
TANULMÁNYOK

Az európai integráció problémáival foglalkozó, korábban megkezdett sorozatunkban ezúttal Mary Kaldor és Ivan Vejvoda cikkét közöljük, amelyet eredetileg a brüsszeli Európai Bizottság megrendelésére készítettek háttér tanulmányként, majd az *International Affairs* 1997. 1. számában tettek közzé. A szerzők Közép- és Kelet-Európa tíz újonnan demokratizálódó országának politikai rendszereit hasonlították össze a demokrácia formális-intézményes és szubsztantív-kulturális értelmezései alapján. A dolgozat célja nemcsak egy – országtanulmányokon alapuló – nemzetközi kutatás részeredményeinek komparatív összegzése volt, hanem az is, hogy – olykor szükségképpen leegyszerűsített – információkat nyújtson az európai intézmények döntéshozói számára. A *Politikatudományi Szemle* szerkesztői azért tartják szükségesnek egy ilyen típusú írás közlését, hogy bepillantást nyújtsanak olvasóinak az Európai Unió kibővítését megelőző – egyszerre leíró és normatív, társadalomtudományi és döntéselőkészítő jellegű – felmérések, háttér tanulmányok világába.

MARY KALDOR–IVAN VEJVODA

Az Európai Unióhoz csatlakozás feltételei: demokratizálás a közép- és kelet-európai országokban*

A kelet-európai kisnemzetek nyomorúsága „...a nyugat-európai szemlélet oly nagy bizalmatlansággal és ingerültséggel tölti el. (...) Ennek alapján jutnak azután sokan arra a eredményre, hogy ezt az egész területet ... végül is sorsára kell hagyni. (...) E terület nem azért nem tud konszo-

* Ez a cikk annak a szövegnek az átdolgozott változata, amelyet eredetileg egy projekt jelentéseként írtunk meg a brüsszeli Európai Bizottság részére. A kutatási projektumot az Európai Bizottsággal és az Európa Tanáccsal, a University of Sussex Európai Intézetével közösen vállaltuk. A projekt célja az volt, hogy értékelje a demokratizálódás folyamatát

lidálódni, mert eredendően barbár, hanem (...) mert szerencsétlen történelmi eseménysorozatok folytán leszorult az európai konszolidáció útjáról. (...) Annál kevésbé szabad lemondani e terület konszolidálásáról, mert hiszen harmincesztendőös szörnyű zűrzavar után ma már a legvilágosabban kirajzolódik a konszolidálódás útja, és a kölcsönös gyűlölködések, megszállások, polgárháborúk és irtóháborúk visszahúzódása után. (...) Csak az kell, hogy hebehurgya és erőszakos megoldások ezt a szennyes áradatot ne irányítsák vissza erre a területre. A konszolidációt természetesen meg is lehet akadályozni, mert hiszen az nem valami elemi erő, mely mindent elsöpörve birtokba vesz egy területet, hanem egy kényes, körültekintő és könnyen megghiúsítható emberi erőfeszítés a félelem, ostobaság és gyűlölködés erőivel szemben. A hangsúly azon van, hogy ezen a területen a konszolidáció *lehetséges*” (Bibó 1986: 238–240).

Végül is úgy látszik, hogy Közép- és Kelet-Európa országai (a továbbiakban KKE) az „európai konszolidáció útját járják”. A magyar történész, Bibó István optimizmusa ellenére, aminek a második világháború után egy 1946-ból származó és az imént idézett írásában adott hangot, ezeket az országokat több mint negyven évre ismételtlen letaszították erről az útról. Most a közép- és kelet-európai országok immár hetedik éve „konszolidálódnak”, és van is konszolidálni való. A régió politikai stabilizálása és a KKE újonnan kibontakozott demokratikus rendszereinek konszolidálása a számos kihívás ellenére, amivel szembe kell nézniük, nemcsak észszerű, hanem szakadatlanul gyarapodó realitás is. A demokratikus intézmények, szabályok és eljárások meghonosítása során a fő belső akadály a demokratikus politikai kultúra hiánya, külső vonatkozásban pedig a kulcskérdés az, hogy a Nyugat kész-e ebben a törékeny szakaszban segítséget nyújtani, amikor még fennáll a veszélye annak, hogy az érintett országok

azokban a kelet- és közép-európai országokban, amelyek igényt tartanak az Európai Unió tagságra, valamint azt, hogy ezek az országok megfeleljen-e a tagság politikai feltételeinek. A tanulmányozott tíz közép- és kelet-európai ország a következők: Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, a Cseh Köztársaság, Szlovákia, Magyarország, Románia, Szlovénia és Bulgária. A projekt koordinálói mindegyik országról tanulmányt rendeltek meg az érintett országok kutatóitól. Az országjelentéseket (amelyek a projekt jelentésének szerves részét képezik) a következők írták: Bozóki András (Közép-Európai Egyetem, Budapest, Magyarország), Martin Butora (Nagyszombati Egyetem, Szlovákia) Kestutis Girnius (Vilnius, Litvánia, RFE, Prága), Zdenek Kavan (University of Sussex, Brighton, Egyesült Királyság), a Cseh Köztársaságról szóló jelentés társszerzője, Rumjana Kolarova (Szófiai Egyetem, Bulgária), Marcin Król (Társadalomkutatási Továbbképző Központ, Varsó, Lengyelország), Tonci Kuzmanic (Ljubljanai Egyetem, Szlovénia), Alina Mungiu Pippidi (Bukaresti Egyetem, Románia), Martin Palous (Károlyi Egyetem, Prága, Cseh Köztársaság), a Cseh Köztársaságról készült jelentés társszerzője, Andris Runcis (Rigai Egyetem, Lettország) és Juri Ruus (Tartui Egyetem, Észtország).

A cikkben és a jegyzetekben hivatkozunk erre a tíz „országjelentésre” és azokból veszünk példákat, hogy illusztráljuk egyes érveinket. Az 1. és 2. táblázatban megkíséreltük összegezni megállapításainkat. Ezek „pillanatképek” a tényleges helyzetről, amely 1996. novemberéig fennállt, és mint minden ilyen tömör előadás, ez is túlzottan egyszerűsítő. A táblázatok kerete a sajátunk, de a tartalmilag az országjelentésekre, valamint a szerzőkkel készült interjúkra támaszkodik.

Köszönetet mondunk valamennyi fentebb említett kollégánknak, valamint Gruber Károlynak, a projekt segítőjének. A cikkért természetesen kizárólag mi vagyunk felelősek.

visszahanyatlanak a totalitarizmus, az önkényuralom és populizmus különböző, háttérben meghúzódó, de fenyegető formáiba.

A „demokratikus invenció” (Lefort 1991) eme folyamatában az idő ugyanolyan sordöntő tényező, mint a nemzetközi politikai és gazdasági környezet. 1989 után a KKE országaiban egyszerűsítő felfogás uralkodott: úgy tartották, hogy a demokrácia az „Európába való visszatérés” szinonimája. Valójában azonban nem csupán a Jaltában felállított földrajzi korlátokat kellett lebontani. A kommunizmus negyven esztendeje alatt kialakult politikai, gazdasági és pszichológiai gyakorlat a gyors „visszatérés” sokkal nagyobb akadályának bizonyult, mint amilyenek 1989-ben látszott. Sőt, a demokrácia nyugati megpróbáltatásai közvetlen hatást gyakorolnak a KKE országaiban a demokratikus eszmékre és befolyásukra.

Miközben általános a vélemény, hogy a vizsgálat tárgyát képező tíz KKE-ország a demokrácia formális és szubsztantív előfeltételeinek nagyjából megfelel, nehezebb ilyen világosan felbecsülni a demokratikus magatartás vagy a bontakozó demokratikus politikai kultúra konszolidációjának eddig elért fokát. Úgy látszik, hogy a köztük lévő különbségek ellenére a KKE-országok túljutottak azon a ponton, ahonnan még vissza lehetne térni a régi rendszerhez, bár egyes országokban (különösen Szlovákiában és Romániában) voltak fenyegető jelei annak, hogy a demokratikusan megválasztott többség önmagát a Tocqueville (1993) által „demokratikus despotizmusnak” nevezett rendszer valamiféle modern változatává alakítsa át. Felmerül a kérdés, hogy vajon ez a két, különösen törekeny új demokratikus politikai rendszer megtalálja-e azt a belső politikai energiát, valamint a szükséges külső támogatást és nyomást, amivel leküzdheti ezeket a nehézségeket. Némely szerzők azt állítják, hogy csupán a „demokrácia délibábjának” vagyunk szemtanúi, ahol „joggal feltételezhetjük, hogy a posztkommunista világ megfelelő alternatívára talál egy félig önkényuralmi rendszerben ... (amelyben a KKE-országai) valamivel keményebb és centralizáltabb politikai gyakorlatot alakíthatnak ki, mint amilyen a nyugati demokráciákban honos” (Gati 1996:10).

1992 októberében Hankiss Elemér, aki a magyar állami televízió első 1989 utáni igazgatója volt, megjegyezte, hogy 1989 volt az *annus mirabilis*, azután 1990 volt az *annus esperantiae*, 1991 az *annus miserabilis* és 1992 az *annus disillusionis*, vagy *realismis*. Négy év telt el azóta, hogy a KKE országai ráébredtek új helyzetük realitására, amelyben a szép új demokráciák új formába öntik politikájukat, gazdaságukat, kultúrájukat, jogrendszerüket és oktatásukat, egyidejűleg szembenéznek a totalitárius múlt nagy terhével; miközben a „Nyugatot” és az „Északot” a „politika vége” és a „demokratikus deficit” kérdései foglalkoztatják.

Kérdés, hogy a KKE új rendszereinek hetedik évében nem túl korai-e tartalmas megállapításokat tenni a demokrácia ottani alapjairól. Lijphart (1984:38) például egy kritériumot fogalmazott meg, amelynek segítségével meghatározható, hogy „vajon nevezhető-e egy politikai rendszer demokratikusnak – más szóval, hogy elég közel van-e a demokratikus eszméhez” és hogy „hosszú időszakon át viszonylagosan reagálnia kell az állampolgárok kívánságaira”. Más szerzők ezt a feltételt, a „de-

mokratikus uralom tartósságát” „legalább harminc-harmincöt évben” szabták meg.¹ A KKE országai e feltétel szerint még csak a „megkívánt” időbeli létezés ötödével-felével rendelkeznek. Bármilyen bizonytalannak látszik is, ma még úgy gondoljuk, mégiscsak érdemes előzetesen értékelni, hogy normatív szempontból demokratikus folyamat zajlik-e.

A formális és a tartalmi demokráciáról

Amióta a demokrácia a politikai filozófia és politikai elmélet tárgya lett, a fogalmat sokféleképpen határozták meg, illetve alkalmazták.² Tocqueville számára a demokrácia lényegét tekintve két dolgot jelentett: először egy politikai rendszert, amit a nép uralma határoz meg, és rendelkezik mindazokkal az intézményi és eljárásbeli mechanizmusokkal, amelyeket a demokrácia korábbi teoretikusai meghatároztak; másodszor a társadalom állapotát, amelyet az egyenlőség felé mutató tendencia jellemez. A szociális, társadalmi demokratikus állapot, a tocqueville-i „(demokratikus) szív szokásai” (igen hasonló értelemben, ahogy Hegel használta a *Sittlichkeit* fogalmát), annyit tesz, hogy a demokráciát nem lehet formális, intézményi vonatkozásaira redukálni.³

Ebben a cikkben különbséget teszünk a formális (eljárás) demokrácia és aközött, amit tartalmi demokráciának nevezünk.⁴ A formális demokrácia szabályok, eljárások és intézmények gyűjteménye, amelyeknek a meghatározására az alábbiakban kísérletet teszünk. A tartalmi demokrácia: folyamat, amelyet szakadatlanul újra kell teremteni, a hatalmi viszonyok szabályozásának módja: maximálja az egyének lehetőségeit arra, hogy befolyásolhassák életkörülményeiket, részt vegyenek és befolyásolják a társadalomra hatást gyakorló kulcsfontosságú döntésekről folyó vitákat.

Adottnak vesszük, hogy a demokrácia formális jellege a demokratikus társadalmi állapot nélkülözhetetlen előfeltétele. Azok a kísérletek, amelyek a „társadalmi állapot” képviselőt tekintik az elsődleges „tartalmi” értéknek, a „közösség” eszméjének túlhangsúlyozásával a huszadik században elvezettek a totalitarizmus modern politikai formájához. Végül a „valódi” demokráciának ez a képe, ami a közösséget teszi totálissá, az a politikai forma, amelyből a KKE országai kiemelkedtek. „Mindazok, akik a formális demokrácia helyébe az úgynevezett tartalmi demokráciát kívánják állítani és ezáltal totalizáló jelleggel újraegyesítenék az államot és a társadalmat, magát a demokráciát adják fel” (Heller 1988:131). Másfelől a formális mechanizmusok és eljárások létezése, amelyek *a priori* biztosítékot jelentenek a hatalom visszaéléseivel szemben, fontos, de egyáltalán nem elégséges feltétele a szó tartalmi értelmében vett demokráciának.

A demokrácia formális intézmények rendszere, a hatalom újraelosztásának módja és életforma. Amikor ebben a cikkben különbséget teszünk a formális és a tartalmi vonatkozások között, analitikai célból különválasztjuk az intézményi és az eljárás oldalt az alkalmazástól, a „(posztkommunista) szív szokásainak” gyakorlatától.

A demokrácia formális feltételei

A demokrácia feltételeinek meghatározásával már sokan kísérleteztek. Mi is összeállítottuk a formális feltételek listáját és adaptáltuk a „minimális eljárási feltételeket”, ahogy azokat eredetileg Dahl (1982:11) felvázolta:

1. *Befogadó (inkluzív) állampolgárság*: nem megengedhető bárkit kizárni az állampolgárságból pusztán faji, etnikai alapon vagy nemek szerint.

2. *A jog uralma*: a kormányt törvényesen alakítják meg és a kormányzat különböző ágazatainak tisztelniük kell a törvényeket, védelmeznüük az egyént és a kisebbségeket a „többség zsarnokságával” szemben.

3. *A hatalmi ágak szétválasztása*: a kormányzás három ágának – törvényhozás, végrehajtó hatalom, igazságszolgáltatás – különállónak kell lennie, és léteznie kell olyan független bírói testületnek, amely képes megvédelmezni az alkotmányt.

4. *A hatalom választott birtokosai*: a hatalom birtokosait, nevezetesen a törvényhozás tagjait és azokat, akik a végrehajtó hatalmat ellenőrzik, választani kell.

5. *Szabad és tiszta választások*: a hatalom birtokosai periodikusan ismétlődő, tiszta választások révén kerülnek pozícióba. Az eljárás során az erőszak ritka, gyakorlatilag minden felnőttnek szavazati joga van, továbbá indulhat a választás útján megszerezhető hivatalokért.

6. *Szólásszabadság és az információ alternatív forrásai*: az állampolgárnak joga van szabadon kifejezni magát a széles értelemben vett politikai kérdésekben anélkül, hogy büntetés fenyegetné. Joga van alternatív információs források felkutatására, továbbá egyáltalán léteznek alternatív információs források, amelyek a törvény védelme alatt állnak.

7. *A társulás autonómiája*: az állampolgároknak joguk van arra, hogy viszonylag független társulásokat és szervezeteket hozzanak létre, beleértve a független politikai pártokat és érdekcsoportokat is.

8. *A fegyveres testületek polgári ellenőrzése*: a fegyveres erők és a rendőrség politikailag semleges és független a politikai nyomástól, továbbá a polgári hatóságok ellenőrzése alatt áll.

Az 1. táblázat összefoglalja tanulmányunk arra vonatkozó megállapításait, hogy a KKE országai mennyiben felelnek meg az így meghatározott demokrácia formális feltételeinek. Az anyag az egyes esettanulmányokon alapul. Nagyjából azt találjuk, hogy a tíz KKE-ország megfelel a demokrácia formális követelményeinek. Mind a tíz országban demokratikusan ratifikált alkotmány van. Némelyik máris finomítja és módosítja az 1989 utáni alkotmányt, hogy megfelelhessen a magasabb demokratikus követelménynek. Az alkotmánybíróságok ebben az értelemben fontos szerepet töltenek be, és jelentős intézményes demokratikus tényezőnek bizonyultak a mostani átalakulásokban.

Csupán Lettország és Észtország nem felel meg teljesen a befogadó állampolgárság feltételének (lásd Runcis 1996; Ruus 1996). Mindkét országban számottevő etnikai kisebbségek – különösen pedig az oroszul beszélő kisebbség – elsődlegesen eljárási okokból nem rendelkeznek állampolgársággal, bár az állampolgársági törvények kifejezetten nem zár-

ják ki a kisebbségeket. A Cseh Köztársaságban a romák automatikusan nem felelnek meg az állampolgárság követelményeinek, mert azt követően, hogy Csehszlovákia felbomlott, őket szlováknak minősítették; eljárási okokból nehézségbe ütközött állampolgárságuk megszerzése, különösen azért az egy cikkelyért (amit azóta nemzetközi nyomásra törölték), miszerint csak az kaphat állampolgárságot, aki a kérelmezés előtt öt évig büntetlen előéletű volt (Palous-Kavan, 1996:9–11).

E problémáktól eltekintve a meglévő és garantált demokratikus polgárjogok (emberi jogok) kulcsfontosságú formális feltételét, különösen a kisebbségek tekintetében, a KKE országaiban teljesítették. A törvények uralmát azonban egyik KKE-országban sem valósítják meg maradéktalanul. Ez olyan feltétel ugyan, amit a törvények ideáltipikus uralmával egybevetve teljes egészében nehéz pontosan megítélni, annyit mégis mondhatunk, hogy az állampolgár a KKE országaiban különféle módokon (az egyes országok között számottevő eltérésekkel) a gyenge igazságszolgáltatás és/vagy a jogalkalmazás elégtelen gépezete miatt még mindig küszködik a törvényekben lefektetett formális jogi garanciák gyakorlati érvényesítésével. Ezért a vizsgálatunkban szereplő országok egy részében továbbra is fennáll az egyéni biztonság hiányának érzete.⁵

Többé-kevésbé különállóan léteznek a hatalmi ágak, a törvényhozás, a végrehajtó hatalom és az igazságszolgáltatás. Szlovákiában a kormány megkísérelte korlátozni az elnök hatalmát, amit bizonyos mértékig elensúlyozott az ellenzéki pártok, a civil társadalom és az európai intézmények nyomása. Lengyelországban Walesa elnök időnként visszaélt pozíciójával és beavatkozott a kormány működésébe. Romániában Iliescu korábbi elnök igen erőteljes szerepet játszott és ragaszkodott ahhoz, hogy harmadszor is jelöltesse magát, bár ez – úgy tűnik – ellentmond az alkotmánynak. A balti államokban az igazságszolgáltatás gyenge ahhoz – ez szovjet örökség –, hogy ellensúlyozza a kormány többi ágazatát. Lettorszában a törvényhozás dominál a végrehajtó hatalom fölött.

A rendszeres választások elvezettek a különféle pártok vagy koalíciók cseréjéhez a hatalomban, és ezzel bizonyossá vált, hogy a politikai verseny mechanizmusai működőképesek, és a politikai szereplők által elfogadottak. Romániában a békés váltás első alkalommal csak az 1996. novemberi választások eredményeképpen következett be.

Nyilvánvaló, hogy a szabad választás a demokrácia létezésének nem elégséges feltétele, hanem „az érdekek és értékek kifejezését szolgáló különféle versengő – társulási és pártok szerinti, funkcionális és területi, kollektív és egyéni – folyamatok és csatornák” egészítik ki (Schmitter-Karl 1991:78). Ezek csak szabad közéletben válhatnak hatékonyá és működőképessé, ahol az információ különböző forrásai nyitva állnak és hozzáférhetőek, és ez elvezet a társadalomra kötelező és az állami erőszak által támogatott kollektív normák és választási lehetőségek megvitatásához. Bulgáriában korlátozott az etnikai hovatartozáson alapuló társulási autonómia (Kolarova 1996:5).

Nagyrészt sikerült elérni, hogy a katonaság polgári ellenőrzés alatt álljon, bár egyes országokban, különösen pedig Romániában és Szlovákiá-

ban az úgynevezett sötét erők, a titkosrendőrség maradáékai meghúzódnak a politika és a társadalom árnyékában.

1. táblázat

Formális demokrácia: főbb feltételek

	Bulgária	Cseh Köztársaság	Észtország	Magyarország	Lettország	Litvánia	Lengyelország	Románia	Szlovákia	Szlovénia
Befogadó (inkluzív) állampolgárság	A	B	C	A	C	A	A	A	A	A
A jog uralma (rule of law)	B/C	B	B/C	B	B	B/C	B	C	B	A/B
A hatalmi ágak szétválasztása	A	A	A	A	A	A	B	B/C	B	A
A hatalom választott birtokosai	A	A	A	A	A	A	A	A	A	A
Szabad és tiszta választások	A	A	B	A	B	A	A	A	A	A
Szólás-szabadság és az információ alternatív forrásai	A	A	A	A	A	A	A	B	A	A
A társulás autonómiája	B	A	A	A	A	A	A	A	A	A
A fegyveres testületek polgári ellenőrzése	A	A	A	A	A	A	A	B	B	A

A = A formális eljárások léteznek, és jobbra alkalmazzák is őket.

B = A formális eljárások léteznek, de alkalmazásuk hiányos.

C = A formális eljárások léteznek, de alkalmazásuk komoly akadályokba ütközik.

D = A formális eljárások nem léteznek.

Forrás: Országjelentések

Túl az intézményrendszeren: a kelet-közép-európai új demokráciák

A demokráciát azonban nem lehet csak az intézményeire, szabályaira és eljárásaira, tehát formális vonatkozásaira redukálni. A demokrácia egyszersmind az egyes állampolgár mindennapjait jelenti azokban a társadalmakban, amelyek a modern demokratikus forradalmakból születtek.

A KKE országaiban az 1989-es átalakulások jelzik e folyamat újabb kezdetét. Hogyan alkalmazzák a gyakorlatban ezeket a formális intézményeket, szabályokat és eljárásokat? Vajon a KKE-országok egy létező demokratikus modell tervrajzát követik, vagy pedig az elmúlt hét év demokratizálódása a részlegesen kifejelett demokrácia *sui generis* modelljének tendenciáit mutatja?

Nem lehet egykönnyen felmérni, hogy egy társadalmat milyen mértékben jellemez a demokratikus politikai kultúra, amelyben ténylegesen létezik a politikai egyenlősödés tendenciája, és amelyben az egyén biztonságosnak érzi, képes és akar is részt venni a politikai döntéshozatalban. Ez alkalommal a tartalmi demokrácia általunk kulcsfontosságúnak tartott „tulajdonságaira” összpontosítunk, amelyek a demokratikus élet normatív jellegével függenek össze. Ezek a vonások tartalmazzák az alkotmányok jellegét és azt, ahogyan az emberi jogokat értelmezik; a politikai pártok szerepét és azt, hogy mennyiben a politikai részvétel eszközei; a média szerepét és annak mértékét, hogy mennyiben képesek képviselni a széles körű politikai vitát; hogy vajon a korábbi kommunista kormányzat mennyiben volt képes önmagát átalakítani valódi közszolgálatná, amelyben az egyén megbízik; annak mértékét, hogy az önkormányzatok mennyire képesek kezelni a helyi gondokat; végezetül létezik-e aktív civil társadalom a független társulások és intézmények értelmében, amely képes korlátot szabni az államhatalom visszaéléseinek. Tudjuk, hogy ezek a vonások egyáltalán nem jelentik a tartalmi demokrácia kimerítő listáját, de kutatásunk során ezek bizonyulnak a leglényegesebb tulajdonságoknak.

Alkotmányjogi kérdések és emberi jogok

Az alkotmányok társadalmi funkciója – történeti és elméleti fejlődésével – egyre összetettebb lett (Preuss 1993). Az alapvető funkció a hatalom korlátozása mind negatív, védekező értelemben, mind pedig a pozitív, „felhatalmazó funkció” értelmében. A politikai hatalom legitimálásának képessége szorosan összefügg a modern alkotmányok integráló funkciójával. Az alkotmányok, amennyiben „megtestesítik (valamely társadalom) tagjainak általánosan elfogadott céljait, törekvéseit, értékeit és alapvető meggyőződését, és összekötik őket ...afféle világi katekizmusként szolgálhatnak” (Preuss 1993:7).

A KKE országainak új alkotmányai összességükben legitimáló tényezőként támogatták a stabilitást és a konszolidáció folyamatát. Keretet biztosítottak, amelyhez az intézmények, szabályok és eljárások működése fokozatosan alkalmazkodott. Az alkotmányozók a KKE országaiban demonstrálták, hogy törődnek mind a jogokkal, mind pedig a társadalmi igazságossággal és a különbségek ellenére valamennyien jelentős mértékben preferálják az alkotmányosság közösségi felfogását a jogokon alapuló felfogással szemben, és ezzel hangsúlyozzák a „nemzetet” az „állampolgárral” szemben. A politikai filozófia manapság folyó vitái arra utalnak, hogy elválik egymástól a „jog” és a „közjó”, avagy az igazságos-

ság és a közösség fogalma. A KKE-országok új alkotmányai inkább az utóbbit részesítik előnyben, bár sem a jogokat, sem pedig az igazságszót nem mellőzik (Preuss 1993:34).

Az emberi jogok „függenek a közösségi intézményektől, pénzbe kerülnek (és ez nemcsak a társadalmi és gazdasági jogok esetében igaz, hanem az úgynevezett negatív jogok vonatkozásában is); a kormány önmagában nem képes erőforrások nélkül megvédeni a tulajdont és az életet ... a jogok nem létezhetnek jogokat teremtő kultúra, tehát olyan kultúra nélkül, amelyben az egyszerű ember legalább esetenként kész komoly személyes kockázatot vállalni azzal, hogy szembeszegül nagyhatalmú emberekkel, mert a jogokat veszélyeztetve látja. A jogok védelme azt kívánja a kormánytól, hogy cselekedjen mind a nyilvános, mind a magán-szférában, sőt, néha még a családon belül is (hogy megakadályozza az erőszakot)” (Sunstein 1995:61). Az egyéni és kollektív kisebbségi jogok problémája az egyik buktató a KKE országaiban. A jogi kultúra hiányában, az emberek hajlanak a közösségi szemléletre, szegényesek az erőforrások, és mivel nem létezik a közösségi rendfenntartás hagyománya, egyes országokban állandóak a problémák – különösen ott, ahol számottevő kisebbségek élnek. Ez vonatkozik az Észtországban és Lettországban élő oroszokra, a Szlovákiában és Romániában élő magyarokra, valamint a Cseh Köztársaságban, Szlovákiában, Magyarországon, Romániában és Bulgáriában élő romákra. Emellett hátrányos megkülönböztetések és visszaélések érik a külföldieket, különösen a fejlődő országokból érkezőket, akik még a kommunista időszakban jöttek a KKE országaiba tanulni vagy dolgozni.

A kommunizmus szociális garanciáinak öröksége az a hajlam, hogy az emberi jogokat nem az egyéni, állampolgári és politikai jogokkal azonosítják, hanem jobbra a gazdasági és szociális jogokkal, mint amilyen a munka állami garانتálása, az ingyenes általános, középiskolai és egyetemi oktatás, a családi pótlék és az öregségi nyugdíj (Millar–Wolchik 1994), bár erre a nézetre nyomást gyakorolnak az új neoliberális ideológiák. Ezt a tendenciát gyakran úgy állítják be, hogy ez az egyik fő oka a volt kommunista pártok választási sikereinek Litvániában, Lengyelországban, Magyarországon, Bulgáriában és Romániában. Mintha a társadalmi felbolydulásból és a változás szociális költségeiből kiábrándult választók (lásd: Eberstadt 1993; EUFB 1995) azt hinnék, hogy ezek a pártok legalább is megállíthatják a változások áradatát, és lelassíthatják munkahelyeik „áramvonalasításának” és „karcsúsításának” ütemét.

Az emberi jogok törvénybe iktatása a legtöbb helyen megtörtént. A nemzetközi egyességeket máris integrálták a törvényekbe, vagy ez a munka folyamatban van. A „papíron lévő” garanciák azonban sajnálatos módon képesek együtt élni a többé-kevésbé kiterjedt diszkriminációval vagy egyenlőtlenséggel például a nemek (Scheppele 1995), vagy a kisebbségi státus tekintetében. Romániában az új büntető törvénykönyv a homoszexualitást büntetnek nyilvánította (Pippidi 1996).

Egyes szerzők hangsúlyozzák, hogy a „jogokhoz való jog” (Arendt 1975:296–297) felismerése az első lépés az egyéni és a kollektív tudatosság felé. Ezt olyan tanulási folyamatnak kell követnie, amelynek révén az

érintettek számára világgossá válik, hogy a jogok voltaképpen kollektív érdekeket szolgálnak: lehetővé teszik egy bizonyos fajta kultúrával rendelkező, bizonyos fajta társadalom létezését és fenntartását. A szólásszabadság rendszere nemcsak arra szolgál, hogy védelmezze az egyes megszólalókat, hanem arra is, hogy lehetővé tegye a közösség céljait szolgáló nyilvános megbeszélések és vita folyamatait, például azáltal, hogy korlátozza a kormányzat hatalmát és valószínűsíti az igazságos és hatékony megoldásokat (Sustein 1995:61).

Politikai pártok

1989-et követően a pártok háromféle alaptípusa jelent meg: a kommunisták különböző nevek alatt új formát öltöttek, és inkább a közép- és a baloldal felé hajlanak; egyes pártok megkísérelték folytatni az 1940-es évek előtti pártok hagyományait; és teljesen új pártok is színre léptek, a legtöbbször a volt ellenzékiek vagy más egyének voltak az alapítók, akik nem álltak közvetlen kapcsolatban a hatalom kommunista birtokosaival. Csak a posztkommunista pártoknak van számottevő tagságuk és jelentős helyi szervezeteik. Örökölték a párthálózatokat és felhasználják a kompetitív politika új környezetében. Valószínűleg ez az oka annak, hogy választási sikereket értek el valamennyi KKE-országban a Cseh Köztársaság és Szlovákia kivételével, ahol hitelüket veszítették, Észtországban és Lettországban pedig szétestek. 1989 óta igen kevés 1940-es évekbeli újr alakult párt tudott megmaradni, kivéve a parasztpártokat, amelyek Lengyelországtól eltekintve általában meglehetősen kicsik.⁶

Némelyik teljesen új párt, mint a lengyel UW (Szabadság Unió), a bolgár UDF (Demokratikus Erők Uniója) és a DCR (Románia Demokratikus Konvenciója) „gyermekbetegségektől” szenved. Felülről hozták őket létre, és kevés tagjuk van. Sok esetben képviselőiknek nem volt tapasztalatuk a gyakorlati politikában. Olyan társadalomban, amely a nagyarányú átalakulás után stabilitást keres, az új, potenciális politikusok számára nem egyszerű feladat megnyerni a választók bizalmát. És ezek a pártok nehezen tudják kiépíteni rövid idő alatt az alsó szintű párt-szervezeteket. Ez olyan emberi és pénzügyi erőforrásokat kíván, amelyek nem mindig állnak rendelkezésre. Az eredmény az, hogy ezekben az országokban a politikai pártok élete jobbára a fővárosokban és a nagy vidéki városokban összpontosul.

Az egypártrendszerből a többpártrendszerbe történő átmenet kezdeti szakaszában gomba módra szaporodtak el a politikai pártok, ezt a választási törvények szigorodása követte. A küszöböt általában 3–5 százalékpont körül húzták meg, ami idővel a pártok nagy számát gyakorlatilag az összes KKE-országban öt vagy hat fontos pártra csökkentette.⁷ A volt Csehszlovákia kivételével⁸ a kibontakozóban lévő minta azt mutatja, hogy a posztkommunista pártok a legnagyobbak és gyakran meghatározóak is. Magyarországon és a legutóbbi időig Szlovéniában, ahol a posztkommunista pártok már az 1980-as években kezdtek megváltozni, a liberális pártokkal alkotott koalícióban kormányoznak és valamiféle

konszenzusos politika van kibontakozóban.⁹ A politika kezd „unalmassá”, sőt „normálissá” válni. Más országokban a posztkommunista pártokat éles polarizálódás választja el a kommunista-ellenes ellenzékétől. Ez a helyzet Bulgáriában és Lengyelországban, ahol a volt kommunisták vannak hatalmon, és Litvániában, valamint Romániában, ahol a volt kommunisták a közelmúltban vereséget szenvedtek. Litvánia volt az első ország, ahol az 1992. októberi választásokon a volt kommunisták – az LDLP (Litvániai Demokratikus Munkáspárt) – visszaszerezték a hatalmat; legutóbb, az 1996. októberi választásokon a volt kommunistákat kizozdították a hatalomból. A Cseh Köztársaság és Szlovákia esetében, ahol a kommunisták teljesen diszkreditálódtak, a meghatározó pártok láthatóan vezetőik személyisége – Klaus és Meciar – körül szerveződtek meg.

Mind a posztkommunista, mind az új pártok többnyire erősen centralizáltak, és hierarchikus a struktúrájuk. Önmagukat a hatalom megszerzésére vagy megőrzésére alkalmas eszköznek, és nem annyira a politikai eszmék és viták „szállító szalagjának” tartják. A régi beidegződések kiterjednek a társadalmi élet számos területének – média, egyetemek, az újonnan privatizált vállalatok – pártellenőrzésére, a politikai teret pedig leszűkítik arra, amit az olaszok *partitocraziának* (Sartori 1962:187), a pártok úralmának neveznek, amikor felosztják egymás között a társadalmat „befolyási szféráit”.

Nagyon nehéz különbséget tenni a pártok között filozófiai vagy ideológiai alapokon, kivéve a jobbára periférikus, idegengyűlölő vagy szélsőségesen sovíniszta irányultságú pártokat, amelyeknek némelyike megszerzi a szavazatok 10 százalékát. A legtöbb párt azt állítja, hogy elkötelezte magát a piac, a társadalmi igazságosság és az EU-hoz való csatlakozás mellett, akár posztkommunista, mint Románia egykori kommunistái (Iliescu elnök Nemzeti Megmentési Frontja), a BSP (Zsdan Videnov miniszterelnök Bolgár Szocialista Pártja), a lengyel SLD (Kwasniewski elnök Demokratikus Baloldali Szövetsége), akár jobboldali, mint Václav Klaus ODS-e (Polgári Demokrata Párt) a Cseh Köztársaságban. Ezek inkább gyűjtőpártok. Eszmeileg különbség van azon pártok között, amelyek inkább polgári orientációt hangoztatnak (például a Szabad Demokraták Szövetsége Magyarországon, a Szabadság Unió Lengyelországban, vagy a VPN, a Közvélemény az Erőszak Ellen Szlovákiában), és azok között, amelyek hangsúlyozzák, hogy ragaszkodnak a nemzeti és/vagy valódi értékekhez (például a Sajudis Litvániában, a kormányzó HZDS Szlovákiában, vagy a korábban kormányzó MDF Magyarországon, amely 1994 óta ellenzékben van). A politikai vitáknak kevés programjellegű tartalmuk van. Az élesebb viták vagy a múlttól folynak, amikor a kommunizmust szembeállítják az antikommunizmussal (a balti államokban, Bulgáriában és Lengyelországban), vagy személyekről (Meciar és Kovac Szlovákiában, Klaus és Havel a Cseh Köztársaságban, Walesa és Kwasniewski Lengyelországban és a legutóbbi elnökválasztáson, vagy Brazauskas és Landsbergis Litvániában).

Az új pártok megkísérik bővíteni tagjaik körét, de beleütköznek a politikaellenes érzelmek falába. Az emberek vonakodása a politikai részvételtől nem csupán a kommunista államban eltöltött életük negatív poli-

tikai örökségében gyökerezik, hanem a tehetetlenség érzetében is, abban, hogy képtelenek befolyásolni a politikai vagy gazdasági eseményeket olyan helyzetben, amelyben a választók egy része úgy véli, hogy az IMF, a Világbank és hasonló szervezetek sokkal nagyobb hatást gyakorolnak a jövőjükre, mint a belső szereplők. A közösségi szféra, az igazi vita terének hiánya erősen polarizált helyzetben gyakran vezet politikai cinizmushoz és fásultsághoz (lásd Vejvoda 1996).

A legtöbb KKE-országban léteznek szélsőségesen nacionalista pártok, támogatottságuk azonban a közvélemény-kutatásokban vagy a választásokon nem haladja meg a 10 százalékos határt. Egyes esetekben a nacionalista vonulatok és frakciók a nagyobb pártokon belül szerveződnek meg (például a hatalmon lévő bolgár BSP, vagy az ugyancsak hatalmon lévő szlovák HZDS keretében); más helyeken pedig a nagyobb pártok koalícióra lépnek a kisebb szélsőségesekkel (Romániában a közelmúltig kormányzó Nemzeti Megmentési Front egy ideig koalícióban volt a kis, szélsőségesen nacionalista párttal a szlovákiai HZDS a „nem szabványos csoportosulásokból állt, amelyekre a nacionalista és szociális populizmus, az autoriter és konfrontációs politikai stílus fokozott mértéke volt jellemző” [Butora 1996:5]).

Médiумok

A modern kommunikációs médiumok szerves részét alkották a volt kommunista rendszereknek és kiszolgálták az uralkodó párt politikai monopóliumát. A második nyilvánosság párhuzamos fórumát a szamizdat újságok és a kommunikáció informális, privát vonalainak megteremtése és létezése jelentette. 1989 óta a KKE-országokban a média különböző mértékben pluralizálódott. Valóságos „médiaháborúk” dúltak (Magyarországon és Bulgáriában), konfliktusok és gyakorta összebékíthetetlen feszültségek támadtak a médiumok fölötti ellenőrzés és jogi helyzetük meghatározása körül. Egyes országokban csak a közelmúltban fogadták el a médiumokra vonatkozó törvényt, mint Magyarországon is, ahol csak 1995 decemberében került erre sor, míg másutt, mint például Bulgáriában, az alkotmányos rendelkezések ellenére e tekintetben még mindig nincs érvényes jogszabály, és hiánya lehetővé teszi az uralkodó többség számára, hogy közvetlen ellenőrzést gyakoroljon a médiumok fölött (Kolarova 1996:3). A médiumok pluralizmusát, különböző hatósugarukat és befolyásukat figyelembe kell venni akkor, amikor a pluralizálódás elért mértékét és a függetlenség szintjét akarjuk felbecsülni.

A műsorszórási médiumok, különösen a televíziók nyilvánvalóan a legnagyobb befolyást gyakorolják a közvéleményre. Mindezekben az országokban az állam az ellenőrzést jelentős mértékben megőrizte azok fölött a televíziós csatornák fölött, amelyeket korábban a pártállam működtetett. Ezeket megreformálták és liberalizálták, bár a liberalizálódás mértéke eltér, nagyobb Litvániában (ez igen sikeres példa), Magyarországon és Lengyelországban, mint Szlovákiában és Romániában. A hatalmon lévő kormányok, amelyek az állami költségvetésből finanszírozzák ezeket a televí-

ziós csatornákat, közvetett úton ugyan, de igyekeznek őket saját eszméik és politikájuk javára befolyásolni, az újságírók meg időnként túlságosan is nagy lojalitást tanúsítanak a hatalmon lévők iránt (Bozóki 1996).¹⁰

A közvélemény-kutatások tanúsága szerint azokban az országokban – például Szlovákiában –, ahol a kormány igyekszik növelni ellenőrzését az állami tulajdonú műsorszóró médiumok fölött, a lakosság egyre határozottabban helyteleníti ezt és tiltakozik ellene. Az emberek inkább a rendelkezésre álló magán/kereskedelmi csatornákat vagy a szomszédos országok csatornáit fogták, például Szlovákiában a cseh 'Nova' csatornát 1996 szeptemberéig, amikor megindult az első szlovák kereskedelmi adó, a TV Markiza (Butora 1996:12). Az államilag finanszírozott csatornák mellett számos független televízió- és rádióadás jelent meg. Ezek jobbára bel- vagy külföldi (gyakran külföldre szakadt) magántulajdonban vannak. Sok esetben szórakoztató, hirdetésekől fenntartott csatornák, amelyek kevés politikai információt tartalmaznak, bár mostanában kezdenek megjelenni a kiegyensúlyozottabb televíziós magáncsatornák. Az újságírók a professzionalizálódás magasabb fokára törekedtek és az elsők között voltak, akik független szakszervezeteket alakítottak (például Szlovéniában). A médiumok függetlenségét korlátozza a pénzeszközök hiánya és a független média adók igazgatótanácsának befolyásolása a politikusok részéről.

Különösen nehéz olyan médiaszolgáltatás megteremtése, amely nem függ a kormányok változó politikai színezetétől, és amelyben a köz érdekében ki lehet fejezni egyidejűleg a különböző politikai álláspontokat. A műsorszóró médiumokban mintha mostanában polarizálódnának a kormány által befolyásolt, állami és a független, kereskedelmi vagy ellenzéki csatornák. A nyomtatott sajtóban a helyzet változatosabb, de hasonló mintákat követ. Kevés a *The Independent* vagy a *Le Monde* típusú újság, amely igyekszik bemutatni az álláspontok széles skáláját. A világnak ezen a részén a „független” médiumok általában ellenzéki médiumot jelentenek. Talán a valódi közszolgálati médiumok megteremtésének legjobb lehetőségeit helyi szinten lehet megtalálni, ahol mind a rádióállomások, mind a nyomtatott sajtó nagyobb teret tudnak biztosítani a helyi kérdéseknek, bár a közönségük kicsi.

Figyelemre méltó, hogy manapság láthatóan szélesebb körű és intenzívebb a nyilvános vita az országos és a helyi médiumokban egyaránt az olyan országokban, mint Lengyelország és Magyarország, ahol a nyitás folyamata már az 1970-es évek végén és az 1980-as években megkezdődött, gyakorta igen nehéz körülmények között, és 1989-re teljessé vált. A vita talán ugyanannyira intenzív az olyan országokban is, mint Szlovákia és Románia, de ott kisebb a hatósugara annak a nyomtatott és elektronikus médiának, ahol a vita folyik.

Közigazgatás

1989-et követően az átmenet fő kihívását az államtól független közösségi szférának és demokratikus ellenőrzésének a megteremtése jelentette.

Ebben az egész folyamatban sokkal kevesebb figyelmet szenteltek magának az államnak a megreformálására. Sőt, szemben Kelet-Németországgal, egyetlen KKE-országban sem létezett – a Cseh Köztársaságot kivéve – a dekkommunizáció széles körű programja. Tisztogató törvényeket vezettek be Csehszlovákiában még a szétválás előtt, de azután Szlovákiában mellőzték, a Cseh Köztársaságban viszont kiterjesztették őket. A tisztogató (lusztrációs) törvényeket azonban a Cseh Köztársaságban is inkább a politikai ellenfelek diszkreditálására használták és nem a közigazgatás reformjára (Palous-Kávan 1996). A demokratizálódási folyamat iránti elkötelezettség fontos mércéjének tartják annak figyelemmel kísérését, hogy mi lett a korábban kiterjedt kommunista „apparátus” és az „apparátcsikok” sorsa.

A hatalmon lévő pártok sok esetben örökölték a korábbi időszak kliensi rendszerének törekvését is. Ezért csaknem valamennyi KKE-országban az uralkodó pártok hajlanak arra, hogy ellenőrzést gyakoroljanak a közigazgatási szolgálat magasabb szintjeire történő kinevezések fölött. Ez a tendencia különösen erőteljes a balti államokban és Bulgáriában. Ez utóbbiban például a közigazgatás különféle szintjein már három hullámban voltak pártalapon történő leváltások: 1992-ben, 1993–94-ben és 1995-ben. Mi több, a munka törvénykönyvének „Kapualiev-féle” módosítása lehetővé teszi, hogy közép- és magasintű menedzsereket állami vállalatoktól minden ok nélkül elbocsássonak (Kolarova 1996).

A közigazgatás a KKE újonnan demokratizált országaiban nélkülözi a közszolgálatosság szellemiségét is. Különösen pedig a távozó kommunista közigazgatás fiatalabb, pragmatikusabb gondolkodású tagjai körében érvényesült az a tendencia, hogy a kommunizmus kimúlásával elszenvedett politikai veszteségeiket gazdasági nyereséggel kompenzálják: felhasználva országukban az állam működésének ismeretét, az állami tulajdont magántulajdonná változtatták. Ezért a „közigazgatás” és a „gazdaság” között fontos, összetett, és gyakran átláthatatlan viszony van.

A KKE minden országában – bár különböző mértékben – széles körűek és csak többé-kevésbé szabályozottak a lehetőségek arra, hogy az emberek átlépjenek a közigazgatásból a magánvállalkozás szférájába és velük együtt tulajdon is átkerül. A legtöbb KKE-országban a korábbi kommunista pártok technokratái tekinthetők az „átalakulás” nyerteseinek, mivel a közigazgatás tagjainak segítségével sikerrel alakították át magántulajdonná a közvagyonot. Az úgynevezett „spontán privatizáció” számos KKE-országban, például 1988–89 folyamán Magyarországon, vagy a balti államokban, lehetővé tette a volt állami vállalatok igazgatóinak, a *nómenklatúra* tagjainak, hogy új magántulajdonosokká váljanak. A privatizációs folyamatban például a bankszférában számos botrányra derült fény, amelyekbe minisztériumi emberek és politikai szereplők keveredtek. Bulgáriában állítólag a volt miniszterelnök, Andrej Lukanov meggyilkolása azzal függött össze, hogy megfenyegette a pozícióban lévő miniszterelnököt, Zsdan Videnevet, hogy leleplezi a körülötte szerveződött klikk botrányát és az Orion-csoport vállalatai fölött gyakorolt ellenőrzésüket (Borger 1996). Románia annak köszönhetően, hogy a titkos-

rendőrség a kommunista korszakban mindenhová behatolt, különösen jó példája ennek a tendenciának.¹¹ Különböző kifejezéseket használnak – beleértve a „direktokráciát”, „kleptokráciát”, „új burzsoáziát” – a ma még vagy korábban állami tulajdonban lévő vállalatok volt igazgatói hatalmának leírására, akik az egykori kommunista és titkosrendőrségi hálózatok segítségével szoros kapcsolatban állnak egymással, és ez lehetővé teszi, hogy megkerüljék a meglévő jogi kereteket és „láthatatlanul” elérhessék céljaikat. A romániai helyzet különösen hírhedt vonatkozása az a mód, ahogy az Ügyészi Hivatal akadályozza a botrányok kivizsgálását, például amikor a Pénzügyőrség jelentése „befolyás árusításával” vádolt számos magas rangú tisztviselőt, vagy a sajtó által feltárt Puma helikopter botrány, amelyben egy kormánypárti tisztviselő, akinek a Nemzetgyűlés Honvédelmi Bizottságában volt funkciója, állítólag 2 millió dolláros jutalékot kapott a Dél-Afrikával megkötött üzlet fejében (Pippidi 1996).

A dolgok ilyen állásából fakadó egyik probléma ezekben az országokban a közszolgálat, különösen pedig az igazságszolgáltatás szerveinek általános állapota. Nem vitás, hogy a korrupció jelenleg világszerte minden politikai rendszerben fellelhető szociális, gazdasági és kulturális jelenség, amitől még a liberális demokrata országok sem mentesek. Az azonban a posztkommunista állapot sajátossága, hogy hiányoznak az erőforrások, amelyekkel az állami költségvetés megfelelően tudná finanszírozni a közszolgálatot, különösen pedig az igazságszolgáltatást. Az erőforrások hiánya viszont az adóbehajtás elégtelenségéből fakad, hiszen a törvények erőtlensége, amihez hozzátartozik az árnyékgazdaság növekedése és a különféle maffia-típusú hálózatok megjelenése, gyakran összekapcsolódik a közigazgatással. Ez a helyzet leginkább Romániára, Bulgáriára és a balti államokra jellemző. Észtországban becslések szerint az üzleti vállalkozások 45 százaléka fizet a maffiának (Ruus 1996). Így a megvesztegetés és a korrupció a legközönségesebb igazgatási ügy elintézésének „normális” útjává vált.

Ahelyett, hogy ezek a közületi intézmények valódi „szolgálatá” válnának, az emberek a KKE országaiban még mindig azt tapasztalják, hogy kliensi rendszerűek, függenek a hatalmon lévő párthoz fűződő viszonytól, és nem semleges intézményekként működnek a köz érdekében. Az állampolgár még mindig szorongva lép be ezekbe a közszolgálati intézményekbe, ahol a túlbürokratizált múlt tapasztalatai nem változtak meg olyan gyorsan, mint a mindennapi élet más vonatkozásai.

Önkormányzat

A hatékony politikai, gazdasági és jogi intézmények gyors és felülről való irányításának szükséglete olyan centralizációt eredményezett, ami megfojtja a helyi önkormányzatot. A történelmi múlt öröksége, különösen pedig a hatalom kommunista koncentrációja besáncolta magát a „szakértői” kormányzás és ellenőrzés vélt szükséglete mögé.

A KKE-országok mindegyikében meglehetősen nagy regionális különbségek vannak, és a helyi választásokon mind helyi pártok, mind pedig

helyi szinten demokratikus hajlamú, képzelőerővel rendelkező helyi vezetők léptek fel, akiknek a decentralizált demokratikus aréna kifejlesztésére irányuló próbálkozásai kudarcot vallottak a központi állami költségvetésből származó erőforrások újraelosztásának hiánya miatt, valamint azért, mert lehetetlen visszatartani legalább a helyi szinten begyűjtött adók egy részét, illetve mert a központ közvetlenül beavatkozott. Egyes esetekben, például Litvániában a helyi önkormányzatnak nincs önálló adószedési joga; más esetekben a pénzügyi autonómia igen korlátozott. Sok esetben, például Magyarországon, Szlovákiában vagy Szlovéniában hatalmi harc bontakozott ki a központi kormány regionális szintje és a demokratikusan megválasztott helyi önkormányzat között. Románia szélsőséges példa, ahol a helyi önkormányzatok minisztériuma arra is képes volt, hogy elmozdítson sok ellenzéki polgármestert (Pippidi 1996).

Az igazgatási és adóügyi tehetetlenség egyes esetekben aláásta a választott helyi közigazgatási tisztviselők legitimitását. Ezt tovább súlyosbítja a helyi média hajlandósága arra, hogy az országos politikára összpontosítson, ezért aztán a helyi ügyekről nincs könnyen hozzáférhető információ. A hatalmon lévő párttól függően a régiók a különböző szociális és gazdasági szektorokban vagy hasznot húztak, vagy ki voltak zárva a finanszírozásból. Ez a jelenség az egymástól annyira különböző országokban is fellelhető, mint amilyen Szlovákia és Románia.

Hangsúlyozni kell, hogy e helyzet ellenére bizonyos körülmények között az önkormányzat képes volt vagy a helyi tulajdon birtoklása révén, vagy mert bizonyos helyi szükségletek és érdekek hosszú távon léteztek és ismertek voltak, kulturális vagy környezetvédelmi kérdésekben érvényesíteni a politikáját, illetve forrásokhoz jutni a helyi lakosság javára.

Civil társadalom

A „civil társadalom” kifejezés összekapcsolódik az 1989-es forradalmakkal. Az 1980-as években sajátos jelentést kapott, önszerveződő csoportok meglétére utalt, vagy pedig olyan intézményekre, amelyek képesek megőrizni az egyéni szabadságot garantáló és az állam visszaéléseit korlátozó autonóm közösségi szférát. A kifejezés szükségképpen kapcsolódik a társuláshoz. Közép- és Kelet-Európa egyes részein a társulásnak tekintélyes történelme van. Magyarországon, amely 1867 és 1914 között magába foglalta Szlovákiát is, nagyon erős volt, valamint a két háború között Csehszlovákiában és a balti államokban is. Főleg a városokban összpontosult; ezért a „civil” jelző az „etnikaival” szemben inkább a kulturális sokféleséggel függ össze. Ezért a „civil társadalom” kifejezés normatív értelemben is használható, amely a demokráciával és szabadsággal összefüggő értékek sorát jelzi. A kommunista időszakban rövid periódusoktól eltekintve – mint amilyen az 1960-as évek közepe-vege volt Csehszlovákiában – a civil társadalmat szétzúzták. 1956-ot követően csupán Magyarországon és Lengyelországban, valamint a volt Jugoszláviában engedtek korlátozott pluralizmust például az egyetemeken, a művészetben és a kultúrában.

A „civil társadalom” ismételt színre lépése Közép- és Kelet-Európában az 1980-as években utat nyitott az 1989-es forradalmak előtt. A kifejezés először a lengyelországi Szolidaritás kapcsán került előtérbe. Másutt Közép-Európában ebben az időszakban kisméretű klubok és társaságok jöttek létre. Magyarországon Hankiss Elemér a különféle társadalmi, gazdasági és félig politikai tevékenység leírására a „második társadalom” kifejezést használta, megkülönböztetésül a Párt, a Béke-tanács, a hivatalos szakszervezetek stb. által alkotott formális „első társadalomtól” (Hankiss 1990). Szlovénia „NGO”-országként vált ismertté. Csehszlovákiában független béke- és zöldmozgalmi csoportok alakultak, és 1988–1991 között sok háború előtti szervezet ismét működni kezdett.

1989 után a civil csoportok tevékeny tagjainak egy részét integrálták az új politikai elitek, és ennek következtében elveszett a civil társadalom szilárd alapjainak megteremtésére kínálkozó lehetőség. Ez az, amiért például a magyar független szakszervezeti mozgalomnak nem sikerült az alkalmazottakat széles körben képviselő hivatalos kommunista szakszervezetek helyére lépnie (Bozóki 1996). Általában véve az önszerveződő tevékenységek még mindig igen gyengék Romániában, Bulgáriában és a balti államokban, ahol többnyire csak értelmiségiek zárt csoportjaira korlátozódnak. Kiábrándultság a „demokráciából”, kimerültség az 1989–1991-es heves aktivitás után, a fásultság hagyománya és a harc a pusztta fennmaradásért az új, versenyes piaci érában – ezek magyarázzák a civil társadalom hanyatlását.

Ennek ellenére fejlődtek az új nem kormányzati szervezetek az összes kelet-közép-európai államban. A legtöbbjük olyan területekkel foglalkozik, mint az oktatás, a kultúra, a szabadidő, a közösségfejlesztés és jóléti tevékenység olyan csoportok számára, mint a rokkantak, bár léteznek inkább politikai jellegű csoportok is, amelyek a fajgyűlölettel, az emberi jogokkal és környezeti kérdésekkel foglalkoznak. A legaktívabb civil társadalmi csoportok Magyarországon, Lengyelországban, Szlovákiában és Szlovéniában találhatók. Szlovéniában az új csoportok jobbára a régióban dúló háborúkra reagálva jöttek létre és elsősorban emberbaráti tevékenységet folytatnak, főképpen a menekültek jóléti ellátásával foglalkoznak. Az NGO-k növekedése Magyarországon, Szlovákiában és Lengyelországban leginkább szembeötlő. Magyarországon 1993 végén 11 884 társaság és alapítvány működött. Szlovákiában 1994-ben a regisztrált NGO-k száma 9800-ra emelkedett. 1996-ban ezek a független szlovák kezdeményezések a jelentések szerint 3500 fizetett és 381 000 önkéntes munkatársat foglalkoztattak. Még inkább figyelemre méltó, hogy Lengyelországban 1996-ban 80 000 NGO-ról számoltak be, amelyekben a hírek szerint mintegy 4 millió ember tevékenykedik (lásd Bozóki 1996; Butora 1996; Król 1996). Rejtély, hogy vajon Szlovákiában, amelyet általában a KKE legkevésbé demokratikus országának tartanak, miért ennyire aktív a civil társadalom, különösen, ha a Cseh Köztársasághoz hasonlítjuk. A pártpolitikából való kiábrándulás az egyik lehetséges magyarázat. A másik az együttműködő, provinciális hagyomány, szemben az atomizáltabb, individuálisabb cseh társadalommal.

Mivel a „civil társadalom” lett az 1990-es évek divatos fogalma, okkal tehetjük fel a kérdést, hogy vajon e tevékenységek kiterjedése mennyiben öntörvényű folyamat, illetve mennyiben képvisel mesterségesen támasztott szükségletet, tekintettel arra, hogy nyugati kormányok, európai intézmények és magánalapítványok különféle, NGO-kat támogató programokat hoztak létre. (A Soros vagy a Nyitott Társadalom Alapítvány a KKE országokban egyedülálló helyet foglal el a független, önszerveződő tevékenységek támogatása terén.) Nem vitás, hogy sok NGO mutat kliensi vonásokat. De figyelembe véve a jogi, pénzügyi és bürokratikus akadályokat, amelyeket sok szervezetnek le kellett küzdenie, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a legtöbbjük igazi helyi kezdeményezésekből született. Az a tény, hogy Szlovákiában az állam megkísérelt ellenőrzést gyakorolni az alapítványok fölött, magyarázható azzal, hogy ez volt az állam reakciója a szervezetek függetlenségére. Sok esetben a civil csoportok megpróbálják szemmel tartani és ellenőrizni az állam tevékenységét: ennek példája Magyarországon a Martin Luther King Alapítvány (a fajüldözés ellen), az Alba Kör (amely a magyar hadsereget tartja szemmel), a Szlovák Helsinki Polgári Társaság (amely kampányt folytatott a nyelvi törvény és az alapítványi törvény ellen) és a Greenpeace szlovák fiókinstitúciója (amely kampányt folytat a szennyező erőművek ellen).

Hosszú távon a demokratikus politikai kultúra megteremtése szempontjából nyilvánvaló, hogy a megnövekedett individualizmus és részvételi energia jelei igen pozitívak, még akkor is, ha a mélyreható átalakítások által előidézett fásultság, kimerülés és társadalmi fáradtság meghosszabbítják az amúgy is lassan érő folyamatot. Sok fent említett civil tevékenység bizonyítja a politikai és a szociális képzelet erejét.

Létezhet-e sui generis posztkommunista politikai modell?

Az összes KKE-ország határozottan szakított a kommunista múlttal. A demokrácia formális szabályai és eljárásai többé-kevésbé léteznek. Valamennyi KKE-országban a hatalom békésen változik. Senkit sem büntetnek meg politikai nézeteiért, bár továbbra is létezik önkényeskedés és bizonytalanság, különösen a kisebbségek esetében. Az információ alternatív forrásai kezdenek hozzáférhetőek lenni a városi központokon túl is (lásd Schöpflin 1994).

Tartalmi tekintetben folyamatban van a demokratizálódás. A haladás nem lineáris, és nem is mérhető, nem határozhatók meg a siker átfogóan érvényes mércéi. Vannak ugyan törekvések a KKE-országok megkülönböztetésére aszerint, hogy az általuk képviselt demokratikus modell többé vagy kevésbé sikeres-e, de ezek a kísérletek félrevezetőek. Gyakran szembeállítják egymással Szlovákiát a Cseh Köztársasággal azon az alapon, hogy az előbbi a demokrácia szempontjából viszonylag elmaradott; mégis, bár kétségtelenül igaz, hogy a kisebbségekkel szemben tanúsított bánásmód Szlovákiában az egyik legrosszabb, a kormányzó párt magatartása autoriter, és a rendőri erők nem tartoznak felelősséggel sen-

2. táblázat

Tartalmi demokrácia: pillanatfelvétel főbb vonásairól (1996)

	Bulgária	Cseh Köztársaság	Észtország	Magyarország	Lettország
Alkotmányos kérdések és törvénytörvénység	Erős alkotmánybíró, kvázi második kamaraként működik	Alkotmányos stabilitás. A kormány nem akar minden rendelkezést végrehajtani	Legfelsőbb Bíróság alkotmánybíró is. Nincs hatékony igazságszolgáltatás	Erős alkotmánybíró	A hatalom a törvényhozában összpontosul. Nincs hatékony igazságszolgáltatás
Emberi és kisebbségi jogok	Roma és török kisebbségek bizonyos nehézségekkel találkoznak	Romák nehezen kapnak állampolgárságot. Nincs aktív emberi jogi politika	Etnikai kisebbségek korlátozott állampolgársága	Egészében véve pozitív. Gond a romáknak adott garanciákkal	Etnikai kisebbségek korlátozott állampolgársága
Politikai pártok	Volt kommunis-ták vannak hatalmon. Az ellenzék konzolidálódik	Jobbközép koalíció van hatalmon. Ellenzéki szociáldemokraták, mint egyensúlyi tényező	Jobbközép koalíció van hatalmon. Polarizáló, etnikai – nyugati orientáció alapján	Posztkommunis-ta és liberális koalíció. Gyenge ellenzék	Jobb- és baloldali pártok nagykoalíciója
Médiu-mok	A médiatörvényt vitatja az ellenzék. Médiumok pluralitása	Független média	Állami és magán média. Uralkodó a jobboldali nyomtatott és elektronikus média	Független média. Az állami TV olykor „túl lejáts” a kormányhoz. Az 1995-ös médiatörvény végrehajtása késlekedik	Független média az állami mellett. Média-törvény: 1993
Közigaz-gatás	Politizált közszolgálat, elégtelenül finanszírozva. Klientelizmus	Bizonyos fokú politizáltság, tart a pártelkötelezettség	Etnikai kizárolagosság magasabb szinteken	A közszolgálat politizált	A közszolgálat politizált. Erős a múlt öröksége
Önkor-mányzat	Demokratikus-működő önkormányzat, de nincs pénzügyi autonómia	Felállítandó a regionális szint. Az ellenzék helyi szinten egyensúlyoz	Helyi választásokon szavazhat a nem állampolgár is	Fejlett önkormányzat	Kevés a pénz az önkormányzat szintjén
Civil tár-sadalom	Sok NGO számos területen	Aktív NGO-k, kevés tag, kormány nem segít	Kevés civil kezdeményezés és NGO	Sok és aktív NGO	Polgári kezdeményezés lassan fejlődik főleg az emberi jogok terén

	Litvánia	Lengyelország	Románia	Szlovákia	Szlovénia
Alkotmányos kérdések és törvényesség	Negatív kép a parlamentről. Gyenge bíróságok	Elnöki beavatkozás az előző ciklusban	Az elnöki megbízatás alkotmányos értelmezése vitatott	Hatalom a végrehajtó ághban. Alkotmánybíró-ság fontos szerepe	Alkotmányjogi vita a külföldi tulajdonról. Referendum lesz a választójogi törvényről
Emberi és kisebbségi jogok	Liberalis állampolgársági törvény	Eddig pozitív. Időnkénti „antisemitizmus zsidók nélkül”	Problematisa a magyarok és romák kisebbségi jogainak biztosítása. A homoszexualitás bűntény	Vitatott magyar kisebbségi jogok. Feszültség a cigány és a nem-cigány lakosság között	Jobboldali kísérlet a nem-szlovének állampolgárságának reformjára. Pozitív emberi jogi politika
Politikai pártok	Volt kommunisták. A politikai élet polarizálódik. Konfrontációs politika	Volt kommunisták koalíciós kormányon. Polarizálódott politikai élet	1996 november: a posztkommunisták vereséget szenvednek	Jobb-bal koalíció, autoriter populizmus. Eleven, de töredezett bal-közép-jobb, nem autoriter ellenzék	1996. XI.-ig nagykoalíció. Kereszténydemokraták és liberálisok
Médiu-mok	Erős független média, de erős részrehajlás és elfogultság a szerkesztői munkában	Független média (elektronikus és nyomtatott)	A közszolgálati TV kormánybefolyás alatt, sok független magánhálózat	A közszolg. TV kormánybefolyás alatt, sok független magánhálózat. Első keresk. TV: 1996. IX. A legtöbb magán-rádió és nyomtatott média független	Független média. A pártok igyekeztek befolyást szerezni a nemzeti TV fölött
Köz-igazgatás	A kliensrendszer akadályozza a szakszerűséget, de van javulás	Professzionális kísérlet. A múlt öröksége látszik	Nagyfokú átpolitizáltság és klientelizmus	Nagyfokú politizáltság	Közszolgálat a szakértelem némi hagyományával
Önkormányzat	A regionális kormányzót a miniszterelnök nevezi ki. Az önkormányzatok kevés hatalmat kapnak	A hatalom decentralizációja fiktív. Van helyi hatalom, de nincsenek pénzügyi forrásai	Súlyos finanszírozási hiányosságok, függés a kormánytól	Pluralista választott önkormányzat, központosító tendenciák korlátozzák	Központosítás. Kevés hatalmat kaptak az önkormányzatok
Civil társadalom	Kevés civil kezdeményezés (nincs hagyomány, általános a fásultság)	Nagy számú és igen aktív NGO	NGO-k főleg az értelmiség zárt körein belül	Sok és aktív NGO változatos területen	Humanitárius NGO-k gyarapodása

Forrás: Országjelentések

kinek, ugyanakkor azonban a civil társadalom rendkívül eleven, és a politikai vitákban szokatlanul aktív a lakosság részvétele. A Cseh Köztársaságban viszont – amelyet pedig széles körben a sikeres átmenet modelljének tartanak – csak a közelmúltban helyezték hatályon kívül, és azt is jelentős nyomás alatt, az állampolgárságnak azokat a feltételeit, amelyek ténylegesen megtagadták lakosainak számottevő kisebbségétől, a romáktól az állampolgárságot, és az emberi jogi politika is meglehetősen gyenge (lásd Palous–Kavan 1996).

A 2. táblázat összefoglalja azt, amit a tartalmi demokratizálódási folyamat kulcsfontosságú jegyeiként határoztunk meg, amikor a siker vagy a kudarc fogalmának differenciáltabb megközelítését kíséreltük meg. A KKE országaiban a demokratizálódás folyamatának vannak bizonyos közös vonásai, amelyek talán lehetővé teszik, hogy *sui generis* posztkommunista modellről beszéljünk. Az alkotmányok közösségi jellege, az egyéni jogok felvétele ellenére, összekapcsolódik azzal a szívós tendenciával, hogy a kisebbségeket hátrányosan megkülönböztessék, és sok esetben hiányzik az aktív emberi jogi politika is. A kommunista párt hatalmi monopóliumát egyetlen, a legtöbb esetben megreformált posztkommunista párt dominanciája váltotta fel. Mind a posztkommunista pártok, mind pedig az új politikai pártok hajlanak arra, hogy kiterjesszék ellenőrzésüket a társadalmi élet különböző területeire. A médiumok ugyan elvben szabadok, a műsorszóró médiumok sokszor a kormány dominanciája alatt állnak. A közszolgálati hagyomány gondolata fejletlen a médiumokban, a közigazgatásban és a rendőrségnél; sok volt apparátcsik újonnan privatizált vállalatok tulajdonosává alakult át; és egyes országokban széles körben megmaradt a bizonytalanság érzete és az intézményekkel szembeni bizalmatlanság. Alig folyik tartalmi vita olyan kérdésekről, mint az oktatás, a gazdaságpolitika és a külpolitika. Számos országban éles a politikai polarizálódás, ám ez a múltra és nem a jövőre összpontosít. A posztkommunista pártoktól eltekintve, a politikai pártoknak csekély a tagsága.

E tendenciák nagy része magyarázható a kommunista örökséggel – a mindent átható állammal, a passzivitás totalitárius hagyományával, a közületi szféra iránti bizalmatlansággal. Ebben az értelemben ezek olyan tendenciák, amelyek más, az autoritárius korszakon túljutott államok esetében is megfigyelhetők. A posztkommunista tapasztalat némely sajátossága az egyes országokban zajló átalakulások messze ható természetéből ered. Itt nem csupán demokratikus átmenetről van szó. Átmenet zajlik a piac irányába, a hidegháborúból a békébe, a fordí tömegtermelésből az információs korszakba, és sok országban (balti államok, Szlovénia, Cseh Köztársaság és Szlovákia) az államiség új formái felé. Az átmenet feszültségei – az egyéni biztonság hiánya és a bizonytalanság, a növekvő munkanélküliség és társadalmi egyenlőtlenség olyan társadalmakban, ahol a teljes foglalkoztatottságot és a szociális gondoskodást természetesen tekintették, az önző vállalkozási kultúra, amely károsan befolyásolja a közigazgatást és a mindennapi életet is – hozzájárultak a politikából való gyors kiábránduláshoz, amit az alacsony választói részvétel és a mindenkori hatalmon lévők elleni szavazás tendenciája fejez ki.

Nem kevésbé fontos persze az a tény, hogy a demokratizálódási folyamat a történelemnek ebben a konkrét pillanatában zajlik. A posztkommunista modell számos vonása fellelhető a nyugati országokban is, bár gyengébb formában. Említhetjük a tartalmi vita viszonylagos szerénységét, a közvélemény növekvő fásultságát és cinizmusát a politikával kapcsolatban, a média által rajzolt képekre hagyatkozást a megalapozott meggyőzés helyett, és a politika fokozottan főnről lefelé való megközelítési módját. Eltűnődhetünk ennek lehetséges okain, például a nemzeti kormányok korlátozott mozgástere az egyre inkább globalizált és interdependens világban, vagy az, hogy nehéz alternatívát állítani az IMF vagy a Világbank és a hozzájuk hasonló intézmények által hirdetett, mindent átítató neoliberális ideológiákkal szemben, avagy ilyen ok lehet a médiumok egyre növekvő hatalma. Fontos magyarázat lehet az előre tekintő program hiánya, továbbá az, hogy a korábbi utópiák hitelüket veszítették. Ezért foglalkoztat sokakat a múlt. Az egyes nemzetállamok korlátozott autonómiájának viszonyai között nemigen körvonalazódik alternatívája az uralkodó politikai konszenzusnak. Ahogy a projekt egyik résztvevője megfogalmazta, Közép- és Kelet-Európa tragédiája abban a tényben rejlik, hogy demokrácia előtti válsága egybeesik Nyugat-Európa demokrácia „utáni” válságával (Król 1996).

Vannak azonban bizonyos pozitív tendenciák, amelyek enyhítik a KKE országaiban a demokratizálódás folyamatának komorságát. Az egyik – legalábbis egyes országokban – a helyi szinten kirobbanó energia, ami az önkéntes szervezetek – NGO-k, állampolgári csoportok stb. –, valamint a kis- és közepes vállalkozások számának rohamos növekedésében mutatkozik meg, gyakran társulva a helyi és regionális szintű kormányzati szervekkel, és összekapcsolódva nemzetközi hálózatokkal, annak köszönhetően, hogy az utazás és a kommunikáció egyre könnyebbé válik. Ez a jelenség, amely mind Keleten, mind Nyugaton fellelhető, utat nyithat az alulról induló demokráciaépítés előtt, amennyiben leküzdhető a helyi és regionális autonómia politikai és pénzügyi korlátai.

Megkíséreltünk differenciált módszert kidolgozni a demokratizálódási folyamat értékelésére, amely differenciált stratégia lehetőségére utal – a kormányok és az érintett nemzetközi intézmények hasonló stratégiát alkalmazhatnak annak érdekében, hogy biztosítsák a demokratizálódás folytatását. Egy ilyen stratégiának egyaránt foglalkoznia kell a demokrácia formális és tartalmi vonatkozásaival. Nyilvánvaló, hogy szükség van nemzetközi garanciákra a formális feltételek betartásához. Különösen a formális kritériumokat kell számon kérni az európai intézmények, az Európai Unió tagságának előfeltételeiként. Természetesen nagy gondot kell fordítani a demokrácia tartalmi kérdéseire is.

Az az érvelés, amely szerint a politikai kultúra gyengeségét a KKE országaiban ugyanannyira mai tényezőknek, mint a kommunista örökségnek tulajdoníthatjuk, azt jelenti, hogy lehetséges európai szintű stratégia egy alternatív politikai terv kidolgozására. Egy ilyen stratégia meríthet a demokratizálódás pozitív tendenciáiból és kapcsolódhat a politikai decentralizálás, a közösségfejlesztés és általában a „lentől fölfelé” építkező politikai és gazdasági stratégia támogatásához; elképzelhető a helyi és

a regionális autonómia korlátainak leküzdése nemzetközi erőfeszítéssel. Egy efféle megközelítést tartalmazó demokrácia-program magába foglalja a köz- és a magánszférát, az önkéntes társulást, olyan új politikai modellt kínálhat, amely általánosabban járulna hozzá a politikai integrációhoz mind Nyugat-, mind Kelet-Európában. Ez a megközelítés összpontosíthatna a tartalmi demokrácia leggyengébb vonásaira, amilyen például az információ alternatív forrásai feletti állami gyámkodás problémája, különösen a kisebb területeken, támogathatná a helyi médiát, bátoríthatná a párbeszédet a kisebbségekkel, ösztönözhetné a vitát az adójövedelmek különböző kormányzati szinteken történő elosztásáról, kifejleszthetne közszolgálati képzési programokat. Ehhez hasonló kezdeményezések nemzetközi segítséggel máris elkezdődtek, például az Európai Unió PHARE demokrácia-programjának keretében. Ugyancsak fontos bevonni az eszmecsere kooperatív és nemzetek közötti formáiba a társadalmi cselekvők széles körét: parlamenti képviselők, tudományos hálózatok, a médiában folytatott viták egyaránt hozzájárulhatnak a tartós demokratizálódás folyamatával kapcsolatos gondok felvetéséhez. Az a lényeg, hogy olyan európai nyilvános szférát sikerüljön kiépíteni, amelyben az Európa különböző részeiből és a társadalom valamennyi szintjéről hallható bíráló hangok eljussanak a politikaformálás központi szintjeire és segítsenek meghatározni a „demokrácia küldetését”.

Fordította: Gáthy Vera

JEGYZETEK

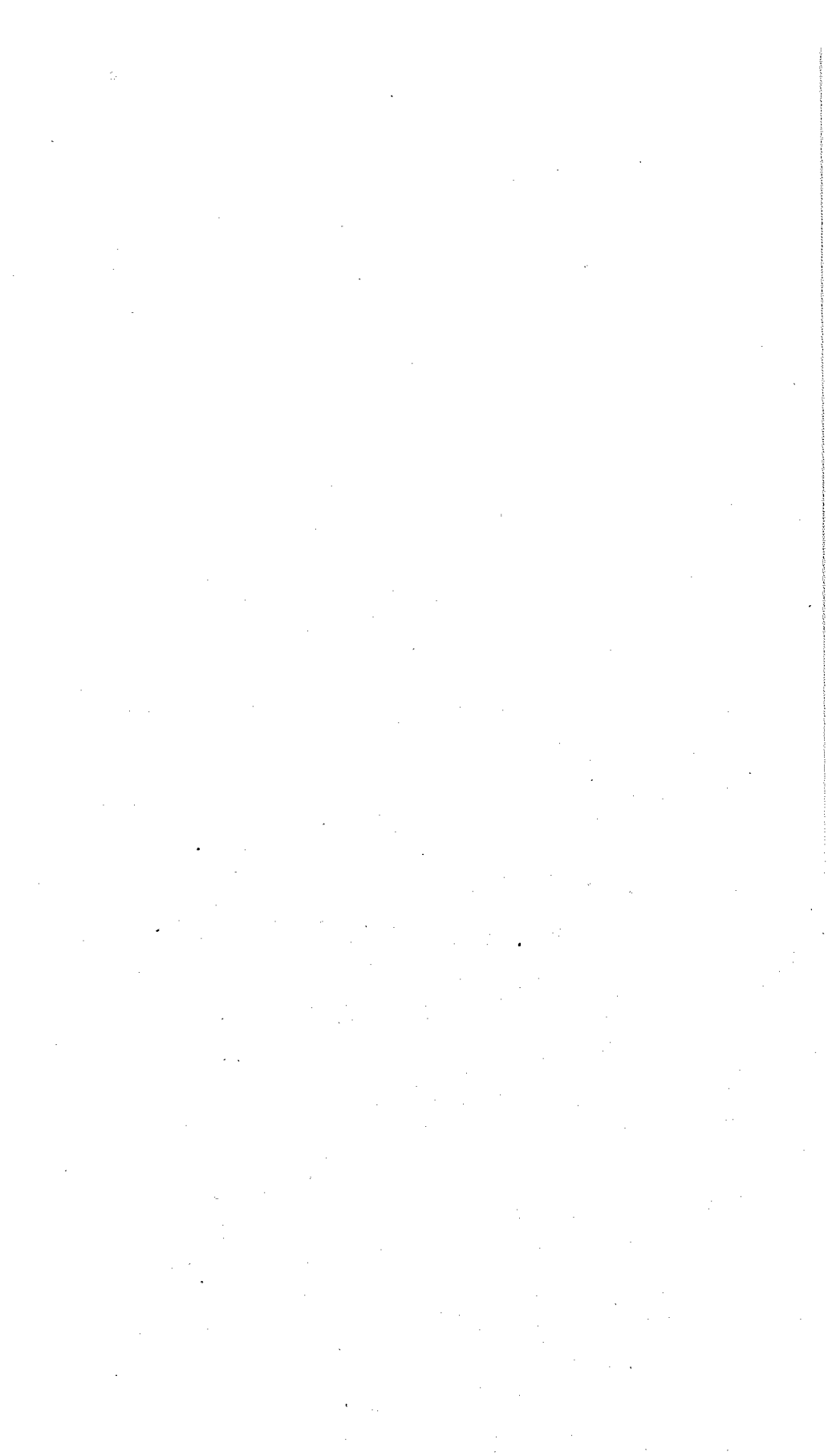
- ¹ Az első feltétel, amit Lijphart határozott meg, a politikai és állampolgári jogok megléte.
- ² Például Linz (1978:8) szerint „Sajnos nem létezik a versengő demokráciák tartalmas, elfogadott tipológiája, sem pedig a demokrácia fokozatainak elfogadott mércéje. Csupán egy megkülönböztetés vált széles körben elfogadottá, az, hogy létezik a többségi uralmon alapuló demokrácia és létezik az, amit Lijphart »társultnak« nevez”. Vagy lásd például Orwell figyelmeztetését (*Selected Essays*, 1957. 149. old.): „Egy olyan szó esetében, mint a demokrácia, nemcsak hogy nem létezik elfogadott meghatározása, hanem mindenütt ellenállnak az erre irányuló kísérletnek is. Mindenféle rendszer védelmezői azt állítják, hogy az bizony demokrácia, és attól tartanak, hogy esetleg fel kell hagyniuk a szó használatával, ha egy konkrét jelentéshez kötődne.” Idézi Sartori 1962:8. *Democratic Theory*. Detroit: Wayne State University Press. 3.
- ³ Más hangnembem, de Marx korai írásaiban maró kritikával illette a 19. század eleji demokráciákat, mondván, hogy a formális, burzsoá demokrácia elégtelen, csupán fátyol, amit a kizsákmányolás viszonyaira borítanak, és a jövő szociálisan egyenlőbb, igazságosabb társadalmá (szocializmus) elhozza majd a „nép” igazi, tartalmi „uralmát”.
- ⁴ A vita a demokrácia eljárási, formális megközelítése és a tartalmi és/vagy normatív megközelítés között már hosszú ideje a politikai elmélet talpköve. Ezekkel a kérdésekkel különböző szerzők foglalkoznak. A legutóbb például Jürgen Habermas (1996) az eljárási oldalt vette védelmébe. Ronald Dworkin (1996) viszont a tartalmi álláspontot vallja.
- ⁵ Lásd a román, a szlovák és a bolgár (Pippidi 1996; Butova 1996; Kolarova 1996), továbbá a Lettországról és Észtországról szóló országjelentéseket.

- ⁶ A Lengyel Parasztpárt a KKE országai között a legnagyobb, az 1995. szeptemberi parlamenti választásokon megnyerte a szavazatok 19%-át és a kormánykoalíció tagja. További példa a magyarországi kisgazdapárt és a bulgáriai agrárpárt.
- ⁷ Csaknem ugyanez a folyamat játszódott le Spanyolországban közvetlenül Franco után.
- ⁸ A kormányzó ODS (Polgári Demokrata Párt), amely Klaus miniszterelnök pártja a Cseh Köztársaságban, az 1996. május-júniusi parlamenti választásokon a szavazatok 29,6 %-át szerezte meg, koalícióra lépett az ODA-val (Polgári Demokrata Szövetség) és a KDU/CSI-vel (Kereszténydemokrata Unió/Cseh Néppárt). Szlovákiában Meciar miniszterelnök kormányzó pártja, a HZDS (Mozgalom a Demokratikus Szlovákiáért), amely az 1994-es választásokon a szavazatok 34,9 %-át kapta, koalícióra lépett a ZRS-szel (Szlovákiai Munkásegylet) és az SNS-szel (Szlovák Nemzeti Párt).
- ⁹ Magyarországon a korábbi kommunista MSZP, amely az 1994-es választásokon a szavazatok 33%-át kapta, amivel megszerezte a parlamenti mandátumok 54%-át, úgy határozott, hogy nagykoalíciót alkot az 1989 után alapított SZDSZ-szel (Szabad Demokraták Szövetsége), amely a szavazatok 20%-át kapta (Bozóki András 1996: 8-13). Szlovéniában az 1996 márciusáig eltelt három év alatt a Szociáldemokraták Egyesített Listája (a volt kommunisták) nagykoalíciót alkotott a Liberális Demokrata Párttal és a Keresztény Demokrata Párttal (Kuzmanic 1996:4-5).
- ¹⁰ „Ezt a relatív lojalitást nem cenzúrával, hanem gazdasági befolyással érték el” (Bozóki 1996:15).
- ¹¹ „A kormányzati szervek, mint a Pénzügyőrség, időnként rohamszerűen mutatnak tekinthetlyt és jó szándékot, de ezt a parlament és a kormány sem támogatja, ezért nem képesek szembeszegülni az általánosság vált korrupcióval, a befolyás árusításával, a közigazgatás visszaéléseivel és a hatékonyság hiányával” (Pippidi 1996:6).

HIVATKOZÁSOK

- Arendt, H. 1973. *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace, Jovanovitch.
- Bibó István 1986. A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: *Válogatott tanulmányok*. II. köt. Budapest
- Borger, Julian 1996. „Kommunista volt midázi vonásokkal, most ő Szófiában az első „elkelő hullá”. *Observer*, október 27.
- Bozóki András 1996. *Democracy in Hungary Confronting Theory and Practice*. Országjelentés. Kézirat.
- Butora, M. 1996. *The Present State of Democracy in Slovakia*. Országjelentés. Kézirat.
- Dahl, R 1982. *Dilemmas of Pluralist Democracy*. New Haven: CT Yale University Press
- Dworkin, R. 1996. *Freedom's Law: the Moral Reading of the American Constitution*. Oxford, New York: Oxford University Press
- Eberstadt, N. 1993. Eastern Europe's Disturbing Health Crisis. *Wall Street Journal*, szept. 30.
- EUIF 1995. Social Indicators and Transition, *Transition Report 1995*, Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank, 21-25.
- Gati, Charles 1996. *The Mirage of Democracy Transition*, March, 62.
- Habermas J. 1996. *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge: MIT Press. Eredetileg (1992): *Faktizität und Geltung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Hankiss E. 1990. *East European Alternatives*. Oxford, Clarendon
- Heller, Á. 1988. On Formal Democracy. In J. Keane: *Civil Society and the State* (London: Verso
- Kolarova, R.1996. *Democratisation in Bulgaria: Present Tendencies*. Országjelentés. Kézirat.
- Król, Marcin 1996. *Democracy in Poland*. Országjelentés. Kézirat.
- Kuzmanic, Tonci 1996. *Slovenia: from Yugoslavia to the Middle of Nowhere*. Országjelentés. Kézirat.
- Lefort, Claude 1991. *L'invention démocratique - les limites de la domination totalitaire*. Párizs

- Lijphart, Arend 1984. *Democracies: patterns of majoritarian and consensus government in twenty-one countries*. New Haven, CT London: Yale University Press
- Linz, Juan J 1978. *The breakdown of democratic regimes, crisis, breakdown and reequilibration*. Baltimore, London. 8.
- Marx, K. *A zsidókérdéshez*. In: MEM I. köt. Budapest, 349-377.
- Millar, J.R.-S. L. Wolchik (eds.) 1994. *The Social Legacy of Communism* Cambridge: Cambridge University Press
- Palous, M.-Zdenek Kavan 1996. *Democracy in the Czech Republic*. Országjelentés. Kézirat.
- Pippidi, A.M. 1996. *Romania - from Procedural Democracy to European Integration*. Országjelentés. Kézirat.
- Preuss, Ulrich 1993. *Constitutional Aspects of the Making of Democracy in Post-Communist Societies of East Europe*. Bremen Zentrum für Europäische Rechtspolitik. Vitairat, 2.
- Runcis, A. 1996 *Democratisation in Latvia*. Országjelentés. Kézirat.
- Ruus, J. 1996. *Democratisation in Estonia*. Országjelentés. Kézirat.
- Sartori G. 1962. *Democratic Theory*. Detroit: Wayne State University Press.
- Scheppele, K. L. 1995. Women's rights in Eastern Europe. *East European Constitutional Review*, 4, 1, (tél.) 66-69.
- Schmitter, Philippe-Terry L. Karl 1991. 'What democracy is ... and is not'. *Journal of Democracy* 2. 3. Nyár. 78.
- Schöpflin, G. 1994. Post-Communism, the Problems of Democratic Construction. *Daedalus*, nyár, 127-141.
- Sunstein, C.R. 1995. Rights after Communism: Introduction. *East European Constitutional Review*, (4)1, (tél.) 61.
- Tocqueville, Alexis de 1993. *Az amerikai demokrácia*. Budapest
- Vejevoda, I. 1996. Apolitism et postcommunisme. *Tumultes* (Párizs) 8, (szeptember) 195-206.



SZABÓ ILDIKÓ-ÖRKÉNY ANTAL

Magyar középiskolások politikai érzelmei és ismeretei

A nyolcvanas évek végétől felgyorsuló változások újlag megtörték – századunkban immár sokadszor – a politikai világek kialakulását vezérlő szocializáció korábbi magyar paradigmáját. Bár a társadalmi tudatban végbemenő változásokat nem lehet közvetlenül és egyenesvonalúan levezetni a konkrét gazdasági és társadalmi létviszonyokból és a nagy történelmi és társadalmi változásokból, sem az önálló entitásokként megragadható eszmerendszerekből vagy a kultúra valamiféle inherens, generációktól generációkig ívelő változásaiból, nem kétséges, hogy ezek radikális változásával a politikai szocializáció koordinátái is újrarajzolódnak. A rendszerváltással a szocializáció klasszikus ágensei – az iskola, a médiumok, a szervezetek, a hadsereg, az egyházak, nem utolsósorban pedig a család és a kortársi csoportok – által nyilvánosan közölhető tartalmak és értékek köre is kiszélesedett. Eltűnt a határvonal a nyilvános és a nem nyilvános politikai diskurzusok között. Sokféle politikai magatartás vált tehát társadalmilag megengedetté, vállalhatóvá és sikeressé.

A különböző társadalmi csoportok mindig azokat az értékrendeket teszik magukévá, amelyek a legjobban szolgálják fennmaradásukat és felemelkedésüket. Ezek köre többé-kevésbé átlátható azokban a társadalmakban, amelyekben a legitim értékrendek viszonylag nyugodt, evolutív folyamatokban kristályosodtak ki.¹ Mint tudjuk, Magyarországon az elmúlt évtizedek nem kedveztek ezeknek a kristályosodási folyamatoknak. Az értékek formálódó és képlékeny világában az a felnőtt társadalom kínál magatartási mintákat az új nemzedékek számára, amely élete folyamán maga is többször rákényszerült értékrendje újrafogalmazására.²

Az állampolgári kultúra fogalmának értelmezéséhez Gombár Csaba klasszikus politikakultúra-meghatározása jelentette számunkra is a

kiindulópontot.³ Az állampolgári kultúra a politikai kultúrától elválaszthatatlan, de annál szélesebb fogalom, amely az állampolgárnak a társadalomhoz való egész viszonyát, társadalmi magatartása egészét jellemzi. Az állampolgári kultúra egyszerre közege és „terméke” a szocializációnak, és mint ilyen, történelmileg változó és társadalmilag rétegzett. Ebben az értelemben vállalkoztunk arra, hogy megvizsgáljuk: a kilencvenes évek végén a középiskolából kilépő fiatalokat milyen politikai érzelmek, ismeretek és értékek jellemzik, és milyen társadalmi és politikai magatartási mintákat követnek. A politikához való viszonyt tehát az állampolgári lét egészén belül tartjuk értelmezhetőnek. Ilyen megközelítésben elemezzük a következőkben a diákok politikai érzelmeit és ismereteit is.

Kutatásunk megtervezésekor a különböző nemzedéki élményekkel összefüggő szociálpszichológiai terheket úgy próbáltuk kiiktatni, hogy egyrészt az életkor, másrészt a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely szempontjából homogenizáltuk mintánkat. Az empirikus politikai szociológia módszereivel egyetlen életkori csoportnak: a középiskolák utolsó évfolyamaira járó 18–19 évesek csoportjának a szélesebb értelemben vett társadalmi és politikai szférához való viszonyát próbáltuk megismerni.⁴ Vizsgálatunk olyan kutatássorozat része, amely a fiatal nemzedékek különböző csoportjainak az állampolgári kultúrájára irányul (Szabó–Örkény 1996; Szabó–Horváth–Marián 1997).⁵ Így esetenként össze tudjuk hasonlítani a középiskolások válaszait másokéival. Olyan csoportok állampolgári kultúráját próbáltuk meg rekonstruálni, akik a jövő polgárai: akiknek politikai értelemben csak jövőjük van. Vizsgálatunk alanyai a következő választások alkalmával fognak életükben először élni szavazási jogaikkal.

I. POLITIKAI ÉRZELMEK

Elemzésünk első szintjét a politikai érzelmek alkotják. A politikai jelenségek, tények, intézmények, fogalmak, szimbólumok, a politikát megtestesítő személyiségek és általában a politika világa iránti érzelmek az állampolgári magatartások meghatározó elemei. A politikai viselkedést nagyon sokszor érzelmek vezérik. Az érzelmek az ismeretek befogadásában és a meglévő ismeretrendszerbe való beépülésükben sajátos szűrőként viselkednek. Olyan optikát alkotnak, amelyen keresztül a körülöttünk lévő információkat érzékeljük és értékeljük. Politikai érzelmek ismeretek nélkül is kialakulhatnak. Ugyanakkor elválaszthatatlanok az értékektől: az értékek sajátos megjelenési formái.

A politikai érzelmeknek különösen a 11–13 év előtti időszakban, a politikai *perszonalizáció* időszakában van nagy jelentőségük. A 11–13 év közötti kor körül fordul át a politika perszonalizált megközelítése társadalomcentrikusba. Ekkor alakulnak ki a gyerekek alapvető értékei, és ekkor kezdik konceptualizálni a politikát, azaz, fogalmakban és általánosításokban értelmezni (Andelson–O’Neil 1966; Percheron 1974).⁶ A *konceptualizáció* időszaka a 17–18 éves korig tart. A hatalmi viszonyokról és általában a politikai világról alkotott elképzelések a 18 éves korra

teljesednek ki. Ekkor a fiatalok már többé-kevésbé strukturált politikai ideológiával rendelkeznek. A politikai értelemben vett felnőttésséggel az *ideológizáció* korszaka kezdődik. Ez azonban nem jelenti feltétlenül a családra jellemző politikai ideológiával való szembefordulást is. Azokban a társadalmakban, ahol a politikai rendszerek kontinuuusak és az intézményes szocializáló nem avatkozik bele a családiba, az új nemzedékek tagjainak többsége szülei politikai értékrendjét folytatja, miközben például a hétköznapi morál nemzedékről nemzedékre erőteljesen változik (Percheron 1982; Jennings–Percheron 1981; Dervill–Croisat 1979; Mossuz–Lavau 1979).⁷

A politikai érzelmek másik jelentősége a politikai tanulás sajátos „forogatókönyvéből” fakad. Fejlődéslelektanilag először a személyekben és a szimbólumokban testet öltő politikai hatalommal találkozunk. Az amerikai gyerekek első érzelmi azonosulása például a hatalmat lent és fent képviselő személyekre, a rájuk mosolygó sarki rendőrré és a mindenütt jelen lévő és általában szintén barátságos elnökre vonatkozik, valamint a csillagos-sávós lobogóra (Greenstein 1965; Hess–Torney 1967).⁸ A politikai bizalom vagy bizalmatlanság, a hatalom barátságos vagy barátságatlan képe személyesen a perszonalizáció időszakában alapozódik meg. A kontinuuus politikai rendszerekben, amelyekben nagyobb az esélye annak, hogy a család is pozitív képet közvetít a gyerekeknek a politika világról, a perszonalizáció időszakának pozitív érzelmei mintegy megalapozzák a későbbi állampolgári lojalitást.

A politikai érzelmekről elsősorban a politikusok népszerűségére és az intézmények iránti bizalomra irányuló vizsgálatok szoktak árulkodni. Mi a diákok életkori sajátosságaihoz alkalmazkodva egyrészt közvetett, másrészt közvetlen módszerekkel próbáltuk meg feltárni: milyen érzelmek fűzik őket a politikai tartalmakat hordozó jelenségekhez. Az érzelmek indirekt megközelítéséhez sajátos játékot választottunk. Arra kértük őket, hogy egy 17 nevet tartalmazó listáról válasszák ki annak a három személyiségnek a nevét, akiről a legszívesebben neveznének el utcát. Az érzelmek direkt feltárására pedig 35 fogalmat soroltunk fel. Minden esetben meg kellett mondaniuk, hogy szeretik-e vagy nem, amit a fogalmak jelölnek.

1. Jelkép értékű személyiségek

Az utcanevek fontos szerepet játszanak a társadalmi identifikációban. Jelentőségüket akkor érzékelik igazán az emberek, ha a hatalomgyakorlás módjának megváltozásával a társadalmi identifikáció tárgyai is megváltoznak, köztük az utcanevek. Ha a szociális tér tájékozódási pontjaihoz való személyes viszony kiépítésében akadályozza őket a politika, ott-honosságuk érzete sérül vagy vész el. Demokratikus társadalmakban azokról a személyekről neveznek el utcát, akik közmegebecsülésnek örvendeznek, és akikről úgy érzik: a lakosságnak sincs ellenére, ha nevük utcanévként való, folyamatos emlegetésével járulnak hozzá emlékük fennmaradásához.

Listánk egyaránt tartalmazott történelmi neveket és politikusokat a közel-, illetve a régmúltból. Szerepelt rajta művész, tudós és sportoló is. Hogy az ismeretek elemi szintjét biztosítsuk, mindenkiről jelöltük, hogy mi volt, mit csinált, miről híres.⁹ Természetesen ismeretek nélkül is kialakulhat egy-egy „híres emberről” valamiféle közmegegyezés. A szociális tanulás egyetlen eredménye sokszor csak az, hogy valaki rokonszenvesnek számít-e vagy ellenszenvesnek.¹⁰ Bár az utcanevek kiválasztásában nem könnyű szétválasztani az érzelmeket és az értékeket, úgy véljük, hogy esetünkben a kollektív értékítélettel harmonizáló személyes *megbecsülés* az az érzelmek, amely vezetheti a középiskolásokat, amikor három képzeletbeli utcát elneveznek valakiről. Ezt a megbecsülést a nemzetért, az alapvető közösségi értékekért és általában a társadalom javára végzett, kiemelkedő tevékenységgel éppúgy ki lehet érdemelni, mint olyan személyes teljesítménnyel, ami nemzeti önértékelésünket vagy éppen a világban való megítélésünket kedvezően befolyásolja.

I. táblázat

*Akikről utcát neveznének el:
a híres emberek népszerűségi listája, százalékban*

A 20. század előtti időszak történelmi személyiségei

Széchenyi István	39
Zrínyi Ilona	27
Szent László	25

A 20. század politikusai

Nagy Imre	12
Antall József	9
Mindszenty József	8
Bajcsy-Zsilinszky Endre	7
Károlyi Mihály	7
Horthy Miklós	6
Kun Béla	4
Kádár János	4

A kulturális élet személyiségei

Szent-Györgyi Albert	33
Bartók Béla	25
Hajós Alfréd	19
Kőrösi Csoma Sándor	18
Karinthy Frigyes	17
Illyés Gyula	14

A diákok is minden bizonnyal azokat a személyiségeket részesítették előnyben választásaikban, akikről úgy érzik: általánosan elfogadott értékeket testesítenek meg. A leggyakrabban kiválasztott nevek listája sejteti, hogy a politikusok háttérbe szorultak: vagy nem tudnak eleget a közmúlt politikusairól és ezért nem szívesen választják őket, vagy ellen-

kezőleg, ismerik őket, de nem mutatnak különösebb rokonszenvet irántuk. Az előző feltételezésnek ellentmondhat az, hogy történelmi tanulmányaik során minden kérdezett politikusról tanultak, hogy egy részükről a családi kommunikációban és a médiumok közlései révén is hallhattak, és hogy valószínűleg a kulturális élet kiválóságairól sem rendelkeznek strukturáltabb ismeretekkel, mint a 20. század politikusairól.

A diákok vagy történelmi neveket, vagy híres művészeket és tudósokat igyekeztek választani. A legtöbb pozitív érzelmet a nemzeti történelmi Pantheon nagyjai: Széchenyi István, Zrínyi Ilona és Szent László és a tudományos, művészeti és sportélet kiválóságai váltották ki: Szent-Györgyi Albert, Bartók Béla és Hajós Alfréd.¹¹ Ami a 20. századi magyar politikusokat illeti, ők csak a kulturális élet nagyjai után következnek. Az ő elfogadottságukban láthatóan nincs konszenzus. Közülük egyedül Nagy Imrét becsülné meg a diákok több, mint tíz százaléka annyira, hogy utcát nevezze el róla, de ezt az arányt sem tekinthetjük magasnak. Nagy Imre viszonylagos népszerűsége egybecseng más vizsgálatok eredményeivel, amelyek szerint a 20. századi magyar politikai életet meghatározó személyiségek közül még a leginkább ő vált ki pozitív érzelmeket az emberekből.¹²

A 20. század magyar történelmét meghatározó politikusok tehát a diákok érzelmi identifikációjában nem játszanak szerepet. A kérdezett személyiségek nem szimbolizálnak olyan politikálási erényeket, amelyekhez a kollektív emlékezet egyértelműen gazdasági és társadalmi sikereket, nagyszerű történelmi fordulatokat, álltársadalmi elégedettséget kapcsolna. A legnépszerűbb 20. századi politikus, Nagy Imre is valószínűleg mártíriumával „vívta ki” vezető szerepét a toplistán. A pozitív érzelmek hiányában a modern magyar politika szűk nemzetközi mozgásteret és politikusaink ellentmondásos személyisége mellett szerepet játszhat az is, hogy az egymást követő politikai kurzusok nemcsak közvetlen elődjüket váltották le, hanem elődjük történelem-értelmezését is. Minden új korszak valamelyest újra is írta a múltat. Az ellentmondásos értelmezések pedig kioltják egymást: a politikát megtestesítő vezető személyiségek hittelenné válnak.¹³

2. A politikai jelenségek világa

Az érzelmeket közvetlenül vizsgáló kérdéseink alapjául a francia Annick Percheron szójegyzék-módszere szolgált (Percheron 1974)¹⁴, amelyet a szerző a tizenévesek érzelmi beállítódásainak vizsgálatára dolgozott ki. Percheron abból indult ki, hogy a fiatalok ekkor még elsősorban érzelmi alapon tájékozódnak a világban, és ezért könnyebben is fordítják le érzelmi síkra a politikai világhoz való viszonyukat. A módszer lényege, hogy egy-egy hívó szó hallatán a kérdetteknek azt kell megmondaniuk, hogy szeretik-e vagy nem azt a jelenséget, fogalmat, intézményt vagy személyt, amit a szó jelöl. Előnye, hogy nem igényli a fogalmak definíciószerű ismeretét, hogy a „szeretem–nem szeretem” dimenzióval leképezzi a hétköznapi gondolkodás logikáját, és hogy mint módszer adaptálha-

tó, anélkül, hogy mindig ugyanazokat a fogalmakat kellene használni. A szavak sokaságából egyfajta politikai tér rajzolódik ki. Kiválasztásuknál figyelembe lehet venni az adott társadalom konkrét viszonyait. Percheron szójegyzék-módszerének segítségével több nemzetközi összehasonlító vizsgálat is készült.¹⁵

Úgy igyekeztünk 35 szavas listánkat összeállítani, hogy a politika mi-nél szélesebb mezejét öleljék át: hogy intézmények, ideológiák, szimbólumok, tisztségek és tisztségeket betöltő személyek, politizálási formák, nemzetek és etnikumok egyaránt szerepeljenek közöttük. Listánk összeállításánál arra törekedtünk, hogy a politikáról való gondolkozás alapka-tegóriáit tartalmazza, olyanokat, amelyekkel a diákok a hétköznapi po-litikai diskurzusokban és a médiumok közléseiben rendszeresen talál-kozhattak, és amelyeket elvileg ők is használhatnak.

A pozitív érzelmek alapján a következő sorrendet állíthatjuk fel:

2. táblázat

A politikai fogalmakhoz való érzelmi viszony, százalékban

	Szereti	Nem szereti	Nem tudja eldönteni
magyarok	90	3	7
pénz	80	9	11
Szent Korona	62	11	27
amerikaiak	55	16	29
engedelmesség	48	31	21
franciák	48	22	30
Göncz Árpád	42	25	33
választás	40	32	28
köztársasági elnök	38	25	37
vallás	33	33	34
1956-os felkelés	32	31	37
liberalizmus	30	24	46
Torgyán József	26	46	28
zsidók	23	30	47
Orbán Viktor	23	35	42
kapitalizmus	23	36	41
sztrájk	23	47	30
helyi önkormányzat	22	36	42
miniszterelnök	16	44	40
Horn Gyula	15	53	32
jobboldal	14	33	53
szlovákok	12	39	49
szakszervezet	12	42	46
Pető Iván	12	42	46
oroszkok	11	56	33
Csurka István	8	51	41
románok	8	58	34
konzervativizmus	7	48	45
politikus	7	59	34

	<i>Szereti</i>	<i>Nem szereti</i>	<i>Nem tudja eldönteni</i>
kormány	6	54	39
szocializmus	6	59	36
cigányok	5	69	26
Giczzy György	4	35	61
Lezsák Sándor	3	40	57
kommunizmus	3	75	22

A fogalmak egy részére sokan azt válaszolták, hogy nem tudják eldönteni: szeretik-e vagy nem azt, amit jelöl. Ezeknek a pozitív vagy negatív érzelmek közötti, semleges vagy bizonytalan érzelmeket tükröző válaszoknak ugyanolyan létjogosultságuk van, mint a többieknek. Nem zárhatjuk ugyan ki, hogy a válaszadás elől való kitérésre is jó lehetőséget kínált a „nem tudom eldönteni” alternatíva, de az, hogy arányuk 7–61 százalék között mozgott, arra enged következtetni, hogy általában azok is érdemi válaszokat adtak, akik ezt választották. Néhány esetben valószínűsíthetjük, hogy a semleges attitűd magas aránya az ismeretek hiányával függ össze (például Giczzy György vagy Lezsák Sándor esetében).

A szójegyzék a legkülönbözőbb politikai fogalmakat tartalmazza. Az érzelmek előjelében és intenzitásában nagy különbségek vannak: egyeket szinte mindenki szeret, másokat szinte mindenki utál, és ezek között a végletek között a legkülönbözőbb változatok fordulnak elő. Hogyan viszonyulnak azonban a fogalmak által felidézett politikai tér jellegzetes tartományaihoz? Van-e olyan dimenziója a politikának, amely a többiektől különböző érzelmeket vált ki belőlük? A különböző fogalmakat megpróbáltuk formális szempontból tipizálni. Hat kategóriát különítettünk el. Az elsőbe a két legfőbb közjogi méltóságot és e funkciók betöltőit, a második csoportba a politika és a politizálás alapintézményeit soroltuk. A harmadikat a pártpolitikusok alkotják, a negyediket a politikai ideológiák és rendszerek, az ötödiket a nemzetek és a kisebbségek, végül a hatodikat a szimbolikus és materiális értékek.

Egyes fogalmak inkább pozitív, mások inkább negatív érzelmeket váltottak ki a diákokból, de egy-egy fogalom megítélése egy adott csoportban általában valamelyik oldalra billen. Hogy a kétféle előjelű érzelem közötti kapcsolatot és arányait is figyelembe vegyük, a „szeretem” és a „nem szeretem” válaszokat együttesen kezelve olyan mutatót képeztünk, amely -100 -tól $+100$ -ig terjed. Az így nyert index előjele tükrözi, hogy az adott fogalom által kiváltott érzelmek pozitívak-e vagy negatívak, értéke pedig egy $+100$ -tól -100 -ig terjedő skálán fejezi ki az érzelem intenzitását. Minél inkább megközelíti egy fogalom szeretet-indexe a $+100$ -at, annál inkább szeretik a diákok azt, amit jelöl, és minél közelebb van a -100 -hoz, annál negatívabb érzelmek határozzák meg a hozzá való viszonyukat.¹⁶

3a táblázat

A közhatalmi funkciókhoz és betöltőikhez való érzelmi viszony a különböző iskolatípusokban, -100-tól +100-ig terjedő skálán

	<i>Gimnazisták</i>	<i>Szakközépiskolások</i>	<i>Szaktanulók</i>
Göncz Árpád	60	35	- 6
köztársasági elnök	59	28	- 15
Horn Gyula	- 44	- 57	- 59
miniszterelnök	- 22	- 49	- 56

A tisztségek és betöltőik elfogadása vagy elutasítása összefüggött egymással: a diákok nem tettek különbséget érzelmi megítélésükben. A legmagasabb közjogi posztok és betöltőik iránt a gimnazisták attitűdjei sokkal pozitívabbak, mint a többiekéi. Különösen Göncz Árpád személyét és a köztársasági elnöki pozíciót fogadják el másoknál jobban. A szakközépiskolások érzelmei mind a négy esetben negatívabbak, mint a gimnazistákéi, de Göncz Árpád személyéhez és posztjához ők is inkább pozitív érzelmekkel viszonyulnak. A szaktanulók viszont alapvetően negatív beállítottságúak mindkét személy és mindkét tisztség iránt, legfeljebb csak negatív érzelmeik mértékében vannak különbségek.

3b táblázat

A politikai alapintézményekhez való érzelmi viszony a különböző iskolatípusokban, -100-tól +100-ig terjedő skálán

	<i>Gimnazisták</i>	<i>Szakközépiskolások</i>	<i>Szaktanulók</i>
választás	47	11	- 14
helyi önkormányzat	- 7	- 29	- 28
sztrájk	- 36	- 41	- 28
szakszervezet	- 46	- 59	- 60
politikus	- 69	- 77	- 85
kormány	- 71	- 82	- 81

Különösen érdekes a diákok érzelmi viszonya a politika intézményeivel, mivel ezek egy része ad lehetőséget az állampolgári és a szakmai érdekérvényesítésre. Leginkább a kormányt és a politikust utasítják el, majd a szakszervezetet és a sztrájkot. Legkevésbé a választással szemben elutasítóak, bár az iskolatípusok eltérő hatása itt mutatkozik meg a legerősebben: a gimnazisták körében a választást elutasító 19 százalékkal szemben 51 százalékuknak vannak pozitív érzelmei. Ugyanakkor a szaktanulók 65 százaléka mondja, hogy a választást nem szereti, szemben a választást szerető 31 százalékukkal.

A politikai alapintézményeket a választás kivételével a diákok gyanakvással szemlélik. A választással is csak a gimnazisták rokonszenveznek igazán. Figyelemre méltó, hogy a sztrájkot és a szakszervezetet is elutasítják, még ha az előbbit a szaktanulók valamivel kevésbé is, mint a többiek. A szakközépiskolások érzelmei inkább a szaktanulók-

kéihoz állnak közelebb, akik ezúttal is a legelutasítóbbak a vizsgált politikai jelenségek iránt.¹⁷

3c táblázat

*A politikai pártok képviselőihez való viszony
a különböző iskolatípusokban, –100-tól +100-ig terjedő skálán*

	<i>Gimnazisták</i>	<i>Szakközépiskolások</i>	<i>Szaktanulmányosok</i>
Orbán Viktor	0	– 26	– 26
Pető Iván	– 43	– 79	– 62
Torgyán József	– 54	– 35	– 3
Giczy György	– 68	– 83	– 84
Csurka István	– 74	– 71	– 73
Lezsák Sándor	– 93	– 93	– 89

A pártok képviselőit nem szeretik a diákok. Még a legkevésbé Orbán Viktort utálják. Érdekes, hogy Csurka István és Lezsák Sándor elutasításában nincs igazán különbség a három iskolatípus tanulói között. Ugyanakkor Orbán Viktort és Pető Ivánt annál kevésbé szeretik, minél alacsonyabb státuszú iskolába járnak, Torgyán József viszont, éppen ellenkezőleg, a szaktanulmányosokból vált ki a legkevésbé és a gimnazistákból a leginkább negatív érzelmeket.

3d táblázat

*A politikai ideológiákhoz és orientációkhoz való viszony
a különböző iskolatípusokban, –100-tól +100-ig terjedő skálán*

	<i>Gimnazisták</i>	<i>Szakközépiskolások</i>	<i>Szaktanulmányosok</i>
liberalizmus	71	22	– 60
kapitalizmus	26	– 14	– 58
jobboldal	– 35	– 42	– 40
konzervativizmus	– 68	– 77	– 82
szocializmus	– 82	– 81	– 83
kommunizmus	– 93	– 93	– 89

A politikai ideológiák és orientációk körében egyet sem találtunk, amely iránt a diákok többsége összességében pozitív érzelmeket mutatott volna. A legkevésbé még a liberalizmust utasítják el a középiskolások, sőt, a gimnazisták több, mint fele számára pozitív képzeteket támaszt ez a szó, miközben a szaktanulmányosoknak még a tizede sem rokonszenvezik vele. Ugyanakkor éppen ez osztja meg leginkább a különböző iskolák diákjait. A szocializmust és a kommunizmust szeretik a legkevésbé a diákok az összes ideológiai fogalom közül, ez utóbbi pedig egyúttal listánk legutáltabb fogalma is. Oly mértékben ellenszenves nekik mindkettő, hogy ebben már nincs is különbség az egyes csoportok között.¹⁸ Érdekes, hogy a konzervativizmus sem sokkal rokonszenvesebb számukra.

Ennek az lehet az oka, hogy a szó számukra elsősorban a maradiságot, megcsontosodottságot jelenti. A különböző iskolatípusba járó diákok között nincs különbség a jobboldal megítélésében sem. Nagy különbség van viszont a liberalizmushoz, illetve a kapitalizmushoz való viszonyukban: miközben a gimnazistáknak alapvetően pozitív a viszonyuk ezekhez a fogalmakhoz, addig a szakmunkástanulóknak alapvetően negatív.

3e táblázat

Az etnikai csoportokhoz való viszony a különböző iskolatípusokban, -100-tól +100-ig terjedő skálán

	<i>Gimnazisták</i>	<i>Szakközépiskolások</i>	<i>Szaktanulóknak</i>
magyarok	95	94	92
amerikaiak	52	54	59
franciák	46	44	27
zsidók	32	2	-53
szlovákok	-29	-47	-68
oroszok	-49	-70	-76
románok	-72	-79	-78
cigányok	-84	-90	-83

A felsorolt népek és kisebbségek közül bennünket, magyarokat szeretnek a legjobban a diákok. A többiek két csoportot alkotnak: a pozitív érzelmi térfélen vannak a nyugatiak: az amerikaiak és a franciák, a negatívon a keletiek: a szlovákok, az oroszok és a románok, a kettő között pedig a zsidók. A cigányokat szeretik a legkevésbé.

A pozitív érzelmekben nincs sok különbség a középiskolások különböző csoportjai között, csak a franciákat szeretik kevésbé a szakmunkástanulók, mint a többiek. Azokban az esetekben azonban, amelyekben a negatív érzelmek még egyáltalán fokozhatóak, már igen: minél alacsonyabb státuszú iskolába jár valaki, annál kevésbé szereti a zsidókat, a szlovákokat és az oroszokat.

3f táblázat

Szimbolikus és materiális értékekhez való viszony a különböző iskolatípusokban, -100-tól +100-ig terjedő skálán

	<i>Gimnazisták</i>	<i>Szakközépiskolások</i>	<i>Szaktanulóknak</i>
Szent Korona	91	78	50
pénz	77	73	86
1956-os forradalom	43	6	-30
vallás	33	33	34
engedelmesség	19	23	20

A szójegyzék utolsó csoportját olyan fogalmak alkotják, amelyek a legpozitívabb érzelmeket váltották ki a középiskolásokból. (Kivételt csak a

szakmunkástanulók jelentenek, akik elutasítják az 1956-os forradalmat.) Ezeknek az a sajátosságuk, hogy ha nem is függetlenek a politika világtól, túlmutatnak rajtuk: egyrészt a közeli és a távoli történelmi hagyományokat idézik fel, másrészt egy lehetséges spirituális értékrendet, harmadrészt a materiális érvényesülés egyik eszközét és eredményét.

Szójegyzékünkben a rendszerváltás két olyan kulcsfogalma is szerepelt, amelyek politikai irányzatoktól és pártoktól függetlenül is meghatározzák a társadalmi valóságot: a *pénz* és a *kapitalizmus*. Érdekes külön is megnézni, hogy a diákok hogy viszonyulnak ezekhez a lényegük nélkül fogva összetartozó fogalmakhoz. Az adatok azt mutatják, hogy megítélésük ellentmondásos: mintha ez a két szó két különböző dolgot jelentene számukra. Pozitív érzelmeket mutatnak a pénz mint olyan iránt, ezt azonban lehetőleg kapitalizmus (azaz piac és verseny) nélkül szeretnék megszerezni. Ha még pontosabbak akarunk lenni, azt állapíthatjuk meg, hogy a középiskolások tulajdonképpen politikai rendszerektől függetlenül szeretik a pénzt, hiszen a szocializmust és a kommunizmust még jobban utálják, mint a kapitalizmust.

Minél inkább szeretik a diákok a pénz szót, annál inkább utálják a kapitalizmust:

4. táblázat

A pénz és a kapitalizmus iránti pozitív érzelmek a különböző iskolatípusba járók körében, százalékban

	<i>Gimnázium</i>	<i>Szakközépiskola</i>	<i>Szaktanulmánykészítő</i>
pénz	76	79	84
kapitalizmus	36	27	12

Áttekintve a különböző politikai dimenziók iránti érzelmeket, megállapíthatjuk, hogy a politika világa összességében nem igazán váltotta ki a diákok rokonszenvét. Érzelmi reakcióikat inkább negatívnak értékelhetjük, mint pozitívnak. A 35 különböző fogalomból átlagosan 8,56 iránt vannak pozitív és 12,93 iránt negatív érzelmeik.

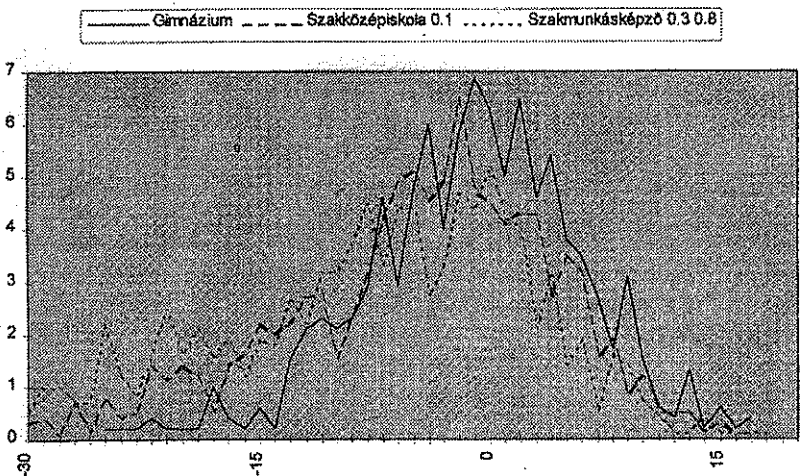
A három iskolatípus tanulói között csak néhány esetben nincs különbség. Egyformán szeretik a magyarokat, az amerikaiakat, az engedelmeséget és a vallást, egyformán nem Csurka Istvánt, Lezsák Sándort, a szocializmust, a kommunizmust, a románokat és a cigányokat. A szakmunkástanulók a pénzt és a vallást jobban szeretik, mint a többiek, Torgyán Józsefet pedig másoknál kevésbé utálják. A többi 22 esetben a gimnazisták érzelmei a legpozitívabbak és a szakmunkástanulókéi a legnegatívabbak. Mindhárom iskolatípus tanulói összességében inkább negatív, mint pozitív érzelmeket táplálnak a politika világa iránt, de ez a negatív érzelem sokkal inkább jellemzi a szakmunkástanulókat, mint a gimnazistákat. A 35 fogalom iránti szeretet-indexek átlagértéke a gimnazisták körében -10,6 (azaz, ez már inkább nem-szeretet-index), a szakközépiskolások körében már -24,6, a szakmunkástanulók körében pedig -36,1. A szakközépiskolások tehát másfélszer, a szakmunkástanulók három és félszer jobban utálják a politika világát, mint a gimnazisták.

Hét fogalommal kapcsolatban feltűnően nagy különbség van a gimnazisták és a szakmunkástanulók érzelmeiben: a -100 -tól $+100$ -ig mozgó szeretet-indexekben több, mint 50 pontnyi. A különbség egy esetben abból adódik, hogy a szakmunkástanulók Torgyán Józsefet pozitívabban ítélték meg, mint a gimnazisták ($+51$ pont). A gimnazistákhoz képest negatívabbak viszont az érzelmeik a liberalizmussal (-131 ponttal), a zsidókkal (-85 ponttal), 1956-tal (-73 ponttal), Göncz Árpáddal (-66 ponttal), a köztársasági elnökkel (-64 ponttal) és a választással (-61 ponttal) kapcsolatban. Ezek a különbségek felhívják a figyelmet annak a veszélyére, hogy a szakmunkásképzőből kikerülő fiatalok jó része nemcsak egyszerűen kívül kerül a politika világán, ami a többieket is fenyegeti, hanem a társadalmi és a politikai élet bizonyos jelenségei és formái iránt ellenséges, indulatteli érzületet táplál, ami könnyen gyűlöletbe csaphat.

A diákok pozitív és negatív választásait együttesen nézve egy olyan indexet képeztünk, amely a lista fogalmaiból kirajzolódó politikai szféra iránti egyéni viszonyuk egészét fejezi ki.¹⁹ A következő ábra ennek az elfogadás–elutasítás indexnek a megoszlását mutatja a középiskolások körében, iskolatípusok szerint. A skála jobb oldalán található a pozitív reakciók, míg a bal oldalon az elutasítás értékei. Látható módon a gimnazisták mutatják a leginkább elfogadó attitűdöt a politika világa iránt, szemben a szakmunkástanulókkal, akik a leginkább elutasítják. A gimnazisták átlagosan azonos arányban fejezik ki pozitív és negatív érzelmeiket. Ezzel szemben mind a szakközépiskolások, mind pedig a szakmunkástanulók inkább elutasítóak.

1. ábra

*A politikai szférához való viszony egésze a különböző iskolatípusba járók körében -35 -től $+35$ -ig terjedő elfogadás-elutasítás indexben**

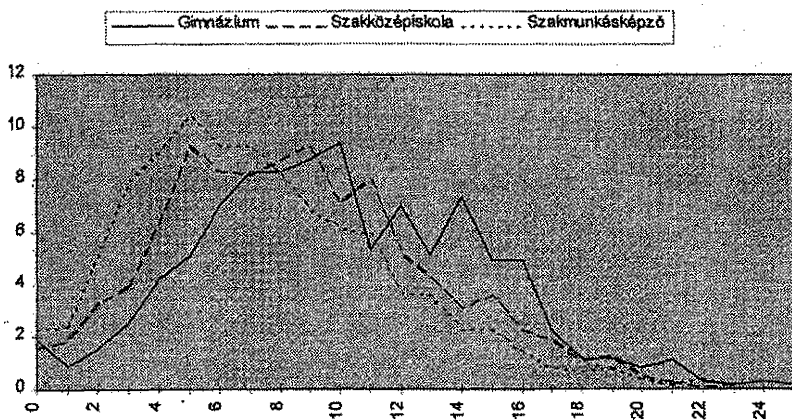


* Az ábrán a függőleges tengely mutatja a válaszadók százalékos arányát, míg a vízszintes tengely a pozitív és negatív választások $+35$ -től -35 -ig terjedő skáláját.

A válaszolók alapbeállítódását felbonthatjuk külön-külön negatív és pozitív reakciókra. Ha azt nézzük, hogy hányszor választották a pozitív alternatívát, a megoszlások megerősítik az előbb említett összefüggést, azt, hogy a gimnazisták a legnyitottabbak és a legelfogadóbbak, szemben a szakmunkásokkal.

2. ábra

*A politikai szférához való pozitív viszony mértéke a különböző iskolatípusba járók körében**

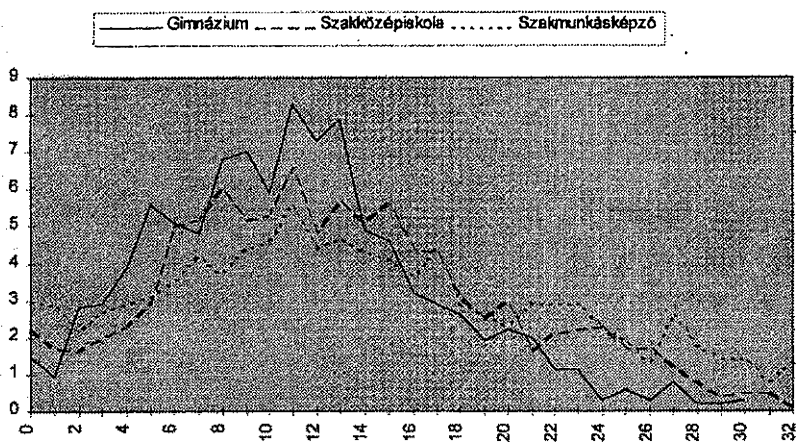


* Az ábrán a függőleges tengely mutatja a válaszadók százalékos arányát, míg a vízszintes tengely a pozitív választások 0-tól + 35-ig terjedő lehetséges előfordulását.

Az elutasításokban ugyanakkor már egyáltalán nincsenek lényeges különbségek az iskolatípusok között. Ha a negatív választások eloszlásgörbéjét nézzük, amely azt mutatja, hogy ki hány esetben utasította el az általunk felkínált fogalmakat, azt találjuk, hogy az elutasításban, a negatív érzelmekben a gimnazisták hasonlóságot mutatnak a szakközépiskolásokkal vagy a szakmunkástanulókkal.

3. ábra

*A politikai szférához való negatív viszony mértéke a különböző iskolatípusba járók körében**



* Az ábrán a függőleges tengely mutatja a válaszadók százalékos arányát, míg a vízszintes tengely a negatív ítéletek 0-tól 35-ig terjedő lehetséges előfordulását.

Az eddigiek alapján talán nem tűnik az sem meglepőnek, hogy az érzelmi viszonyt kifejező mutató értékei jelentősen szóródnak a különböző iskolatípusok szerint:

5. táblázat

Az elfogadás–elutasítás együttesének mutatója és a pozitív és a negatív választások átlaga

	<i>Az elfogadás– elutasítás index átlaga</i>	<i>A pozitív választások átlagos értéke</i>	<i>A negatív választások átlagos értéke</i>
Gimnázium	-0,04	10,0	11,1
Szakközépiskola	-0,13	9,7	13,0
Szakmunkásképző	-0,21	7,5	14,0

A továbbiakban azt vizsgáltuk, hogy az általános összkép mögött miképpen változnak a megkérdezettek érzelmi az egyes témák szerint, azaz, hogy a fogalmak által kifeszített politikai tér iránti általános érzelmi beállítódásuk hogyan szerveződik. A politikai érzelmek szövedékének feltárására faktorelemzést végeztünk. Azt találtuk, hogy a válaszadók nyolc nagy témát különböztetnek meg. Pozitív vagy negatív érzelmeik ezek körül a témacsoportok körül szerveződnek. A szójegyzék konkrét fogalmai által kiváltott érzelmek kapcsolódási logikájából kirajzolódó témacso-

portok a politika szférájának jellegzetes dimenziói. A faktorelemzés megerősítette, hogy a diákok politikai világa ugyanazon dimenziók mentén szerveződik, amelyeket eddigi elemzésünkben formálisan különítettünk el. Az érzelmek által szervezett politikai tér szerkezetileg a következőképpen épül fel:

6. táblázat

*Az érzelmi viszonyulásokat szervező politikai tematikák**

<i>Közhatalmi funkciók és szereplők</i>	<i>Politikai alapintézmények</i>	<i>Politikai pártok képviselői</i>	<i>Politikai ideológiák és orientációk</i>	<i>Népek</i>	<i>Szimbolikus és materiális értékek</i>	<i>Kisebbségek</i>
Göncz Árpád	önkormányzat	Lezsák Sándor	szocializmus	oroszok	engedelmesség	zsidók
Horn Gyula	politikus	Giczy György	kommunizmus	románok	vallás	cigányok
közársasági elnök	választás	Csurka István	liberalizmus	szlovákok	Szent Korona	
miniszterelnök	kormány	Orbán Viktor	konzervatívizmus	franciák	magyarok	
	szakszervezet	Pető Iván	jobboldal	amerikaiak	pénz	
	sztrájk	Torgyán József	kapitalizmus			

* A táblázat a faktorsúlyok alapján mutatja a fogalmak elrendeződését.

Ha az elfogadás, illetve elutasítás mértékét az egyes témákon belül vizsgáljuk, azt találjuk, hogy a különböző témák más és más viselkedést váltanak ki a megkérdezettekben. Ez nem mond ellent annak, hogy szinte minden esetben (kivéve a szimbolikus és materiális értékek területét) elutasítóak. Különösen nagyok az eltérések, ha az elfogadás-elutasítás átlagait az egyes témákban az iskolatípusok szerint nézzük.

Az egyes témákon belül tematikus indexet képeztünk, mely összegzi az adott témában felkínált fogalmak elfogadását és elutasítását. Az index értékei $-1,0$ -tól $+1,0$ -ig terjednek aszerint, hogy a fogalmak és nevek együttesében inkább az elutasítás vagy az elfogadás dominál-e.

Az elfogadás, illetve az elutasítás mértékét az egyes témákon belül vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az eddig elemzett alaprendencia nem módosul jelentősen: szinte minden esetben az elutasítás, a negatív atti-

túd a diákok alapélménye. Ez alól egyedül a szimbolikus és materiális értékek képeznek kivételt.

7. táblázat

A politikai tematikák érzelmi fogadtatása a különböző iskolatípusokba járók körében, tematikus elfogadási-elutasítási indexben

	Fő közhatalmi funkciók és szereplők	Politikai alapintézmények	Politikai pártok képviselői	Politikai ideológiák és orientációk	Szimbolikus és materiális értékek	Kisebbségek
Gimnázium	+ ,10	- ,16	- ,26	- ,28	+41	- ,23
Szakközépiskola	- ,07	- ,29	- ,32	- ,36	+29	- ,32
Szakmunkásképző	- ,23	- ,33	- ,23	- ,41	+ ,22	- ,47

A gimnazisták érzelmi reakciói ezeken a témákon belül sokkal kevésbé negatívak és elutasítóak, mint a szakközépiskolásokéi vagy a szakmunkástanulókéi. Ez a legtisztábban a kiemelkedő közhatalmi funkciók és betöltőik esetében mutatkozik meg: a gimnazisták Göncz Árpád személyéhez és magához a köztársasági elnöki pozícióhoz jóval pozitívabban viszonyulnak, mint a többiek. Bár a többi témában az átlagos gimnazista válaszadói magatartás összességében mindig negatív (kivéve a mindenki számára pozitív konnotációkat hordozó olyan materiális értékeket, mint amilyen például a pénz), de ez a negativizmus mindig gyengébb, mint a többi iskolatípusba járóknál. Egyetlen témában tűnnek el ezek a különbségek: amikor a pártpolitikusat kellett a diákoknak megítélniük. Abban, hogy ezeket a politikusokat nem szeretik, legyen bármelyik politikai irányzat megtestesítője is, teljes az egyetértés a diákok körében.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a politika egyes fogalmait, témáit, intézményeit és szereplőit felidéző szavak ellentmondásos és alapvetően elutasító érzelmi reakciókat váltottak ki a diákokból. Látható módon nem szeretik a politika szféráját, gyanakvóak és kiábrándultak. Ezen belül is a szakmunkástanulók érzik a leginkább ellenségesnek ezt a világot. Úgy tűnik, hogy a politikai szféra legitim körének a rendszerváltással bekövetkezett átértékelése, az egyébként is idegen politikában való tájékozódás korábbi pontjainak elvesztése, a politikai intézmények átrendeződése, instabilitásuk és esetenkénti hiteltelenségük magát a politizálást diszkreditálja, és érzelmileg összességében elidegenítően hat a jövő polgárainak a politikához való viszonyára. Az általuk észlelt politikakép láthatóan nem igazán alkalmas arra, hogy rendező elveivel, áramlataival, intézményeivel, szimbólumaival és megszemélyesítőivel azonosuljanak. A listánkon szereplő fogalmak közül a pénz, a vallás, az engedelmesség

és a Szent Korona váltották ki a legtöbb pozitív érzelmet – vagyis éppen azok, amelyeknek csak áttételes közük van mind az állampolgári politikához, mind a professzionális, intézményes formákban megjelenő politika világához.

II. POLITIKAI ISMERETEK

Bár a politikai ismeretek az állampolgári kultúra nyilvánvalóan fontos elemei, nem könnyű meghatározni, hogy pontosan milyen szerepet is játszanak a társadalmi magatartások alakulásában. Az ismereteknek – köztük a politikaiaknak – kétségtelenül van valamilyen önértékük. Jobb, ha az emberek ismerik a politika világát, mint ha nem. Arra a kérdésre azonban már nehezebb válaszolni, hogy miért is jobb ez, és hogy a tudásnak önértékén túl milyen jelentősége van a társadalmi gyakorlatban.

A demokratikus társadalmakban ideológiai elkötelezettségétől függetlenül mindenki egyetért abban, hogy ismeretek nélkül elképzelhetetlen az állampolgárok részvétele a köz ügyekben.²⁴ Ahhoz, hogy élni tudjanak jogaikkal és tisztában legyenek politikai cselekvéseik tétjével és következményeivel, ismeretekre van szükségük.²⁵ A különböző világnézetiúteket összekötő demokratikus közmegegyezés minimumából az ismeretekkel kapcsolatban három elemet érdemes kiemelni: 1. az állampolgároknak joguk van az információhoz, 2. a mindenkori hatalom kötelessége a tájékoztatás és 3. az államnak intézményes lehetőségeket kell biztosítania a társadalmi és politikai ismeretek megszerzéséhez. Aki a közmegegyezés eme elemeivel nem ért egyet, nem számít demokratának.

Magyarországon a hetvenes években készültek az első ismeretvizsgálatok. Olyan időszakban, amikor nyilvánvaló volt, hogy a hatalom szempontjából a nagyon is kontrollált és egyértelmű értékkontextusban közvetített politikai tudásnak nem annyira az állampolgárok politikai kompetenciájának javulása szempontjából volt értéke, mint inkább a kívánatosnak tartott politikai magatartások kognitív megátogatása szempontjából. Ezeknek a vizsgálatoknak a legfőbb üzenete a politikai ismeretek öncélúságának és a társadalmi gyakorlatban való használhatatlanságuknak a bemutatása volt.²⁶ Az elemzések a politikai részvétel hiányával összefüggő ismereti sajátosságokat²⁷ részben metodológiai problémaként prezentálták, részben a politikai ideológia sajátos megjelenési formáiként (lásd például Zsíros 1979; Szabó 1979).²⁸

A rendszerváltás utáni első empirikus kutatások a társadalomra rázúduló új ismeretek közül elsősorban azokra irányultak, amelyeknek pártpolitikai nézőpontból gyakorlati tétjük volt: a rendszerváltással és a többpártrendszerrel kapcsolatos ismeretekre, illetve azokra, amelyek a választói magatartásokat befolyásolhatták. A vizsgálatok általában a 18 éves felüliekre terjedtek ki, hiszen az első szabad választások előtt – és még sokáig utánuk is – érthetően elsősorban annak volt jelentősége, hogy a felnőtt választópolgárok milyen ismeretekkel rendelkeztek. A fi-

atalok körében végzett kevés számú vizsgálatban csak elszórtan fordultak elő ismeretkérdések.

Vizsgálatunkban a politikai ismeretek szerveződését próbáltuk feltárni.

1. Ismeretek a parlamenti viszonyokról

Egy többpártrendszerű országban az állampolgári ismeretek minimuma a kormányzópártok ismerete. Arra a kérdésre, hogy a következő pártok kormányzópártok-e vagy parlamenti ellenzékiek, illetve parlamenten kívüliek, nagyon sokan nem tudtak válaszolni. 40–50 százalék között volt azok aránya, akik meg sem próbálták a pártokat valamelyik kategóriába sorolni. A válaszadásra vállalkozók a következő hatalmi pozíciókat tulajdonították a kérdezett pártoknak:

8. táblázat

A pártok hatalmi helyzetének ismerete százalékban

	<i>Kormánypárt</i>	<i>Parlamenti ellenzéki párt</i>	<i>Parlamenten kívüli párt</i>
MSZP	89	9	1
SZDSZ	84	13	3
FKgP	14	78	8
Fidesz	25	70	5
KDNP	19	70	11
MDF	34	63	3
MDNP	14	53	33
MIÉP	5	19	76
Munkáspárt	12	29	59

A kormányzási pozíció kedvez a pártok ismeretének. A válaszolók közül a legtöbben a kormányzópártokat ismerték fel, utánuk rögtön a Fidesz következik a rangsorban. Azt, hogy az MSZP és az SZDSZ alkotják a koalíciót, 1995-ben a felnőttek 83, illetve 76 százaléka tudta (Hann 1996).²⁹ A diákok tehát valamivel jobban tudják, mint a felnőttek, hogy az SZDSZ tagja a koalíciónak. Ebben a két vizsgálat között eltelt idő mellett feltehetően az is szerepet játszik, hogy a felnőttek egészéhez képest a vizsgálatunkban szereplő középiskolások iskolázottabbak.

Konkrétan azt, hogy mely pártok alkotják a koalíciót, a gimnazistáknak a kétharmada tudta pontosan, a szakközépiskolásoknak a fele, míg a szakmunkástanulóknak csak az egynegyede. A választópolgároktól elvárható elemi aktuális politikai ismeretekkel tehát az utolsó éves szakmunkástanulók többsége nincs tisztában.

A parlamenten belüli ellenzéki és a parlamenten kívüli pártok között még kevésbé igazodnak el a diákok. Két pártot vélnek viszonylag többen a ténylegesnél kedvezőbb helyzetben: egyharmaduk kormányzópártnak gondolja az MDF-et, egynegyedük pedig a Fideszt. Az MDF-re vonatko-

zó téves ismeretek magas arányát valószínűleg a politikai ismeretek ama sajátosságával magyarázhatjuk, hogy minél „távolabb” van valaki a politikától, annál inkább fáziskésésben vannak ismeretei az események változásától, és a korábban érvényes ismeretek sajátos ismereti zárványokként konzerválódnak.

Az ismeretek összefüggnek az iskola típusával. Míg a választásra vállalkozó gimnazistáknak csak az egyötöde nincs tisztában egyetlen párt hatalmi helyzetével sem, addig a szakközépiskolásoknak már az egyharmada, a szakmunkástanulóknak pedig már a fele.

A politikai szociológiai kutatások közismert összefüggése, hogy az ismeretek nem specifikusak: a politikában, mint hagyományos férfitevékenységben a férfiak jobban eligazodnak. Mi az ismereteket demográfiai, társadalmi és magatartási tényezők együttesének a szövedékében értelmeztük. Nem egyszerűen arra kerestük a választ, hogy a diákok ismereteit mennyire határozza meg nemi hovatartozásuk, hanem annak függvényében elemeztük ezt, hogy milyen iskolatípusba járnak, és mit csinálnának egy parlamenti választáson.

Ami az e három tényező közötti összefüggéseket illeti, az esetleges parlamenti választásokon elképzelt részvételben az azonos iskolatípusba járó fiúk és lányok között nincs különbség. A választói aktivitás megelőzése alapvetően az iskolázottságtól és nem a nemtől függ. A választóvonal azonban nem a gimnáziumba és a szakközépiskolába járók között húzódik, hiszen e két iskolatípus tanulóinak egyaránt a négyötöde gondolta úgy, hogy részt venne a választásokon, mindössze a szakközépiskolás lányok közül mennének el szavazni valamivel kevesebben. A fal az érettségit adó középiskolák és a szakmunkásképzők között húzódik: ez utóbbiak tanulóinak csak a kétharmada menne el adott esetben szavazni.

9. táblázat

A pártok helyes besorolása iskolatípus, nem és választói hajlandóság szerint, az ismeretszint százalékában

	Lányok		Fiúk	
	szavazna	nem szavazna	szavazna	nem szavazna
Gimnázium	54	40	81	62
Szakközépiskola	41	29	62	42
Szakmunkásképző	20	15	41	30

A fiúk és lányok ismeretei között számottevő különbség van minden iskolatípusban: mind a szavazni szándékozó, mind a szavazni nem szándékozó fiúk több párt hatalmi helyzetével vannak tisztában, mint a lányok. Azok a fiúk, akik most úgy gondolják, hogy a választásoktól távol maradnak, rendre magasabb ismeretszinttel rendelkeznek a pártokról, mint a választásokon részt venni akaró társnőik. Bár a három vizsgált tényező hatása külön-külön is jelentős, az iskola típusából eredő hatások ereje valamivel gyengébb, mint a nemi hovatartozással összefüggő hatásoké,

az állampolgári tudatosság szintje pedig még kevésbé befolyásolja az ismereteket.³⁰

A feltételezett választói magatartás egy másik eleme, a pártok iránti szimpátia is befolyásolja az ismeretek színvonalát. Azok, akik valamely pártot annyira kitüntetnek bizalmukkal, hogy egy választáson akár rá is szavaznának, inkább tisztában vannak jelenlegi parlamenti helyzetével. Ugyanakkor a vonzalmakkal összefüggő tudásbeli előnyök nem egyenletesen oszlanak el. A kormánypártok és a volt kormánypárt, az MDF potenciális szavazóbázisa inkább rendelkezik ismeretekkel, mint a többi párt hívei. Két ellenzéki párt jelentős arányban vált ki a diákokból ismeretüktől független rokonszenvet. A Fidesz és az FKgP híveinek csak kevesebb, mint a fele tudja, hogy pártja parlamenti ellenzéki párt, a Munkáspárt híveinek pedig csak alig a harmada. Míg azonban ez utóbbira csak kevesen szavaznának, addig a fiatal demokraták a legnépszerűbbek, utánuk pedig a kisgazdák.

10. táblázat

A pártokat helyesen besorolók a rájuk szavazók és nem szavazók körében, százalékban

	Helyes ismerettel rendelkezik rá szavazna	Az adott pártot választaná nem rá szavazna	
MSZP	65	56	12
SZDSZ	57	50	15
MDF	56	20	8
Fidesz	43	29	34
KDNP	62	22	3
FKgP	47	35	16
Köztársaságpárt	65	60	3
MIÉP	55	39	6
Munkáspárt	36	24	3

A kormányzópártokat attól függetlenül ismerik, hogy rájuk szavaznának-e a következő választásokon vagy nem. Ezzel szemben nagy különbségek vannak az MDF és a KDNP potenciális szavazói és nem szavazói között: az előző esetben 36, az utóbbi esetben 40 százalékkal tudják többen, hogy ellenzéki pártról van szó. Azok tehát, akik ezekre az ellenzéki pártokra szavaznának, tudják, hogy milyen a parlamenti helyzetük. Akik viszont nem szavaznának rájuk, ismeretekkel sem rendelkeznek róluk. Kevesen választanák őket, de akik igen, tudatosan tennék. Más a helyzet a Fidesz esetében, amelyet sokan választanának, de viszonylag kevesen tudják, hogy milyen helyet foglal el. Míg a Fideszt a diákok inkább érzelmi alapon választanák, addig a másik kettőt ismereti alapon.

A helyes és téves válaszokból összességében a következő ismerettípusok rajzolódtak ki:

11. táblázat

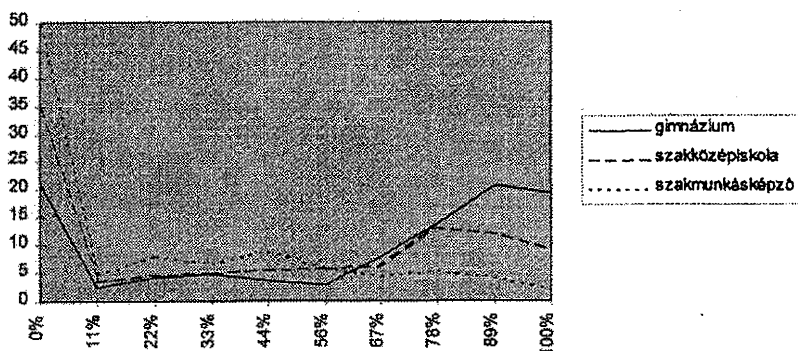
A kilenc párt besorolása a különböző iskolatípusokba járók szerint, százalékban

	Csak rossz válasz	Vegyes: 1–4 jó válasz	Vegyes: 5–8 jó válasz	Csak jó válasz
Gimnazisták	21	15	45	19
Szakközépiskolások	35	19	37	9
Szaktanulmányosok	50	28	20	2

A pártok parlamenti helyére vonatkozó helyes ismeretek aránya pedig a következőképpen alakult:

4. ábra

*A pártokra vonatkozó helyes válaszok aránya iskolatípus szerint, százalékban**



* A vízszintes tengely a kilenc párt hatalmi pozíciójára vonatkozó helyes ismeretek százalékos szintjét, a függőleges az egyes ismeretszintekkel rendelkezők arányát mutatja.

Azok arányában, akik jó és rossz válaszokat egyaránt adtak (akiknek az ismeretszintje 11%-tól 67%-ig terjed), nincs különbség a helyes ismeretekben az iskolatípusok között. Azok között azonban, akik egy helyes ismerettel sem rendelkeznek (akiknek az ismeretszintje 0–11% között van), valamint azok között, akik éppen ellenkezőleg, a pártok többségéről tudják, hogy milyen helyet foglal el (akiknek az ismeretszintje legalább 78%-os), már nagy különbségek vannak. A legkevésbé a gimnáziumokban vannak olyanok, akik egy párt parlamenti helyzetével sincsenek tisztában, a legtöbb a szakmunkásképzőkben. Pontosan fordított viszont a helyzet a magasabb szintű ismeretek esetében. A legnagyobb arányban a gimnazisták között vannak ilyenek, a legkisebb arányban a szakmunkásképzősök között.

Száz százaléknak tekintve azt az esetet, ha mindenki minden pártot helyesen azonosítana be, a pártok hatalmi helyzetének ismerete a kérdésre válaszolók körében 63 százalékos. Ezen belül a gimnazisták 75, a szakközépiskolások 66 és a szaktanulmányosok 49 százalékos ismeretszinttel rendelkeznek a magyar pártviszonyokról.

2. Ismeretek a hatalommegosztásról

A hatalommegosztásra vonatkozó kérdéseinkkel kiléptünk a hagyományos politikai tudás keretei közül. Vizsgálódásunk az állampolgári tudás alapjára: az állampolgárok és az intézmények tudásszociológiai viszonyára irányult. E kérdések segítségével arra kerestük a választ, hogy a diákok mennyire látják tagoltnak a politikai szférát, azaz, mennyire igazodnak el a demokrácia működését biztosító intézmények között.

A hatalommegosztás kérdésében való eligazodás az előzőeknél összetettebb elméleti ismereteket igényelt. Kilenc kérdésből álló sorozatunkkal azt vizsgáltuk, hogy a diákok képesek-e megkülönböztetni a törvényalkotás folyamatában szereplő különböző politikai aktorokat, és hogy miképp látják lehetséges szerepeiket. Konkrétan azt kérdeztük tőlük, hogy szerintük a különböző intézmények milyen szerepet játszanak abban, hogy egy új törvény megszülessen. Olyan intézményeket is felsoroltunk, amelyeknek a tevékenysége kívül esik a törvénykezés és az igazgatás szféráján (így például a pártokat vagy a szakszervezeteket).

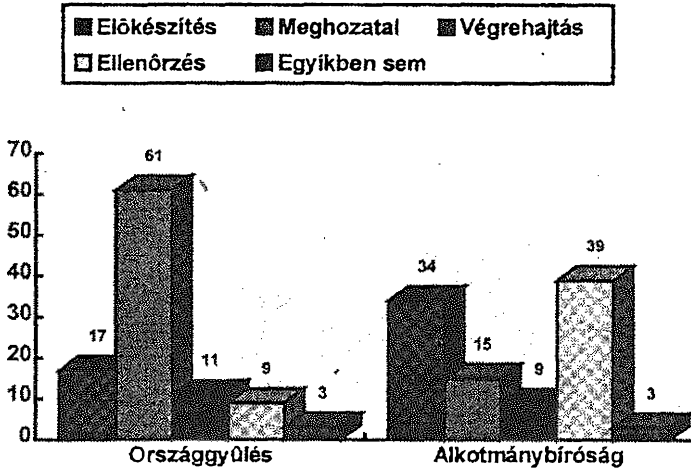
Minden intézménnyel kapcsolatban négy funkciót kínáltunk fel válaszlehetőségként: a törvényelőkészítő, a törvényhozói és az ellenőrzési funkciót, végül a törvény végrehajtását. A diákoknak arra is lehetőségük volt, hogy azt válaszolják: a kérdezett intézmény egyik tevékenységben sem játszik szerepet.

A hatalommegosztásról alkotott véleményeket három csoportba rendeztük. Az elsőbe az Országgyűlésre és az Alkotmánybíróságra – a törvényalkotói folyamat „fejére” és „farkára” – vonatkozó elképzeléseket soroltuk. A másodikat a törvény előkészítésében és végrehajtásában szerepet játszó intézmények: a kormány, a minisztériumok és az önkormányzatok alkotják. Mivel a modern társadalmakban a szakigazgatási apparátus látja el speciális feladatként a törvények előkészítését is (például szakértőin, erre a célra létrehozott bizottságain keresztül), irreálisnak tartottuk volna, ha ebben az esetben csak azok válaszait tekintjük jónak, akik a klasszikus végrehajtói funkciót választották. Ezért összevontuk az előkészítésre és a végrehajtásra utaló válaszokat. Végül a harmadik csoportba a törvényalkotás folyamatán kívül álló pártok, szakszervezetek, társadalmi szervezetek, illetve bíróságok kerültek.

A kérdések nehézségi fokát jól mutatja, hogy a diákok több, mint kétötöde nem tudott vagy nem akart rájuk válaszolni.

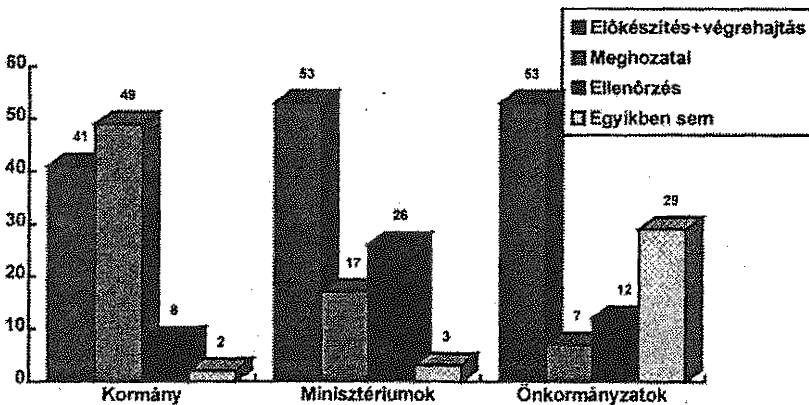
5a ábra

Az Országgyűlés törvényhozó és az Alkotmánybíróság ellenőrző szerepének ismerete, százalékban



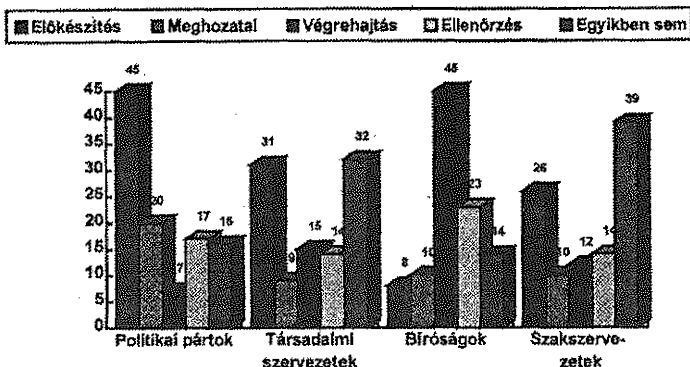
5b ábra

Az igazgatási szervezetek törvényelőkészítő és végrehajtó szerepének ismerete, százalékban



5c ábra

A törvénykezési folyamaton kívüli szervezetek szerepének ismerete, százalékban

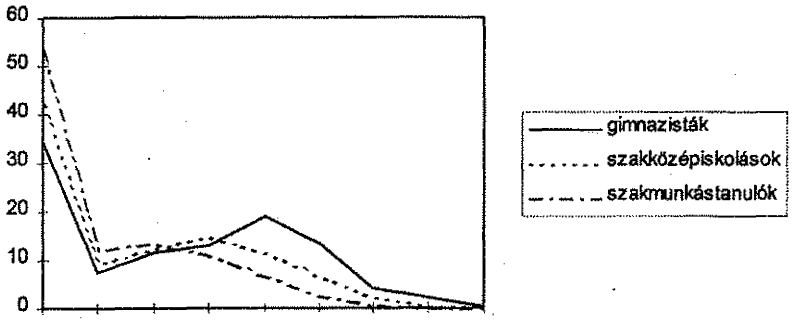


A helyes ismereteket sorrendbe állítva azt állapíthatjuk meg, hogy csak három intézményről tudja a diákoknak több, mint a fele, hogy mi a tényleges szerepük: az Országgyűlésről, a települési önkormányzatokról és a minisztériumokról. Kevesebb, mint a felük, de több, mint egynegyedük tudja, hogy mi a feladatuk a kormánynak, a szakszervezeteknek, az Alkotmánybíróságnak és a társadalmi szervezeteknek. Végül csak kevesebb, mint egynegyedük van tisztában azzal, hogy milyen szerepet játszanak a politikai pártok és a bíróság.

A diákok néhány tipikus tévedése arról tanúskodik, hogy a törvényhozási, végrehajtói és bírói hatalom elkülönülésének elve annyira ismeretlen előttük, hogy kikövetkeztetéséhez a válaszlehetőségek sem nyújtottak mankót. Így például majdnem minden második középiskolás a bíróságoknak a törvény végrehajtásában tulajdonít szerepet. Nem érzékelik eléggé a hatalom megosztottságát a bíraskodás és a büntetés-végrehajtás között. Ugyancsak sokan hiszik azt, hogy a kormány törvényeket hozhat. Úgy tűnik, hogy az államszocialista hatalom monolit jellegének és intézményes kontrollokat nélkülöző struktúrájának kollektív emléke a legfiatalabb nemzedékek ismereteinek is korlátokat szab abban az értelemben, hogy még nem épültek ki azok az ismeretközlő mechanizmusok az oktatásban és a szélesebb társadalmi kommunikációban, amelyek révén az ilyen típusú tudás megszerezhető lenne.³²

6. ábra

A különböző iskolatípusba járók ismeretszintje a hatalommegosztásról, az ismeretek százalékában



Az ismeretszint alakulásának tendenciái hasonlóak mindhárom iskolatípusban. Általában senki nem tud sokat, de a szakmunkástanulók különösen nem: több, mint 50 százalékuk egyáltalán nem tudott semmit eltalálni. A feladat a gimnazisták számára is nagy nehézséget okozott, de körükben többen vannak, akik részben jó, részben rossz válaszokat adtak, mint a többi iskolatípus tanulói között.

12. táblázat

Az ismeretek szintje a hatalommegosztás kérdésében a különböző iskolatípusokba járó fiúk és lányok körében, százalékban

	Lányok	Fiúk
Gimnazisták	20	33
Szakközépiskolások	17	23
Szakmunkástanulók	10	15

A három iskolatípus – akárcsak a pártviszonyokra vonatkozó ismeretek esetében – a hatalommegosztás ismerete szempontjából is sajátos hierarchiát alkot. Az érettségi adó iskolákban az olyan típusú tudás megszerzésének is nagyobb az esélye, mint amilyenre kérdéseink megválaszolásához szükség van, illetve ezekbe az iskolákba olyan diákok járnak, akiknek a nem iskolai tudás megszerzésére jobbak az esélyeik, annak ellenére, hogy nem iskolai tudásról van szó. A fiúk átlagos ismeretszintje mindhárom iskolatípus tanulói körében magasabb, mint a lányoké. A szakközépiskolába járó lányok többet tudnak, mint a szakmunkástanuló fiúk, míg a gimnazista lányok ismeretszintje némileg alatta marad a szakközépiskolás fiúké. Az igazi választóvonal tehát a szakmunkásképző és a szakközépiskola között van.

Összességében azt mondhatjuk, hogy az a fajta tudás, ami a klasszikus állampolgári szerep alapja: a demokratikus politikai intézményrendszer

tagoltságának és eltérő funkcióinak ismerete, nem alakult ki az utolsó éves középiskolások körében. Állampolgári szerepzavarokkal küzdenek az intézményekkel szembeni elvárásaikban és abban, hogy mire használhatják őket. Ennek a ténynek különösen a szakmunkástanulók szempontjából van jelentősége, egyrészt azért, mert az iskolarendszerű képzés számukra tudta a legkevesebbet nyújtani, másrészt pedig azért, mert számukra a szervezett képzés sok esetben le is zárul. Így a leendő állampolgárok számottevő része számára megszűnik az ismeretek szisztematikus elsajátításának az intézményes esélye.

3. Ismeretek a politikai ideológiák és kulcsfogalmaik összetartozásáról

Ismeretkérdéseink következő sorozatával azt próbáltuk feltárni, hogy a középiskolások felismerik-e néhány kulcsfogalom és a Magyarországon jelen lévő világnézetek szoros kapcsolatát. Ezek a fogalmak sajátos hívó szó gyanánt viselkednek a politikai eszmék percepciójában.

Tíz fogalomról kérdeztük meg, hogy a konzervatív, a liberális vagy pedig a szocialista világnézethez érzik-e őket a legközelebb állónak. A látzólag játékos, egyszerű kitöltésű kérdéssorozat megválaszolására csak minden második diák vállalkozott. A legtöbben a szakmunkástanulók közül (56%-uk), a legkevesebben a gimnazisták közül (28%-uk) álltak el attól, hogy összepárosítsák az eszmerendszereket és a fogalmakat.

A fogalmakkal felidézett világnézeteket a következő arányban ismerték fel:

13. táblázat

A világnézetek és kulcsfogalmaik összekapcsolása, százalékban

Helyes válaszok

szabadság	69
egyén	65
szakszervezet	65
szociális biztonság	61
hagyomány	61
autonómia	57
vallás	52
család	38
nemzet	36
állam	22

Látható módon a liberális és szocialista nézetrendszerhez kötődő fogalmakkal könnyebben boldogultak a válaszolók, mint a konzervatív mentalitáshoz kapcsolódó kifejezésekkel. Érdekes, hogy a rangsor végén álló fogalmakat mintegy megosztották a konzervatív és a liberális világnézet között: a családot 44, a nemzetet 48 és az államot 43 százalékuk tekintette a liberális világnézethez legközelebb állónak. Ezeket sokkal na-

gyobb arányban kötötték a liberális, mint ahányan az első kettőt a konzervatív, a harmadikat pedig a szocialista eszmékhez. A válaszok arra utalnak, hogy a három eszmerendszer közül a diákok a liberálisat érzik a legmarkánsabbnak: míg ennek átlagosan 4,4 fogalmat tulajdonítanak, addig a konzervatívoknak csak 3,3-at, a szocialistáknak pedig csak 2,4-et. A leggyakoribb konzervatív értékek a hagyomány és a vallás, a leggyakoribb liberális értékek a szabadság és az egyén, a leggyakoribb szocialista értékek pedig a szakszervezet és a szociális biztonság bizonyultak.

Elmondható-e, hogy az egyes pártok fiatal hívei másoknál jobban ismerik azt az eszmerendszert, amit pártjuk hirdet? Míg a pártok parlamenti helyzetét híveik másoknál jobban ismerték, addig ebben az esetben a megkülönböztető érzelmek már alig jártak együtt alaposabb ismeretekkel. Az adatok azt mutatják, hogy csak a liberális párt leendő táborára ismeri jobban a pártjának megfelelő eszmerendszer fogalmait. Ez a gyenge összefüggés feltehetően azzal magyarázható, hogy – hasonlóan a hatalommegosztás elvéhez – az ideológiai kulcsfogalmak felismerése sem egyszerűen néhány tény ismeretét igényli, hanem elvont rendszerek megkülönböztetését. A konzervatív és a szocialista értékek jegyében fellépő pártokhoz tehát híveik általában úgy kötődnek, hogy ideológiájuk alapértékeivel nincsenek tisztában. Másképpen megfogalmazva, vonzerejük nem vallott értékeikkel függ össze.

14. táblázat

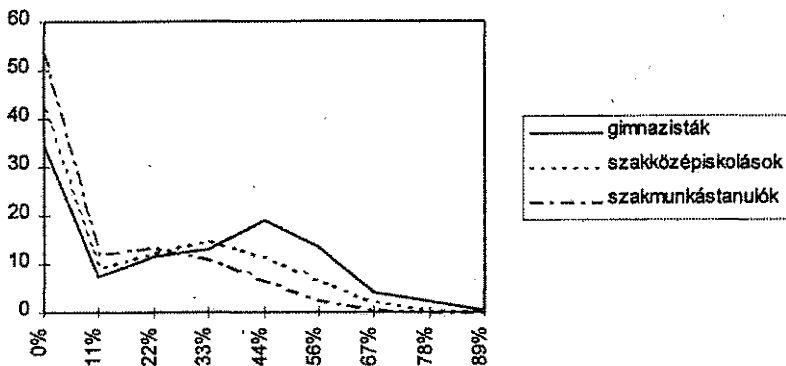
A pártok által vallott eszmerendszerek fogalmainak ismerete a pártpreferenciák függvényében, százalékban

	<i>Konzervatív fogalmak</i>	<i>Szocialista fogalmak</i>	<i>Liberális fogalmak</i>
konzervatív párt választása	28	28	37
szocialista párt választása	34	33	40
liberális párt választása	31	36	49

A világnézeti tudattartalmak azonosításában nagy eltérések voltak:

7. ábra

A különböző iskolatípusokba járók ismereteinek szintje az ideológiai fogalmakról*



* A vízszintes tengely a helyes ideológiai ismeretek százalékos szintjét, a függőleges az egyes ismeretszintekkel rendelkezők arányát mutatja.

Ha az egyes válaszokat összességükben nézzük, átlagosan 29 százalékos a középiskolások ismeretszintje. A gimnáziumban ennél jóval magasabb (43%-os), míg a szakmunkástanulók a legbizonytalanabbak (az ismeretszintjük csak 18%-os).

15. táblázat

Az ideológiai fogalmak és az ideológiák helyes azonosítása, százalékban

	Lányok	Fiúk
Gimnazisták	38	50
Szakközépiskolások	27	34
Szakmunkástanulók	14	20

Ezúttal is a gimnázium biztosít leginkább lehetőséget arra, hogy valaki eligazodjon a politikai eszmerendszerek értékei között. A fiúk minden esetben magasabb ismeretszinttel rendelkeznek, mint a lányok, de a magasabb státuszú iskolába járó lányok ismeretszintje rendre meghaladja az alacsonyabb státuszú iskolába járó fiúkéét.

4. Ismeretek a jogrend garanciáiról

További ismeretkérdéseink a jogállamiság két alapintézményére vonatkoztak: az Alkotmányra és az Alkotmánybíróságra. Az előbbivel kapcsolatban arra voltunk kíváncsiak, hogy tudják-e, mit tartalmaz és mit nem a Magyar Alkotmány. Az utóbbinak pedig a tevékenységével kapcsolatban tettünk fel kérdéseket.

Annak megválaszolásához, hogy mi a Magyar Alkotmány tárgya, két jó és két rossz alternatívát fogalmaztunk meg. Egyrészt azt kérdeztük meg, hogy szerepelnek-e vagy nem az Alkotmányban az állampolgári jogok és kötelességek, illetve azt, hogy szerepel-e benne a kormányzás rendszere. Másrészt azt is megkérdeztük, hogy az Alkotmány foglalkozik-e a társadalmi együttélés normáival, illetve Magyarország más országokkal való kapcsolataival. Arról mondhatjuk, hogy teljesen tisztában van azzal, hogy mit szabályoz az Alkotmány, aki az előbbi két kérdésre igent, az utóbbi kettőre pedig nemet mondott.

Ilyenek azonban csak kevesen voltak: mindössze a diákok 12 százaléka. A kérdések megválaszolására 37–39 százalékuk eleve nem vállalkozott. Mivel minden egyes témát meg kellett ítélniük, válaszaikból a helyes és téves válaszok különböző kombinációi rajzolódtak ki:

16. táblázat

Az Alkotmány tárgyról alkotott elképzelések, százalékban (I=igen, N=nem)

	<i>Állampolgári jogok</i>	<i>A kormányzás rendszere</i>	<i>Külpolitikai kapcsolatok</i>	<i>Társadalmi normák</i>	<i>Válaszkombinációk</i>
hibátlan	I	I	N	N	12
1 hiba	I	I	N	I	18
	I	I	I	N	12
	I	N	N	N	2
	N	I	N	N	0
	I	I	I	I	21
2 hiba	I	N	N	I	10
	I	N	I	N	6
	N	I	N	I	2
	N	I	I	N	1
3 hiba	N	I	I	I	2
	I	N	I	I	9
Egyéb kombinációk					5

Viszonylag több középiskolásnak vannak részben jó, részben rossz ismeretei az Alkotmányról, azaz, tulajdonít neki tényleges tartalma mellett másokat is. Általában azonban igen bizonytalanok abban, hogy mi van az Alkotmányban. Ezzel magyarázható, hogy túlbiztosítják magukat. Az elkövetett hibák jelentős része éppen abból fakad, hogy olyan dolgokat is megneveznek az Alkotmány tárgyaiként, amelyek abban nem szerepelnek. A kérdésekre tehát inkább igent mondtak, mint nemet. A legtöbben arra adtak „igen” választ, hogy szerepelnek-e az Alkotmányban az állampolgári jogok és kötelességek (90 százalék). Ennél kevesebben gondolták azt, hogy szerepel benne a kormányzás rendszere (68 százalék).

Száz százalékosnak tekintve, ha mindenki mind a négy témakörrel pontosan tudta volna, hogy szerepel-e az Alkotmányban, a helyes válaszok aránya átlagosan 35 százalék volt.

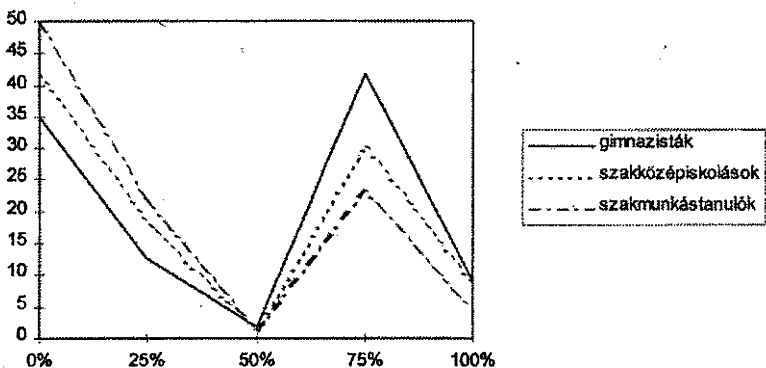
17. táblázat

Az Alkotmány tárgyának ismerete az ismeretszint százalékában

	Lányok	Fiúk
Gimnazisták	41	48
Szakközépiskolások	32	41
Szaktanulók	25	29

A gimnazisták ismerik a legjobban az Alkotmányt, a szaktanulók a legkevésbé. A fiúk az Alkotmánnyal is jobban tisztában vannak, mint a lányok. Ugyanakkor az ismeretekben nem a nemi hovatartozásnak, hanem az iskolatípusnak van a legdöntőbb szerepe. A lányok minden iskolatípusban kevésbé adnak jó válaszokat, de a szaktanulókéknél magasabb státuszú iskola már olyan előnyt jelent számukra, aminek következtében ismereteik megközelítik vagy meghaladják az alacsonyabb státuszú iskolák fiútanulóinak ismereteit.

8. ábra

*Az Alkotmány tárgyára vonatkozó helyes válaszok az ismeretek szintjének százalékában**

* A vízszintes tengely az Alkotmány tárgyára vonatkozó helyes ismeretek százalékos szintjét, a függőleges az egyes ismeretszintekkel rendelkezők arányát mutatja.

A legtöbben a szaktanulók közül tartoznak az ismeretekkel nem vagy alig rendelkezők közé, a legkevésbé a gimnazisták közül. Minél magasabb státuszú iskolába jár valaki, annál jobb az esélyei arra, hogy megfelelő ismereteket szerezzen az Alkotmánnyal kapcsolatban.

Az Alkotmánybírárságra vonatkozó kérdésünk megválaszolása még nehezebbnek bizonyult. Ez érthető is. Az Alkotmánybírárság előzmények nélküli intézmény Magyarországon, jogkörének megértése feltételezi az Alkotmánnyal, a hatalom megosztására és ellenőrzésére vonatkozó ismereteket.

reték meglétét, és annak tudatát, hogy a demokratikus hatalomgyakorlás biztosításának intézményes politikai garanciái vannak. Széles körű ismertségének az sem kedvez, hogy viszonylag ritkán van szó róla a médiumokban, és amikor mégis, az emberekben inkább csak egy taláros bírói testület képe marad meg. Nagy tehát a bizonytalanság abban, hogy mi a feladata az Alkotmánybíróságnak Magyarországon. Ezzel kapcsolatos kérdéseink megválaszolására a diákok 30 százaléka nem is vállalkozott.

Az Alkotmánybíróság lehetséges feladataként négy különböző tevékenységet fogalmaztunk meg. Mindegyikről meg kellett mondaniuk a diákoknak, hogy az Alkotmánybíróság ellátja-e őket vagy nem. Ezek egyiként szerepelt tényleges funkciója, azaz annak felügyelete, hogy az elfogadott törvények megfelelnek-e az Alkotmánynak. Három olyan tevékenységet is megfogalmaztunk, amelyek nem tartoznak feladatkörébe: az új alkotmány kidolgozását, az állampolgárok és az állam közötti konfliktusokban való bíraskodást és az új törvények jogi előkészítését. Annak tehát, aki tisztában van az Alkotmánybíróság szerepével, egy esetben kellett igent és háromban nemet mondania. Ilyen válaszokat azonban a válaszolóknak mindössze a három százaléka adott.

Ami az Alkotmánybíróság tényleges funkcióját illeti, a diákok kétharmada értett egyet azzal, hogy az Alkotmánybíróság ügyel arra, hogy az elfogadott törvények megfeleljenek az Alkotmánynak. Ennek a viszonylag magas aránynak az értékét csökkenti azonban, hogy ugyancsak kétharmaduk tartja feladatának az új törvények jogi előkészítését, háromötödük az új alkotmány kidolgozását, felük pedig a bíraskodást az állampolgárok és az állam közötti konfliktusokban. A legtöbben tehát most is azt a stratégiát követték, amit már az Alkotmány tárgyának letapogatása során is láttunk. Mivel nincsenek tisztában az Alkotmánybíróság feladatával, inkább minden lehetséges választ beemelnek feltételezett jogkörébe.

Az Alkotmánybíróság feladatkörét a diákok még kevésbé érzékelték a törvénykezés folyamatában. Arra a kérdésre, hogy az Alkotmánybíróság egy új törvény előkészítésében, meghozatalában, ellenőrzésében vagy végrehajtásában játszhat-e szerepet, csak kétötödük mondta azt, hogy az ellenőrzésében.

18. táblázat

Az Alkotmánybíróság feladatáról alkotott elképzelések, százalékban

	<i>Új alkotmány kidolgozása</i>	<i>Bíráskodás az állam és a polgárok között</i>	<i>Törvény- előkészítés</i>	<i>A törvények alkotmányos kontrollja</i>	<i>Válasz- kombinációk</i>
Hibátlan	N	N	N	I	3
1 hiba	N	N	I	I	6
	N	I	N	I	6
	I	N	N	I	4
2 hiba	N	I	I	I	6
	I	N	I	I	13
	I	I	N	I	4
3 hiba	I	I	I	I	17
Egyéb kombinációk					41

19. táblázat

A helyes ismeretek szintje az Alkotmánybíróság feladatkörébe tartozó és nem tartozó tevékenységekről, százalékban

	<i>Lányok</i>	<i>Fiúk</i>
Gimnazisták	20	33
Szakközépiskolások	17	23
Szaktanulmányosok	10	15

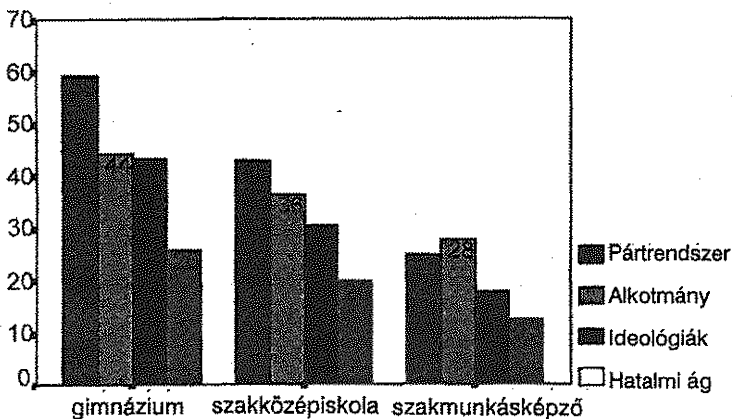
Az Alkotmánybíróság ismeretét a nem és az iskolatípus egyaránt befolyásolja. Ez utóbbinak erősebb a hatása: a magasabb státuszú iskolákban a lányok ismeretei megközelítik vagy meg is haladják az alacsonyabb státuszú iskolákba járó fiúk ismeretinek szintjét.

5. A politikai ismeretek szintje

Az eddigiekben külön-külön elemeztük a politikai intézmények, állam és polgár viszonya, a hatalommegosztás és az ideológiai szféra elemeinek ismeretét. Ha egymás mellé tesszük a részterületek ismeretszintjeit, átfogó képet nyerünk arról, hogy a diákok mennyire vannak tisztában a pártrendszer, az Alkotmány, az ideológiák és a hatalmi ágak lényegével.

9. ábra

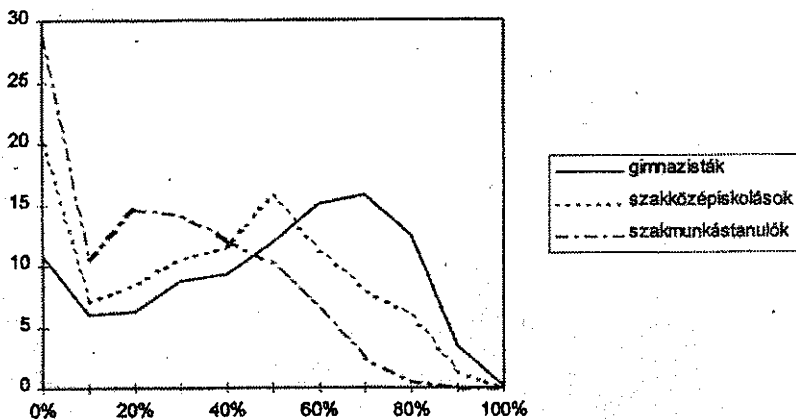
A pártrendszerre, az Alkotmányra, a politikai ideológiákra és a hatalmi ágakra vonatkozó ismeretek szintje a különböző iskolatípusokba járók körében, százalékban



Az ábra szemléletesen mutatja immár összesítve, hogy a politikai élet vizsgált területeinek ismeretei mindhárom iskolatípus tanulói körében általában hasonló eloszlásúak: a pártviszonyokkal vannak a legjobban, a hatalmi ágakkal pedig a legkevésbé tisztában. Ettől a tendenciától némileg eltér a szakmunkástanulók ismereteinek eloszlása. Ők megközelítőleg egyformán ismerik a pártviszonyokat és az Alkotmányt. Ugyanakkor az is látszik, hogy az ismeretek szintjében nagy különbségek vannak: a gimnáziumokba járók tudnak a legtöbbet és a szakmunkásképzőkbe járók a legkevésbé. Három esetben (pártviszonyok, Alkotmány, ideológiai fogalmak) a gimnazisták ismeretszintje megközelíti vagy meg is haladja az 50 százalékot, a hatalmi ágakra vonatkozó ismereteik viszont már alacsonyabbak. Ugyanakkor a szakmunkástanulók ismeretszintje minden területen kevesebb, mint 30 százalékos.

10. ábra

*Politikai ismeretszint iskolatípusonként,
az ismeretek százalékában**



* A vízszintes tengely az összes politikai ismeret százalékos szintjét, a függőleges az egyes ismeretszintekkel rendelkezők arányát mutatja.

Az ábra az összes politikai ismeret szintjének eloszlását mutatja. Minden iskolatípus tanulójának tudását kettős csúcs írja le, amelyek az ismeretekkel nem rendelkezőket és az ismeretekkel rendelkezőket jelölik. Minél alacsonyabb státuszú iskolába járnak, annál közelebb van egymáshoz a két csúcs (annál alacsonyabb ismeretszintet jelez a második csúcs): a szaktanulóknál 20, a szakközépiskolásoknál 50, a gimnazistáknál 70 százalék körül tetőznek az ismeretek. Az előbbi két csoportban az ismeretekkel nem rendelkezők aránya meghaladja az ismeretekkel rendelkezőkét. A gimnazisták között azonban már azok vannak többségben, akik valamilyen szinten ismerik a politika világát. A szaktanulók körében vannak egymáshoz a legközelebb az ismeretekkel nem rendelkezők és rendelkezők: itt van a legkisebb jelentősége annak, hogy ki melyik csoportba tartozik.

Végül a részismeretszint-mutatókból egyetlen szintetikus mutatót képeztünk, amelyik minden eddig elemzett ismeretkérdés válaszait magában foglalja. Eszerint a politikai ismeretszint átlaga a megkérdezett diákok körében 39 százalékos volt.

20. táblázat

*A politikai ismeretek szintje iskolatípusonként és nemenként,
az ismeretek százalékában*

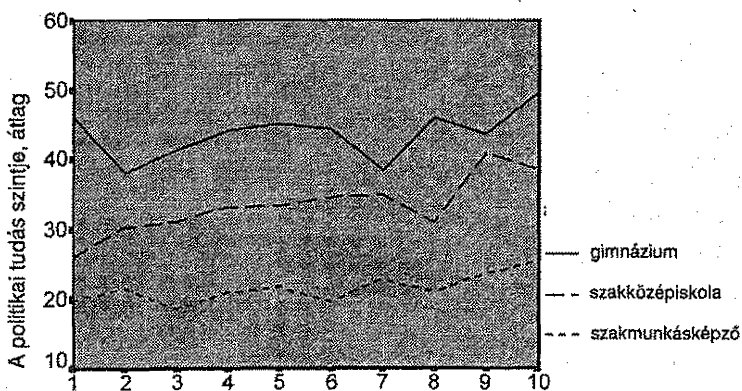
	Lányok	Fiúk
Gimnazisták	37	52
Szakközépiskolások	28	38
Szaktanulók	16	24

Az ismeretszint iskolatípusok és nemek szerinti bontása egyszerre mutatja az ismeretek kettős meghatározottságát. A két tényező közül azonban az iskolatípus hatása erősebb. A fiúk ugyan rendre magasabb ismeretszinttel rendelkeznek, mint a lányok, de a magasabb státuszú iskolák: a gimnázium és a szakközépiskola olyan ismeretekhez juttatják a lányokat is, hogy ezek szintje meghaladja a szakmunkásképzőbe járó fiúk ismeretszintjét.

Végül mi is feltettük a politikai szociológia klasszikus kérdését, hogy vajon milyen kapcsolat lehet az ismeretek és az érzelmek között. Megnéztük, hogy a három iskolatípus diákjai körében a politikai intézmények érzelmi elfogadásának különböző szintjeihez milyen ismeretszintek tartoznak.

11. ábra

A politikai ismeretek és érzelmek összefüggése*



* A politikai intézményrendszer jelenségei (kormány, köztársasági elnök, miniszterelnök, választás, politikus) iránti pozitív érzelmeik alapján a diákokat tíz egyenlő csoportba osztottuk mindhárom iskolatípusban, majd megnéztük, hogy az egyes decilis csoportokban milyen az ismeretek szintje. (Az ismeretszintet az összes ismeretet szintetizáló indexszel mértük.)

Az ábra szemléletesen mutatja, hogy az ismeretek lényegében egyenletesen oszlanak el a különböző érzelmi elfogadási szintek alapján képzett decilis csoportok között. Az ismeretek elsajátításának vagy el nem sajátításának nem érzelmi, hanem szociális motivációi vannak. Minden érzelmi decilis csoportban a gimnazisták ismeretszintje a legmagasabb és a szakmunkástanulóké a legalacsonyabb.

Bár kérdéseink megválaszolásához alapvetően nem az iskolában tanultak szolgálnak forrás gyanánt, az iskola alakítja ki azokat a készségeket, amelyekkel el lehet sajátítani az ilyen ismereteket. Ezúttal is igazolódott, hogy az iskolarendszer meghatározó szerepet játszik az állampolgári jogok gyakorlásához és a tudatos állampolgári magatartás kialakulásához nélkülözhetetlen társadalmi tudás elosztásában és eloszlásában.

JEGYZETEK

- 1 Az értékzavarok vagy éppen értékválságok mindig akkor jönnek létre, amikor a társadalmi viszonyokban bekövetkezett változások miatt a meglévő értékrendek már nem töltik be azt a funkciójukat, hogy a különböző közösségek, illetve tagjaik fennmaradását és érvényesülését szolgálják. E folyamatok másik oldalaként rendszerint az is megfigyelhető, hogy a megváltozott viszonyokat adekvátan kifejező és értelmező új értékrendek megerősödése, intézményesülése és elterjedése akadályokba ütközik, illetve az, hogy a már korábban intézményesült eszmerendszerek megújulási készsége alacsony fokú. Ilyen értékviszonyok jellemezték a rendszerváltás előtti időszakot.
- 2 Itt következő tanulmányunk – amely a fiatalok állampolgári kultúrájának szerveződéssel foglalkozó, hosszabb munka része – egy olyan empirikus kutatáson alapul, melyet utolsó éves középiskolások körében végeztünk. Úgy véljük, vizsgálatunkra olyan időszakban került sor, amikor a vizsgált korcsoportot szocializáló környezetben a már nem érvényes korábbi és a még igazán ki nem kristályosodott új állampolgári minták a legteljesebb káoszban éltek távolról sem békésen egymás mellett.
- 3 Eszerint „a politikai kultúra a csoportminőségű politikai beállítottságok, a történetileg kialakult és megalapozott (kondicionált) reakciókészségek foglalatja, amely az intézmények által behatárolt és csatornázott politikai tevékenység általános emberi előzetese, kísérője és következménye. (...) Mindazok a történetileg alapozott és csoportminőségűen egymástól eltérő reakciókészségek, amelyek nemzetenként, kultúrköröként, társadalmi osztályokként, rétegeként és politikai tömörülésekként változó beállítottságokként jelentkeznek, képezik a politikai kultúra tárgyát. (...) Az átélt politikai élmények történelmi tapasztalatát rögzülve a különböző embercsoportokra markánsan jellemző politikai kultúrát alakítanak ki, amely elemző szempontból megismerő, érzelmi, értékelő és magatartásmintákat hordozó beállítottsági (...) szövedéket alkot”. (Gombár 1980:169)
- 4 A kutatást a Minoritás Alapítvány Kisebbségkutató Intézete végezte 2600 fős, az utolsó éves gimnazistákat, szakközépiskolásokat és szakmunkástanulókat a település és az iskolai osztály típusa szempontjából reprezentáló, országos mintán. Az adatfelvételt 1996. május 20. és június 10. között került sor, független kérdőbiztosok közreműködésével. A tanulók a kérdőívet az osztályteremben töltötték ki. A kutatást az OTKA T 018428 számú kutatási támogatása és a Soros Alapítvány Közoktatási Programja tette lehetővé.
- 5 Módszerünk közel áll ahhoz, amit Csepeli György és Závecz Tibor (1995) használtak. A szerzők részben azért soroltak fel különböző neveket, hogy megkérdezzék: kikről neveznének el utcát a fiatalok, részben azért, hogy megkérdezzék: kiknek állíttatnának szobrot. A két vizsgálatban kérdezett személyiségek nagy része megegyezik. Az általuk végzett kutatásban azonban nem szerepelt a személyiségek neve mellett semmilyen információ tevékenységükről, legalábbis az említett publikációból nem derül ki, hogy a kérdés megfogalmazásában erről szó lett volna.
- 6 1980-ban egy, a 14–30 évesek körében zajló vizsgálatban nyolc huszadik századi politikusról kellett elmondaniuk a fiataloknak, hogy mit tudnak róla. A kérdőíves vizsgálat egy későbbi részében ugyanezekről a politikusokról kellett megmondaniuk, függetlenül attól, hogy tudtak-e róluk valamit vagy nem, hogy rokonszenveseknek tartják-e őket vagy ellenszenveseknek. Kiderült, hogy azok, akik semmilyen ismerettel nem rendelkeztek a kérdezett személyiségekről, alapvetően ugyanúgy értékelték őket, mint azok, akik tudtak róluk valamit. A kérdezettek egy részének tehát ezekben az esetekben az volt az egyetlen „ismerete”, hogy „pozitív” vagy „negatív” személyiségekről van-e szó. (Szabó 1990)
- 7 Csepeli György és Závecz Tibor (1995) említett vizsgálatában 1992-ben a 10–17 éveseket reprezentáló minta tagjai közül a legtöbben Széchenyi Istvánnak (63 százalék), Kodály Zoltánnak (43 százalék), Körösi Csoma Sándornak (28 százalék), Szent-Györgyi Albertnek (20 százalék) és Zrínyi Ilonának (19 százalék) állíttatnak volna szobrot.
- 8 A már említett 1980-as vizsgálat eredményei azt is jól mutatják, hogy azok az értékelési sémák, amelyek befolyásolták a politikusok iránti érzelmeket, az akkori nyilvánosságban megjelenő politikai preferenciákat tükrözték. A rokonszenv-listát Kun Béla és Bajcsy-

Zsilinszky Endre vezették, majd Rajk László, Mező Imre és Károlyi Mihály következtek, végül pedig Nagy Imre, Horthy Miklós és Szálasi Ferenc. (Szabó 1990)

⁹ Közvélemény-kutatási módszerekkel először 1947 májusában kérdezték meg az embereket a magyar történelem különböző alakjairól. Az akkori Magyar Közvéleménykutató Intézet arra volt kíváncsi, hogy a budapestiek szerint ki a magyar történelem Magyarország számára legnagyobb alakja, illetve, hogy ki értett neki a legtöbbet. A dicsőség-listát Kossuth, Mátyás király, Széchenyi István és Szent István vezették, a szegénylista élén pedig Szálasi, Horthy, a „Habsburg család” és Haynau álltak.

1994-ben a Marketing Centrum vizsgálatában 30 történelmi személyiség közül ugyancsak Mátyás király, Szent István, Széchenyi és Kossuth kerültek az élre. A rokonszenv-lista végén szereplő nevek viszont átfogták a 20. századi magyar történelmet Ferenc Józseftől Antall Józsefig. A rangsor 12. helyén találunk először e századi nevet: az öngyilkos Teleki Pál miniszterelnökét, majd rögtön utána egy kivégzett miniszterelnök: Nagy Imre következik. Mindszenty a 14., Bajcsy-Zsilinszky a 15. helyre került, Károlyi Mihály a 19., Kádár János a 24., Antall József a 25., Kun Béla a 16. és Horthy Miklós a 27. helyre. (Szabó 1994)

¹⁰ Magyarországon először 1982-ben kellett a budapesti 10–14 éveseket reprezentáló minta tagjainak e módszer alapján válaszolniuk 26 fogalommal kapcsolatban arra a kérdésre, hogy szeretik-e vagy nem azokat a dolgokat, amiket ezek a fogalmak jelölnek. (Szabó–Csepeli 1984)

¹¹ A mutatót úgy képeztük, hogy a „szeretem” és a „nem szeretem” válaszok különbségét elosztottuk az összegükkel, és az így kapott számot megszoroztuk százszal.

¹² Érdemes megemlíteni, hogy 1982-ben a budapesti 10–14 évesek 26 fogalom közül éppen a sztrájkot szerették a legkevésbé (szeretet-indexe: –92). A szakszervezet a 13., a politikus a 20. helyre került (szeretet-indexük 37, illetve –22 volt). Az adatok jól érzékeltetik, hogy akkor a hivatalos politikai értékrend szerint a sztrájknak, mint politizálási formának nem volt semmilyen legitimitása. (Szabó–Csepeli 1984)

¹³ Az 1982-es budapesti vizsgálat egyik legérdekesebb eredménye az volt, hogy miközben a 10–14 évesek szeretet-rangsorában a hatalom ideológiájának kulcsfogalmai: felvonulás, vörös zászló, társadalmi munka, szocializmus, úttörő nyakkendő (3–7. hely), párt, munkásosztály (9–10. hely) előkelő helyen szerepeltek, addig a „másik rendszert” szimbolizáló király és kapitalizmus (23–24. hely) már a rangsor végére kerültek. A rendszer sajátos kritikáját az hordozta, hogy a hatalom intézményei: országgyűlés, szakszervezet, rendőrség (11., 13. és 14. hely) ugyan még a rangsor középső részén foglaltak helyet, de megszemélyesítői: a párttitkár, a tanácselnök és a politikus (16., 19. és 20. hely) már viszonylag hátra szorultak. (Szabó–Csepeli 1984)

¹⁴ A pozitív és negatív érzelmi kötődéseket szintetizáló mutatónkat úgy képeztük, hogy a pozitív válaszok esetében a válaszadók +1, a negatív esetben –1 értéket kaptak. Miután összegeztük a pozitív és negatív válaszokat, minden megkérdezett esetében egy olyan indexértéket kaptunk, amely –35 és +35 között mozoghatott.

¹⁵ A sikeres demokrácia modellje, mint szükségszerű modell „megköveteli, hogy minden polgárt aktívan bevonjanak a politikába, részvételük párosuljon informáltsággal, elemzőképességgel és ésszerűséggel.” (Almond 1989)

¹⁶ Ennek illusztrációjára érdemes felidézni azt a szegedi közvélemény-kutatást, amely szerint a város lakói úgy ítélték meg, hogy az önkormányzati döntésekre a kormánynak, az önkormányzati apparátusnak, a helyi és országos nagyvállalatoknak, a jegyzőnek, sőt, a maffiának is nagyobb befolyásuk van, mint a képviselő-testületet alkotó koalíciós pártoknak. Igaz, csak egyharmaduk tudta megnevezni, hogy annak idején melyik polgármesterjelöltre szavazott, és sokan összekeverték az önkormányzati képviselőket az országgyűlésiekkel. (Tanács 1997)

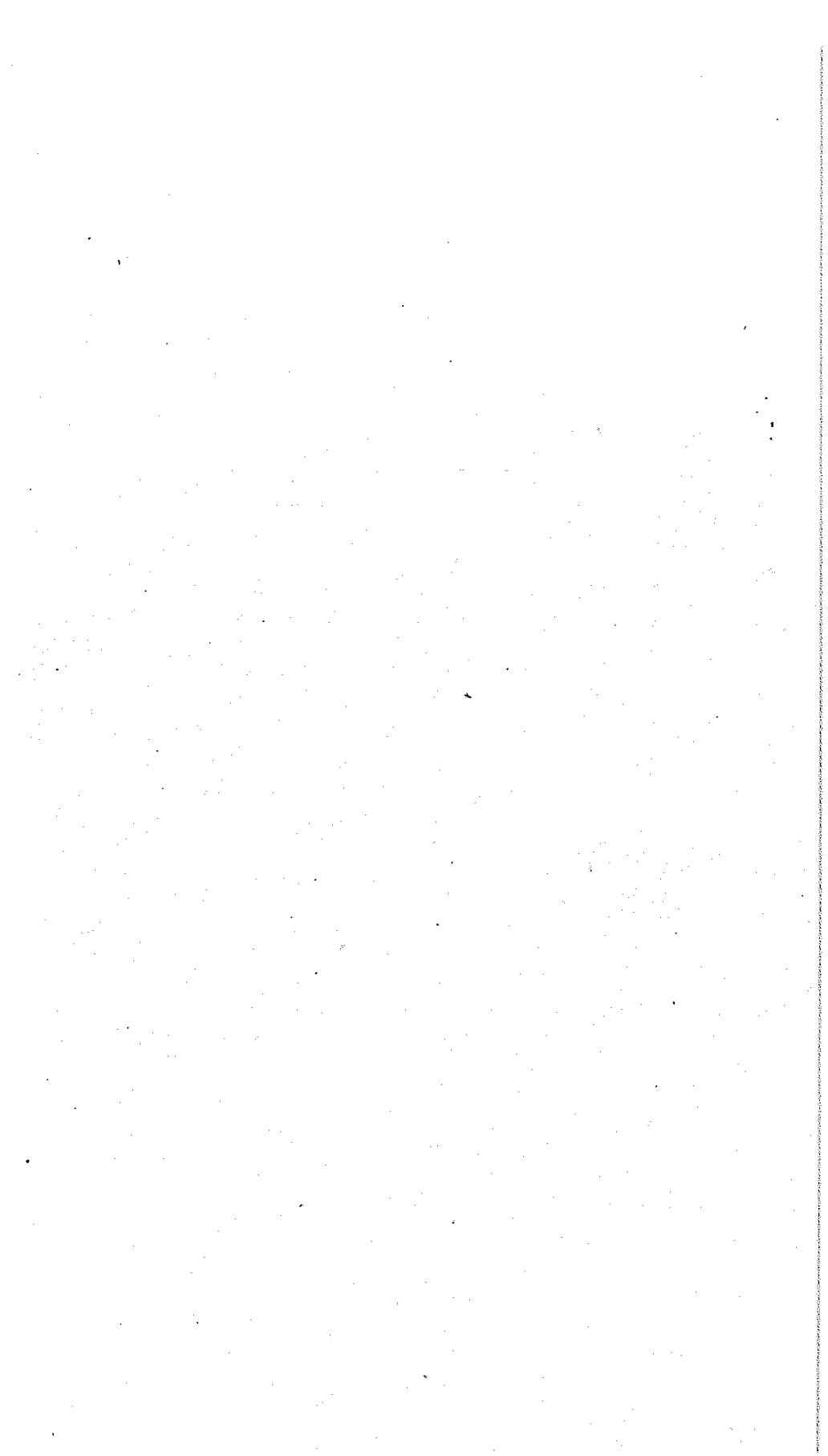
¹⁷ A hetvenes évek ifjúsági sajtójának tartalomelemzése minden bizonnyal felszínre hozná azokat az ellentmondásokat, amelyek a korszak hivatalos ifjúságpolitikájának jellegzetes (és a hatalom fiatalokkal folytatott párbeszédében gyakran tematizálódó) problémájában, a fiatalok „közéleti passzivitásában” rejlettek. Ezekben a diskurzusokban épült fel a kifogásolt passzivitás és politikai érdektelenség egyetlen alternatívjaként az elkötelezett, lelkes KISZ-tag magatartási mintája.

- ¹⁸ Az ismeretek szerveződésének elméleti és módszertani kérdéseivel először Békés Ferenc és Surányi Bálint (Békés-Surányi 1970) foglalkoztak Békés Ferenc nevéhez fűződik az első ismeretszint-vizsgálat is, ami egy 1972-es adatfelvételen alapult. (Békés 1980). A fiatalok körében az első ismeretvizsgálat 1973-ban készült. (Diósi 1975). A hetvenes években több ifjúsági ismeretvizsgálatra is sor került a KISZ KB Ifjúságkutató Csoportjában és az Ifjúsági Lapkiadó Vállalat Sajtó- és Közvéleménykutató Osztályán a 14-30 éveseket reprezentáló országos mintákon. Az első szisztematikus ifjúsági ismeretszint-vizsgálatot ugyancsak Békés Ferenc végezte 1978-ban. (Békés 1980b).
- ¹⁹ A lépésenkénti regresszioelemzés szerint a politikai pártok ismeretét 78 százalékban magyarázhatjuk együttesen a diákok nemével, iskolájuk típusával, apjuk iskolai végzettségével és azzal, hogy az adott pártra szavaznának-e. Ezen belül azonban az ismeretek elsősorban az iskola típusától (béta-érték: -0.33), a nemtől (béta-érték: $+0.24$) és – kisebb mértékben – a szavazásban kifejeződő pártszimpátiától (béta-érték: -0.15) függenek. Az apák iskolai végzettsége ebben az összefüggésben nem befolyásolja ugyan az ismereteket, de ennek az az oka, hogy ez a hatás magának az iskolatípusnak a kiválasztásában érvényesült (béta-érték: -0.42).
- ²⁰ 1994-ben a kecskeméti tanítóképző főiskola és műszaki főiskola hallgatói hasonló, de formailag egyszerűbb kérdésekre válaszoltak: hét intézményről kellett megmondaniuk, hogy azok törvényhozói vagy végrehajtói hatalommal rendelkeznek-e, avagy egyikkel sem. Azzal, hogy az Országgyűlés hozza a törvényeket, a középiskolásoknál jobban tisztában voltak, valamint azzal is, hogy a pártok sem az egyik, sem a másik fajta hatalommal nem rendelkeznek. Azonban tipikus tévedéseik elgondolkozatóan azonosak a középiskolásokéival: többségük végrehajtói hatalmat tulajdonított a bíróságoknak, illetve az Alkotmánybíróságnak, egyharmaduk pedig törvényhozóit a kormánynak. (Szabó-Horváth-Marián 1997). Ezek a tendenciák arra utalnak, hogy a politikai közgondolkodás általában nem érzékeli eléggé a hatalom elkülönülését.

HIVATKOZÁSOK

- Adelson, Joseph-Robert P. O'Neil 1966. The Growth of Political ideas in Adolescence: The Sens of Community. *Journal of Personality and Social psychology*, (4) 3.
- Békés Ferenc 1980. *A fiatalok politikai és gazdasági ismeretszintjéről*. A KISZ KB Kutatási Tájékoztatója
- Békés Ferenc-Surányi Bálint 1970. A kumulatív jellegű ismeretstruktúra erősségének mérése. In: *A pszichológia módszere*, Akadémiai Kiadó
- Csepeli György-Zaveczi Tóris 1995. Európai és nemzeti kötdések a magyar tizenévesek körében. A nemzeti ideológia legitimációs újraéledése című tanulmányukban. In: *Gazsó Ferenc-Stumpf István (szerk.) Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón*. Ezredforduló Alapítvány
- Derville, Jacques-Maurise Croisat 1979. La socialisation des militants communistes français. *Revue française de sciences politique*. 4-5.
- Diósi Pál 1975. *Az iparban dolgozó városi fiatalok politikai ismeretei és tájékozódásuk*. ILV Közlemények, 2.
- G. A. Almond-S. Verba (eds.) *The Civic Culture Revisited*. Sage Publications
- Gombár Csaba 1980. Politika – címszavakban. *Politikatudományi Füzetek*, 1. ELTE Állam- és Jogtudományi Kara Tudományos Szocializmus Tanszéke
- Greenstein, F. I. 1965. *Children and Politics*. New Haves: Yale University Press
- Hann Endre 1996. A politikai közvélemény a Medián kutatásainak tükrében. In: *Magyarország politikai évkönyve 1996*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány
- Hess, Robert D.-Torney, Judith, V. 1967. *The Development of Political Attitude in Children*, Aldine, Publishing Co., Chicago

- Jenning, Kent M.–Percheron, A. 1981. *Political Continuities in French Families. A New Perspective on an Old Controversy*. The City University of New York.
- Mossuz-Lavau 1979. *Les jeunes et la gauche*. Párizs: Presse de la Fondation Nationale des Sciences Politiques
- Percheron, A. 1974. *L'univers politique des enfants*. Párizs: Fondation Nationale des Sciences Politiques–Armand Colin
- Percheron, A. 1982. Préférences idéologiques et morale quotidienne d'une génération a l'autre, *Revue française de sciences politique*, 2.
- Szabó Ildikó 1979. Structure of Historical and Political false knowledge among Hungarian youth. *International Journal of Political Education*, 2.
- 1990. *Az ember államosítása. Politikai szocializáció Magyarországon*. Tekintet Könyvek
- 1994. Mátyás király a legnépszerűbb. *Népszava*, december 24.
- Szabó Ildikó–Csepeli György 1984. Politikai érzelmek iskolája. *Jel-kép*, 2.
- Szabó Ildikó–Horváth Ágnes–Marián Béla 1997. Történelem és politika a főiskolások állampolgári kultúrájában. *Forrás*, 1.
- Szabó Ildikó–Örkény Antal 1996. A 14–15 évesek interkulturális világgépe. In: *Többség-kisebbség* (szerk.: Terestyéni Tamás), Osiris–ELTE Kounikációelméleti Kutatócsoport
- Tanács István 1997. Mari néni és a Vektor-ügy. Egy szegedi közvélemény-kutatás tapasztalatai. *Népszabadság*, február 5.
- Zsiros Mária 1979. A fiatalok ismeretei politikai alapfogalmakról. *Ifjúkommunista*, 2.



HUSZ DÓRA

Elit-játszmák: a posztkommunista elitek kialakulása. Játékelméleti elemzés*

Bevezetés

1. ELMÉLETI HÁTTÉR

Az 1970-es és 1980-as években a demokratikus átmeneteket tanulmányozó társadalomtudományi kutatásokban a strukturalista megközelítést (lásd pl. Lipset 1959) egyre inkább felváltotta az interakcionizmus. Az interakcionista társadalomtudósok vizsgálódásainak középpontjában nem a strukturális előfeltételek, hanem a cselekvőképes aktorok állnak. Az interakcionista kutatók szerint az aktorok közötti stratégiai interakció jelentős mértékben befolyásolja az átmenet végeredményét (lásd O'Donnel–Schmitter–Whitehead 1990; 1992; Bruszt–Stark 1990; Przeworski 1991)). A strukturális korlátok csak szűkítik, nem determinálják az aktorok döntéseit. Az interakcionista kutatókra nagy hatással voltak a Mead által kidolgozott elméleti irányzat, a szimbolikus interakcionizmus módszerei, Simmel és Goffman elméletei, amelyek az aktív egyénre, a személyek közötti pszichikai interakciókra helyezték a hangsúlyt, és a társadalmi életet stratégiai játékok színtereként ábrázolták (Mead 1973; Goffmann 1981).

A politikai rendszer összeomlásával érvényüket veszítik a régi szabályok, és ez bizonytalan helyzetet teremt. A bizonytalanság megszüntetésé-

* Írásomat Csontos László emlékének ajánlom, akinek támogató segítsége jelentősen hozzájárult e tanulmány alapjául szolgáló diplomamunkám megszületéséhez.

se érdekében elitcsoportok tárgyalásokat kezdenek a lehetséges új szabályrendszerekről. A tárgyalás a demokratikus átmenet nélkülözhetetlen eleme.

„Először is minden demokratikus átmenet tárgyalások során alakul ki. Néha a tárgyalásokban részt vesznek a régi rendszer képviselői is, néha csak az új rendszerért harcoló demokratikus erők. A demokráciát nem lehet felülről diktálni, az mindig egy alkufolyamat eredménye” (Przeworski 1991).

A magyar átmenet esetében éppen a „régis rendszer” képviselői kezdeményezték a tárgyalásokat. A kommunista elitnek maguk is részt vettek a demokratikus intézményrendszer kialakításában. Okkal merül fel tehát a kérdés a régi elit szerepéről és pozícióiról az új rendszerben. Megválaszolására több – egymásnak gyakran ellentmondó – elitelmélet született. (Az elitelméletnek, amely a 20. század egyik vezető politikaelméleti irányzatává vált, az „alapítói” Pareto és Mosca voltak, akik – szembefordulva a marxizmus társadalomfelfogásával – tagadták a zárt elitcsoportok létének tartósságát. Pareto elitnek körforgásának elmélete szerint az uralkodó elit hatalmuk megőrzése érdekében bevonhatnak másokat a kormányzásba, de uralmukat előbb-utóbb szükségszerűen megdönti egy új, felemelkedő elit. A történelem tehát az uralkodó elit szaka-datlan váltakozása. – Pareto 1935).

A magyarországi elitváltozást elemző elméletek két csoportba oszthatók. Az elitcirkuláció elméletei szerint a régi elit helyére új, korábban kedvezőtlen helyzetben volt csoportok kerülnek. Az elitreprodukciónál jó-suló elméletek szerint a társadalmi, gazdasági rendszer csúcán ugyan-azok az elitcsoportok maradnak, csak a hatalmukat legitimáló elvek változnak meg.

A magyar átmenet kérdéseit boncolgató elitelméletek rövid összefoglalása után tanulmányomban a magyar posztkommunista¹ elit kialakulásának új, játékelméleti interpretációját ismertetem. Elemzésem az alábbi kérdésekre keresek választ: Kik voltak az átmenet főszereplői? Mi volt a kommunista elit szerepe a rendszerváltásban? Miben különbözik a posztkommunista elitcsoportok összetétele a Kádár-korszak elitcsoportjainak összetételétől? Nem kívánok történelmi kronológiát adni, tanulmányom célja az, hogy a posztkommunista elit kialakulását modellezem a játékelmélet eszközeinek segítségével.

A lengyelországi átmenetet Josep M. Colomer és Margot Pascual (1994) elemezte játékelméleti módszerekkel, a magyar rendszerváltás egy lehetséges játékelméleti modelljét pedig Győri-ványi Gábor (1993) dolgozta ki. Elemzésem szerelnék egy lépéssel tovább haladni a fent említett tanulmányoknál. Egyrészt a politikai mellett a gazdasági szférában zajló „játékokat” is bemutatom, másrészt a rendszerváltást követő demokratikus konszolidáció időszakában zajló elit-interakciókat is modellezem. Az első szabad választásokat követő időszakot 1992-ig vizsgálom.

2. MÓDSZERTANI BEVEZETŐ

Elemzésem módszertani eszközt a játékelmélet mellett a háromszereplős koalíció-formálódás elmélete, valamint Josep M. Colomer a spanyol és a lengyel átmenet jellemzésére kifejlesztett játékelméleti eszközrendszerének továbbfejlesztett változata adják.

A módszertani individualizmusra és a racionalitás posztulátumára épülő játékelmélet olyan helyzeteket vizsgál, ahol az aktorok (játékosok) döntései kölcsönösen függenek egymástól. A játékelmélet alapfogalmai a célok, kimenetek, alternatívák, nyeremények, egyensúlyi helyzetek, preferenciák és a stratégiák. Tanulmányom keretei nem teszik lehetővé, hogy a játékelmélet fogalmait definiáljam és eszközrendszerét bemutassam. A játékelmélet módszertanát és a jelen tanulmányban is használt alapfogalmait legkövetkezetesebben és legátfogóbban talán Rapoport és Guyer munkája mutatja be.²

A háromszereplős koalíció-formálódás elméletét elsőként Theodore Caplow (1956; 1959) fejlesztette ki. A koalícióelmélet abból a feltevéstől indul ki, mely szerint a koalíció létrejöttét a játékosok kezdeti erőviszonyai határozzák meg. Tehát ha ismerjük a kiindulási helyzetet jellemző erőviszonyokat, akkor következtethetünk a megalakuló koalíció összetételére. A posztkommunista elitok kialakulását vizsgáló elemzésemben a játékelmélet és a koalíció-formálódás elméletének kombinációját alkalmazva igyekszem kiszűrni a mindkét teória korlátaiból származó hátrányokat. A játékelmélet a játékosok preferenciasorrendjét veszi alapul, amelyet érdekeik, ideológiai kötődéseik határoznak meg, és figyelmen kívül hagyja az erőviszonyokat. A koalícióelmélet pedig az érdeket és ideológiákat nem veszi figyelembe, és az erőviszonyokra épít.

Elemzésem harmadik módszertani eszközt Josep M. Colomer rendszerének továbbfejlesztett változata adja, amely a játékosokat alternatívák és kimenetek közötti preferenciáik alapján definiálja (Colomer 1991; Colomer–Pascual 1994). Ebben a spanyol és a lengyel átmenet modellezésére kifejlesztett rendszerben a kimeneteket alternatíva-párok jelentik. Az alternatívák rangsorolhatók aszerint, hogy milyen mértékű változással járnak. A játékosok alternatívák közötti preferenciáit az határozza meg, hogy a *status quo*-hoz viszonyítva milyen mértékű változást részesítenek előnyben. Az alternatívák közötti preferenciáik „lefordíthatók” kimenetek közötti preferenciákra.

Colomer szerint a spanyol és a lengyel átmenet liberalizációs szakaszában a játékosok három alternatíva – a fennálló rendszerrel való szakítás, a rendszer reformja és a rendszer változtatás nélküli fenntartása (kontinuitás) – közül választhattak. A három alternatíva értelmezését elemzésemben időnként módosítom, hogy a magyar átmenet sajátos helyzeteinek leírására is felhasználhatóak legyenek. A magyarországi elit-interakciók leírásához szükség van egy negyedik alternatíva, a kooptáció bevezetésére. A négy alternatíva jelentését és jelölését az alábbi táblázat foglalja össze. (A jelölésekben megtartottam Colomer angol rövidítésekre épülő rendszerét.)

1. táblázat

Alternatívák

Alternatíva	Jelölése	Jelentése
szakítás (rupture)	R	Szakítás a régi rendszerrel új, demokratikus rezsim megteremtése érdekében.
reform (reform)	r	A régi rendszer reformja, amelynek eredményeképpen korlátozott demokrácia jön létre.
kontinuitás (continuity)	C	A régi rendszer változtatások nélküli fenntartása.
kooptáció (co-optation)	c	A rezsim támogatottságának erősítése az ellenzék bizonyos csoportjainak a hatalomba való bevonásával. Ezáltal az ellenzék megosztása és gyengítése.

Forrás: Colomer 1991, általam kiegészítve

Modellemben a játékosok soha nem választhatnak egyszerre négy lehetőség (alternatíva) közül. A reform a játékosok számára akkor válik követhető alternatívává, amikor a kooptáció a játék korlátai alapján már nem lehetséges, és fordítva.³ Mivel a négy alternatíva soha nem lehetséges egyszerre, a játékosokat az adott pillanatban választható alternatívák (C, r, R vagy C, c, R) közötti preferenciáik alapján lehet definiálni. A három alternatíva mindkét esetben egyszerűen rangsorolható aszerint, hogy milyen mértékű változást hoznak a kiinduló helyzethez képest. A magas fokú változástól az alacsony felé ez a rangsor R, r, C, amikor c nem lehetséges, és R, c, C, amikor r nem kivitelezhető.

Annak érdekében, hogy a játékosok alternatívák közötti preferenciáit kimenetek közötti preferenciákká alakítsa, Colomer a kimeneteket is osztályozza aszerint, hogy milyen mértékű változással járnak. Három feltevésből indul ki. Egyrészt a kimeneteket alternatíva-párok adják, és mindkét játékos egyet választ a két általa inkább preferált alternatíva közül. Ez a feltevés azért reális, mert azok az interakciók érdekesek, amelyekben egyik játékos sem elég erős ahhoz, hogy a másik játékosra kényszerítse annak az alternatívának a követését, amelyet az legkevésbé preferál. Másrészt Colomer feltételezi, hogy a játékosok azt a kimenetelt (alternatíva-párt) preferálják leginkább, amely olyan fokú változással jár, mint az adott játékos által leginkább preferált alternatíva, másodikként pedig azt az alternatíva-párt, amely olyan fokú változást eredményez, mint az általuk második legjobban preferált alternatíva, és így tovább. Harmadrészt Colomer feltételezi, hogy több ugyanolyan fokú változással járó alternatíva-pár esetén a játékosok az egyetértést részesítik előnyben a konfliktus helyett (azaz például rr-t preferálják RC-vel szemben). Az alábbi táblázat segítségével a játékokban a lehetséges kimenetek mindegyikéhez hozzárendelhetők az ordinális⁴ nyeresiményértékek, amelyeket az adott kimenetel a két játékos számára biztosít.⁵

2. táblázat

Alternatívák és kimenetek a változás mértéke szerint

Változás foka	Alternatívák	Kimenetek	Alternatívák	Kimenetek
nagyon magas magas	R	RR Rr, rR	R	RR Rc, cR
közepes	r	rr, RC, CR	c	cc, RC, CR
alacsony nagyon alacsony	C	Cr, rC CC	C	Cc, cC CC

Forrás: Colomer 1991, általam kiegészítve

Végezetül pedig egy megjegyzés az elemzésben használt jelölésekről. A 2x2-es játékok mátrixaiban árnyékolással jelzem a játék valós kimenetét. Amennyiben a játéknak volt egy történeti kezdőpontja (egy korábbi játék kimenetele), amely a játék kezdetekor fennállt, akkor azt a kimenetelt tartalmazó mátrix-cella szegélyét megvastagítottam. Ha a játéknak nincs történeti kezdőpontja, és a játék végkifejlete nem egyezik meg a természetes kimenetellel, akkor a természetes kimenetelt tartalmazó cella szegélyét vastagítottam meg.

Elit-elméletek

1. ELIT-CIRKULÁCIÓS ELMÉLETEK

1.1. A megszakított polgárosodás elmélete

Szelényi Iván (1988) a „megszakított polgárosodás” elméletében azt jósolta, hogy az 1949-ben megszakított és az 1970-es évek végén, 1980-as évek elején a dinamikusan növekvő második gazdaság keretében újra meginduló polgárosodás folyamata a kommunista rezsim bukását eredményezi majd. Az elmélet szerint a rendszer összeomlása után az új elit abból a rétegből került volna ki, amelynek gazdasági felemelkedését a kommunista hatalomátvétel törte ketté. Az 1940-es években polgárosodásnak indult családok a kommunista rendszer alatt is megőrizték és gyerekeiknek átadták piacképességüket, így az 1970-es években belőlük lettek a legsikeresebb szocialista vállalkozók. A második gazdaságban szerzett tapasztalatok és képességek segítségével, Szelényi várakozásai szerint, ebből a rétegből alakult volna a rendszerváltás utáni időszak új gazdasági elitje. A modell tehát a kommunista elit hanyatlását és a formálódóban lévő kispolgárság felemelkedését jósolta.

A megszakított polgárosodás elméletét számos kutatás, köztük Szelényi saját empirikus felmérése is cáfolta. A felmérésekből kiténik, hogy a második gazdaságban aktív szocialista vállalkozók nem kerültek tömegesen gazdasági elitpozíciókba a rendszerváltást követően. Az 1993-ban a gazdasági elitbe tartozóknak mindössze 1,9 százaléka volt ak-

tív a második gazdaságban a rendszerváltás előtt, több mint 70 százaléka pedig már a kommunista rendszerben is menedzseri pozícióban volt (Szelényi–Eyal–Townsend 1996:21).

A megszakított polgárosodás elmélet kudarcának fő oka, hogy figyelmen kívül hagyta, hogy a második gazdaságban való részvétel (mint azt a későbbiekben részletesen kifejtem) egyéni stratégia volt, amely a társadalom atomizálásához vezetett. Civil társadalom hiányában nem alakult ki együttműködés a második gazdaság résztvevői között. A hatékony gazdasági tevékenység pedig nemcsak versenyt, hanem együttműködést is feltételez.

2. ELIT-REPRODUKCIÓS ÉLMÉLETEK

2.1. Tőkekonverzió

2.1.1. POLITIKAI KAPITALIZMUS

Staniszki (1992) az 1989-es lengyelországi változások leírására dolgozta ki politikai kapitalizmus elméletét, amely érvelése szerint a magyar átmenet bemutatására is alkalmazható. Az 1980-as években az államszocialista országok egyre nagyobb függőségbe kerültek a Nyugattól. A kommunista elit rádöbbsent, hogy ez a negatív függőségi állapot csak a kapitalista rendszerekhez való strukturális közeledés révén csökkenthető. Így a tisztán negatív függés dependens fejlődési folyamatá válhat. Első lépésben a tulajdonjogok rendszerét alakították át, hogy piaci feltételeket teremtsenek és ezáltal nyugati tőkét vonzzanak az országba. Azt remélték, hogy a folyamat eredményeképpen a gazdaság versenyképessé válhat a világpiacon. Annak érdekében, hogy a kommunista elit a gazdaság átalakításával ne veszítse el hatalmát, maga a nomenklatura alakult át tulajdonosi osztállyá. Staniszki ezt a jelenséget (Max Weber nyomán) „politikai kapitalizmusnak” nevezi, mivel a kommunista elit politikai tőkéjét gazdasági hatalommá vagy magántulajdonná konvertálta. Így biztosították, hogy amennyiben a várt nyugati tőke beáramlása mégsem történik meg, a gazdaság újra centralizálható.

A politikai kapitalizmus elméletének, véleményem szerint, két fő hiányossága van. Egyrészt Staniszki a kommunista elitet homogén aktorként mutatja be. Mint az interakcionista kutatók számos alkalommal rámutattak, minden átmenet – közvetve vagy közvetlenül – a diktatórikus rendszer megosztottságának, az uralkodó eliten belüli ellentéteknek a folyománya (lásd pl. O’Donnell–Schmitter 1986:19). Másrészt Staniszki meglepően kis szerepet tulajdonít az ellenzéknek. Úgy jellemzi az ellenzékot, mint valami bábót, amelyet a kommunista elit kedvére manipulálhat. Véleményem szerint az ellenzék szerepe és a nyomás, amelyet a kommunista elitre gyakoroltak, korántsem volt elhanyagolható. Mindamelllett Staniszki elmélete kétségtől figyelemre méltó, hiszen az elsők között mutatta be azokat a módszereket, amelyek segítségével

gével a kommunista elit egy része sikeresen konvertálta korábbi politikai hatalmát gazdasági hatalommá.

2.1.2. NAGYKOALÍCIÓ

Hankiss Elemér (1989) elmélete szerint – hasonlóan Staniszkséhez – a régi elit fontos részei sikeresen megőrizték elitpozíciójukat, politikai hatalmuk gazdasági hatalommá vagy magántulajdonná konvertálásával. Négy csoport alkotja a hatalomkonvertáló „nagykoalíciót”: a pártbürokrácia, valamint az állami bürokrácia dinamikus, fiatal közép- és felső rétegei, a nagyvállalatok és szövetkezetek menedzserei és a legsikeresebb vállalkozók. Hankiss meggyőzően bizonyítja, hogy az 1980-as évek második felének reformtörvényei a társadalom többi rétegénél nagyobb mértékben kedveztek a nagykoalíciót alkotó csoportok tagjainak. A nagykoalíció kísérletet tett arra is, hogy régi politikai hatalmát az új rendszerben legitím politikai hatalommá konvertálja, de ez a kísérlet az MSZP vereségével az első szabad választásokon – legalábbis átmenetileg – kudarcba fulladt.

A nagykoalíció elmélete az átmenet korai szakaszában született, amikor az aktorok néhány csoportját nem lehetett még egyértelműen azonosítani, a köztük fennálló erőviszonyok még nem kristályosodtak ki, ezért a nagykoalíció és az új hatalmi elit viszonya Hankiss elméletében sem rajzolódott ki tisztán. Az elmélet egyik legfőbb érdeme, hogy elsőként mutatott rá azokra a módszerekre, amelyek segítségével a kommunista elit egy része politikai hatalma és kapcsolatai felhasználásával az új rendszerben is hatalmi elitpozíciókat szerezhetett, valamint az, hogy – Staniszksissal ellentétben – Hankiss a kommunista elitet már nem teljesen homogén aktorként mutatja be, és utal a nagykoalíción belül elkülönülő csoportokra.

2.2. *Technokrata kontinuitás*

Szalai Erzsébet (1990a; 1990b) – ellentétben Staniszksissal és Hankiss-sal – már egyértelműen rámutatott a kommunista eliten belüli törésvonalakra. 1989-ben a kommunista elit a „régeli elitből” és az „új elitből” állt. Az új elit Szalai szerint az a technokrata-reformer csoport volt, amely a felvilágosult menedzserek és vállalkozók érdekeit képviselte. Az 1960-as évektől az elitbe kerülés kritériuma fokozatosan a politikai hűség helyett a gazdasági-műszaki szaktudás lett. Az új elit kialakulása ennek a folyamatnak az eredménye. Az 1980-as évek végére az új elit tagjai fontos politikai és gazdasági döntéshozói pozíciókba kerültek, és a régi elit hatalmának megdöntésére törekedtek. Szalai tehát Staniszksis és Hankiss tőkekonverziós elméletét módosítja: nem a teljes kommunista elit, hanem csak az új elit képes korábbi politikai hatalmát az új rendszerben is érvényes politikai hatalommá és kiváltságokká konvertálni.

Az „Ismét az új elitről” című írásában Szalai (1990b) az egyre tisztábban kirajzolódó erőviszonyok fényében némileg módosította elméletének terminológiáját. Az új elitet ekkor már „hagyományos új elitnek” nevezte és az erősödő független szervezeteket „új új elitnek”. Arra számított, hogy a rendszerváltás és az „új” új elit felemelkedése hatására a „hagyományos” új elit pozíciói valamelyest meggyengülnek, jelentős részük az „új” új elit támadásainak hatására távozni kényszerül a felsőszintű döntéshozói pozíciókból. Ezek az állami bürokráciát elhagyó új technokraták mégsem kerültek ki az elitből, hanem az üzleti és bankelitben jutottak pozícióhoz, hiszen szaktudásukra az új feltételek között is szükség volt.

Szalai későbbi írásaiban (pl. 1994) az elmélet árnyaltabbá vált, de az alapértelmezés lényege nem változott. A kommunista eliten belül már három csoportot különböztetett meg: az „uralkodó rendet”, a „technokráciát” és a „nagyvállalati menedzsereket”. A változás motorjaként pedig az új technokraták mellett a „demokratikus ellenzéket” (korábban „független szervezetek”, majd „új új elit”) és a hivatalos és ellenzéki szerep között ingadozó „új reformer értelmiséget” nevezte meg. E három csoport közös érdeke az uralkodó rend hatalmának megdöntése volt.

2.3. Menedzszerizmus

Szelényi Iván újabb elmélete szerint (lásd pl. 1995; 1996) a posztkommunizmus a menedzserek uralmát hozta, és 1989 a „menedzser elit sikeres forradalma” volt. A rendszerváltás utáni elit uralmának alapja nem a magántulajdon, hanem az ellenőrzési jog.⁶ A spontán privatizáció hatására diffúz tulajdonviszonyok alakultak ki, melyek segítségével a menedzserek megmenekültek mindenfajta tulajdonosi ellenőrzéstől. Az erős állam és az erős tulajdonosi réteg hiánya a menedzserek osztályuralmához vezetett. Hatalmuk alapja kulturális tőkájük, amely az uralkodóvá váló monetarizmus terén nyilvánul meg. Szelényi szerint a menedzszerizmus hosszú távon fenntartható rendszer, ellentétben Szalaival ő a rendszerváltás után a menedzserek hatalmának növekedését tartotta valószínűnek.

Az elmélet a posztkommunista elitnek két további – a menedzserekhez képest alárendelt – szegmensét különbözteti meg, a politokráciát és a humán értelmiséget. Nem mutatja be a rendszerváltáshoz vezető interakciókat, érvelésében az ellenzék csak akkor jelenik meg, amikor már az új politokráciát alkotja. A politokrácia és a menedzserek viszonya nem rajzolódik ki egyértelműen. Nem derül ki, hogy Szelényi szerint az új politokrácia túl gyenge a menedzserek hatalmának megtöréséhez, vagy azért nem fordul szembe a menedzserek osztatlan hatalmával, mert a két csoport egymás szövetségese, koalíciót alkot, és segíti egymást elitpozícióinak megtartásában. A menedzszerizmus elméletének másik kritikus pontja az aktorok meghatározása: Szelényi, ellentétben Szalaival, nem tesz különbséget a menedzserek és a technokraták között.

3. ÖSSZEGZÉS

Az alábbiakban táblázat segítségével foglalom össze a magyarországi elitváltás fent ismertetett öt elméleti megközelítésének fő pontjait. Az egyes elitcsoportok uralmának bázisául szolgáló tudást/hatalmat Bourdieu tőkeelmélete⁷ és Szelényi Iván által módosított változata segítségével határoztam meg.⁸

3. táblázat

Elit-elméletek: elit-csoportok és hatalmi bázisuk

Elitelméletek	Az államszocializmus elitcsoportjai	Hatalmi bázis	A poszt-kommunizmus elitcsoportjai	Hatalmi bázis
megszakított polgárosodás elmélet	kommunista elit	politikai tőke	kispolgárság (volt szocialista vállalkozók)	1. öröklött kulturális tőke (piacképesség) 2. gazdasági tőke
politikai kapitalizmus	kommunista elit	politikai tőke	1. nomenklátúra burzsoázia 2. ellenzék	1. (politikai tőkéből konvertált) gazdasági tőke 2. gyenge politikai tőke
nagykoalíció	nagykoalíció: (– a pártbürokrácia közép és felső rétegei	1. politikai tőke 2. társadalmi tőke (informális kapcsolati háló)	1. nagykoalíció 2. új politikai osztály	1. (politikai és társadalmi tőkéből konvertált) gazdasági tőke 2. politikai tőke
2. (gazdasági és magánszférába át-vándorolt) új technokraták 3. menedzserek 4. új klientúra	– az állami bürokrácia közép és felső rétegei – a nagyvállalatok és szövetkezetek menedzserei			
1. menedzserek 2. új politokrácia 3. humán értelmiség technokrata kontinuitás	– a vállalkozó réteg felső szintjei)	1. politikai tőke 2.,3. kulturális tőke (gazdasági szaktudás) és társadalmi tőke (informális kapcsolati háló)	1. új politikai elit (MDF-koalíció)	1. kulturális tőke (humán jellegű tudás) 2-3. kulturális tőke, gazdasági szaktudás 4. hűség az új politikai elithez
menedzserezmus	1. uralkodó rend 2. menedzserek	1. politikai tőke 2. kulturális tőke		1. kulturális tőke (monetarizmus!) és társadalmi tőke 2. kulturális tőke 3. kulturális tőke

A modell

1. BEVEZETŐ

Elemzésemben – mint már jeleztem – az elitváltozás folyamatát 1992-ig vizsgálom. Az átalakulási folyamat – amelynek eredményeképpen létrejött a korai 1990-es évek uralkodó elitje – véleményem szerint az 1956-os forradalommal kezdődött. A tanulmány függelékében található táblázatban a Colomer-féle módszer módosított változatának segítségével a magyarországi, 1956 és 1990 közötti elit-interakciók szereplőit definiáltam az elitváltozás különböző időszakaiban rendelkezésre álló alternatívák és kimenetek közötti preferenciáik alapján. A tanulmányban a játékosok jellemzésére használt számok és betűk (1/a-tól 6/b-ig) a táblázatban meghatározott játékos-típusokra vonatkoznak.

A játékosok egy adott pillanatban a szakítás (R), reform (r) és kontinuitás (C) alternatívái vagy a szakítás, a kooptáció (c) és a kontinuitás alternatívái közül választhatnak. Mivel azonban tanulmányomban a politikai szféra interakciói mellett a gazdasági szféra folyamatait is vizsgálom, lehetséges, hogy egy adott időszakban a gazdasági reform a játékosok számára nyitva álló alternatívák közé tartozik, ugyanakkor a politikai reform nem reális alternatíva. Ezért mind a táblázatban, mind az elemzés során különbséget teszek a politikai és a gazdasági stratégiák között.

Mivel a rendszerváltás hatására nemcsak a játékosok, hanem a rendelkezésre álló alternatívák is gyökeresen átalakultak, a táblázat a játékosok átalakulását csak az első választásokig követi. A rendszerváltás után rendelkezésre álló megújult alternatívákat elemzésem során definiálom majd.

A táblázatban szereplő játékos-típusokat illetően két további megjegyzés szükséges. A játékosok kimenetek közötti preferenciáinak meghatározásához Colomer módszerét használtam amikor R, C és r voltak a lehetséges alternatívák. Amikor azonban a reformot felváltotta a kooptáció alternatívája, szükségessé vált a Colomer-féle szabályok kis-mértékű változtatása két esetben.

Egyrészt, mivel a kooptáció alapvetően konfrontáció-kerülő stratégia, az alacsony konfliktus-szinttel járó kimenetek előnyben részesítése a magas konfliktus-szinttel járó alternatíva-párokkal szemben több lesz, mint kiegészítő kritérium. Így az a játékos, aki a kooptáció alternatíváját az összes többivel szemben preferálja, előnyben részesíti a kevesebb konfliktussal járó kimenetelt (Cc vagy cC) a legtöbb konfliktussal járó kimenetellel (CR) szemben még akkor is, ha az utóbbi jár olyan mértékű változással, melyet a játékos leginkább preferál.

Másrészt a kooptáció kétirányú stratégia: egy játékos kooptálhat egy másik játékos, vagy őt magát is kooptálhatják. Ha én kooptálok valaki mást, az általában a hatalmam megosztását jelenti, míg ha engem kooptálnak, akkor nekem ajánlanak hatalmat vagy akár elitpozíciót, együttműködésemért cserébe. Jogos feltételezés tehát, hogy azok a játékosok, akik leginkább a kooptáció alternatíváját kedvelik, azt a kimenetelt pre-

ferálják, amelyben őket kooptálja egy másik játékos, azzal a helyzettel szemben, amikor ők kooptálnak valaki mást. Ez a két módosítás csak a két középső játékost (3/b, 4/b) érinti, akik a kooptációt részesítik előnyben az összes többi alternatívával szemben.

Végül egy utolsó megjegyzés a táblázattal kapcsolatban. Mivel a játékosok sorrendje 1-től 6-ig tekinthető hierarchikusnak (az 1. és a 2. játékos nincs elitpozícióban, a 3. és a 4. játékos az elit kevesebb hatalommal rendelkező részéhez tartozik, és az 5. és a 6. játékos alkotja a domináns elitet), lehetséges, hogy a játékosok stratégiák közötti preferenciái változnak aszerint, hogy a hierarchiában önmaguk „felett” álló, vagy maguk alá rendelt játékosokkal érintkeznek. Ez a különbség megint a középső helyzetben lévő 3. és 4. játékos esetében léphet fel.

2. ELŐZMÉNYEK (1956–1980)

Az 1956-os forradalom előtt a kommunista elit egyoldalúan ráerőltette az összes játékosra saját leginkább preferált alternatíváját, a kontinuitást. 1956-ban a Nagy Imre nevével fémjelezett reformkommunizmus első hullámával párhuzamosan az ellenzék megerősödött, és a politikai szféra egyre kevésbé elhanyagolható játékosává vált. E folyamatok eredményeképpen a reform fokozatosan újra reális politikai alternatívává vált. Ezt a tendenciát bizonyította az 1956-ban rövid időre feléledő többpártrendszer is. Ennek megfelelően 1956-ban a játékosok három alternatíva – a sztálinista rendszer fenntartása, azaz a kontinuitás (C), harc a demokráciáért, azaz a rendszerrel való szakítás (R), és a rendszer reformja (r) – közül választhattak. A két játékos az ellenzék (1/a) és a kommunista elit (6/a), a forradalom kimenetele pedig a két játékos teljes konfrontációja (CR) volt.

Elemzésemben „kommunista elitnek” a kádárista kommunista vezetést nevezem, amely a forradalom letörése után került hatalomra. A forradalom leverésével a reform mint létező alternatíva megszűnt. Az 1956-ot követő időszakot a feszültségekkel terhes CR kimenetel jellemezte (Nagy Imrét és társait kivégezték, a forradalom számos résztvevőjét bebörtönözték).

A kádárista elit felismerte, hogy ez a kimenetel hosszú távon nem fenntartható. Az 1950-es évek totalitarizmusát a 1960-as évek elejétől fokozatosan „puha” diktatúra váltotta fel. A társadalmi elégedetlenség semlegesítését célzó lépések mellett a kommunista elit meg akarta előzni, hogy antikommunista érzelmi erők koalícióba tömörülhessenek ellenük, és meg akarta erősíteni saját legitimációs bázisát. A megoldást egy új alternatíva, a kooptáció bevezetésében találták meg. Az új alternatíva kialakulása módosította a kommunista elit preferenciarendszerét. 1956-ban a legpreferáltabb alternatívájuk a kontinuitás, második a szakítás, és legkevésbé preferált a reform alternatívája volt. A hatvanas évek elején a kontinuitást még mindig preferálták mindkét másik alternatívával szemben, de a második legkedvezőbbnek tartott alternatíva a kooptáció lett, és a szakítás volt az utolsó a sorban (azaz a kommunista

elit 6/a játékosból 5/b játékosá alakult). (Lásd a táblázatot a Függelékben.)

A kooptáció alternatívája lehetővé tette, hogy a kommunista elit az 1960-as évektől egészen az 1980-as évek második feléig az „oszd meg és uralkodj” elv alapján, a többi játékost egymás ellen kijátszva megtartsa a hatalmat. Az „oszd meg és uralkodj” stratégia három szinten jelent meg: a kommunista elit kooptálta az értelmiség egy részét, majd a második gazdaság tudatos tolerálásával megosztotta a társadalmat, végül pedig a kooptált értelmiségiek két alcsoportját, a menedzsereket és a technokratákat játszotta ki egymás ellen. Az alábbiakban a játékelmélet és a koalícióelmélet segítségével összefoglalom a kommunista elit összetett kooptációs stratégiájának a lényegét. A stratégia 1980-as évek végi összeomlásának okait a 3. és a 4. rész tárgyalja.

Annak érdekében, hogy a kommunistaellenes erők egységes fellépését a jövőben elkerülhesse, a kommunista elit koalíciót ajánlott az értelmiség egy részének, akiket „kooptálható értelmiségnek” nevezek (3/b játékos). A kooptálható értelmiség gazdasági-műszaki szaktudása, kulturális tőkéje adta a kommunista uralom új legitimációs bázisát.

Az értelmiség preferenciarendszerét a kooptáció alternatívájának megjelenése mellett egy új politikai korlát befolyásolta: 1956 nyilvánvalóvá tette, hogy a Szovjetunió katonai erővel lép fel a kommunista rendszer megdöntését célzó kezdeményezések ellen. Ez a külső korlát a kooptálható értelmiség szemében jelentősen csökkentette a rendszerrel való szakítás (R) alternatívájának vonzerejét. Az új alternatívát, a kooptációt így előnyben részesítették a szakítással szemben.

kooptálható értelmiség (3/b)

		R	c
kommunista elit (5/b)	C	2,2	4,1
	c	1,3	

A játék kiinduló állapota CR, az „1956-os forradalom kimenetele (kényszer alkalmazása révén felborítható egyensúly).⁹ A kommunista elit alternatíva-váltással elérheti, hogy a kooptálható értelmiségnek is érdemes legyen stratégiát váltani, és így eljuthassanak egy Pareto-optimális állapotba (cc). A cc kimenetel azt jelenti, hogy a kooptálható értelmiség (mostantól „kooptált értelmiség”) az uralkodó elit alárendelt része lett.

A kommunista elit (mostantól „régii kommunista elit”) kooptációs stratégiájának második szintje az 1970-es években kezdett kialakulni, amikor, látva az egyre mélyülő gazdasági válságot, ráébredt, hogy az életszínvonal süllyedése társadalmi elégedetlenséghez és ezáltal hatalma megrendüléséhez és egy erősödő ellenzék kialakulásához vezethet. A veszélyre a régi kommunista elit a kooptált értelmiséggel kötött koalíciója megerősítése (és ezáltal a saját függősége növelése) helyett újabb

kooptációs stratégiával reagált. A stratégia célja most is a potenciális kommunista-ellenes erők semlegesítése és saját hatalma gazdasági legitimációs bázisának megerősítése volt.

A kádárista elit második kooptációs játékának megértését és a játék-elmélet nyelvére fordítását elősegíti, ha a társadalmat homogénnek tekintjük, azaz feltételezzük, hogy a társadalmat alkotó egyének preferenciarendszere azonos. Ebből kiindulva ábrázolhatjuk egy, a társadalom részét képező, mintegy az „átlagembert” megtestesítő, reprezentatív egyén interakcióját a régi kommunista elitel.¹⁰ A kooptáció stratégiájával a kommunista elit felajánlotta az egyénnek a lehetőséget, hogy dolgozzon a kialakuló szűk magánszektorban, a második gazdaságban, és így kelet-európai szemmel viszonylag magas életszínvonalat tarthasson fenn. Ez az értelmezés segít kifejezésre juttatni a második kádári kompromisszum egyik legfontosabb jellemzőjét: a kommunista elit által ajánlott alku az embereket egyéni, gazdasági és ezáltal konfrontáció kerülő stratégia követésére korlátozta. Így sikerült a kommunista elitnek elkerülnie a társadalomban feléledő politikai aktivizmust, ami egyértelműen kollektív, politikai és konfrontálódó stratégiát követelt volna az egyénektől. A játék szerkezete ugyanaz, mint az értelmiség kooptációjának esetében.

reprezentatív egyén

	R	c
C	2,2	4,1
c	1,3	1,1

régí kommunista
elit (5/b)

A kádárista kommunista elit „oszd meg és uralkodj” stratégiájának harmadik szintje a kooptált értelmiség két alcsoportja, a menedzserek és a technokraták egymás elleni kijátszását jelentette. Bár mind a menedzserek, mind a technokraták rendelkeztek kulturális tőkével, azaz szakmai tudással, amely megalapozta a kommunista elit hatalmának kvázi legitimációját, a kommunista koalícióban betöltött pozíciójukat és funkciójukat tekintve fontos különbségek voltak a két csoport között. Menedzsereknek a legnagyobb állami vállalatok vezetőit nevezem, a technokraták pedig, mint a gazdaságpolitikai folyamatok alakítói, az állami bürokrácia hierarchiájának közepén helyezkedtek el.

Az elitpozíciókért cserébe e csoportoknak a kommunista rendszer gazdasági legitimációját kellett erősíteniük. A menedzserek feladata volt a viszonylag magas életszínvonal biztosítása a régi kommunista elit által szükségesnek tartott termékek („politikai javak”) gyártásával. Cserébe politikai befolyást kaptak, amelynek segítségével extra támogatást szereztek saját vállalatuknak a kisebb gazdasági egységek rovására. A technokraták feladata pedig az volt, hogy gazdasági szaktudásuk segítségével biztosítsák a gazdasági növekedést. Rövidesen kiderült, hogy a régi kom-

munista elit kizárólag politikai szempontok alapján hozott termelési döntései és a menedzserek saját és vállalatuk érdekeit a hatékonysági szempontok elé helyező politikai tevékenysége a gazdasági növekedés legfőbb gátja. A technokraták célja így a vállalatok függetlenítése a központi állami bürokráciától és a menedzserek politikai befolyásának csökkentése volt. A menedzserek és a technokraták feladata és érdekei tehát ellentétben álltak egymással. A kommunista koalíció ebből adódóan azt jelentette, hogy a régi kommunista elit hol a menedzserekkel, hol a technokratákkal volt koalícióban (a másik érdekeit háttérbe szorítva), attól függően, hogy a társadalmi elégedetlenség kirobbanásától vagy a gazdasági válság elmélyülésétől tartott éppen jobban.

A 1970-es évek végén és a 1980-as évek elején a gazdasági válság és Magyarország eladósodása lehetetlenné tette a megszokott életszínvonal fenntartását. A gazdasági reform közép- és hosszú távú célkitűzésből azonnali imperatívusszá vált. Ugyanakkor a régi kommunista elitnek a társadalmi elégedetlenség kirobbanásának elkerüléséhez szüksége volt a termelést irányító menedzserek szövetségére. A kör bezárult, a régi kommunista elitet sarokba szorította egyidejű félelme a társadalmi feszültségek kirobbanásától és a gazdasági összeomlástól. Sem a technokratákkal, sem a menedzserekkel kötött koalíciója feladását nem engedhette meg magának, de a kettőt egyszerre lehetetlen volt fenntartani.

3. ELIT-CIRKULÁCIÓ A 1980-AS ÉVEKBEN

A régi kommunista elit tagjai a második világháborút követő kommunista fordulattal kerültek elitpozícióba, 20–30 évesen. Az 1940-es évek végén és az 1950-es években az elitpozíciók túlnyomó részét ők foglalták el. A 1960-as évekre 35–45 évesek lettek, és részarányuk az uralkodó elitben 44 százalékra csökkent. (Illés 1991:139). Következésképpen lehetőség nyílt arra, hogy a fennmaradó elitpozíciókat a kooptált értelmiség tagjai töltsék be. 1980-ra a régi kommunista elit az uralkodó elitnek csak 33 százalékát alkotta és elérte a 55–65 éves életkort (Illés 1991:139). Tehát az 1980-as években a régi kommunista elit nagy része nyugdíjas korba ért. Ki vette át a helyüket?

A rendelkezésre álló adatok fiatal, szakértelemmel rendelkező értelmiségiek elitpozíciókba áramlását mutatják.

4. táblázat
A szakértelmiségiek aránya az 1980-as évek elitjében (százalék)¹¹

Elit-csoportok	1981	1989
állami-kormányzati elit	40,2	62,4
gazdasági-menedzser elit	2,6	56,4
pártelit	21,1	44,2

A táblázatból kitűnik, hogy a nyolcvanas években „toborzottak” elitbe jutásának kritériuma (akárcsak a hatvanas és hetvenes évek kooptációs játékaiban) a kulturális tőke birtoklása volt. Gászó Ferenc (1993:20) egyéb adatai szerint, az 1970-es években az elitcirkuláció csak 9,3 százalékos volt, ezzel szemben az 1980-as években meghaladta a 70 százalékot(!). Ez bizonyítja, hogy az eliten belül lényeges változás zajlott a rendszerváltás előtt.

A szakértelemmel rendelkező értelmiségiek arányának megduplázódása az eliten belül, valamint többségi helyzete az állami bürokráciában és a gazdasági szférában a régi kommunista elit befolyásának gyengülését eredményezte. A táblázatból nem tűnik ki viszont, hogy a nyolcvanas évek elitváltozásai a menedzsereket vagy a technokratákat érintették nagyobb mértékben. A Lengyel György által vezetett 1990-es felmérés adatai azt mutatják, hogy az 1980-as években elitpozícióba kerülők többsége technokrata volt. A „fiatalodás” például sokkal erőteljesebb volt a technokraták között. Az új bankszférában az elitpozíciót betöltő technokraták 60 százaléka 45 évesnél fiatalabb volt, ugyanakkor a menedzsereknél ez az arány csak 30 százalék.¹² A technokraták és a menedzserek közötti különbség szembeűnő az apa foglalkozása szerinti eloszlásban is. (Az újdonsűlt elitek között sokkal nagyobb arányban találunk másod- és harmadgenerációs értelmiségieket, mint a régi kommunista elitben – lásd pl. Harcsa 1993.)

5. táblázat

Az 1980-as évek végének gazdasági elitje az apa foglalkozása szerint (százalék)

Elit-csoportok megoszlása:	Fehérgalléros apa	Kékgalléros apa
minisztérium (technokraták)	55,8	44,2
bank (technokraták)	70,0	30,0
vállalat (menedzserek)	45,8	54,2

Forrás: Lengyel 1992

A technokrácia „megűjűlása” hatással volt a kommunista koalíción kívül és belül zajló interakciókra. A változó külső korlátok (elműyűlő gazdasági válság) hatására a megűjűlt technokrácia újrarendezte preferenciarendszerét és megváltoztatta orientációját.

4. A KÁDÁRI KOMPROMISSZUMOK ÖSSZEOMLÁSA (1980-AS ÉVEK)

Az elműyűlő gazdasági válságban még a második gazdaság, a túlórák és a növekvő külföldi hitelek segítségével sem tudta a kommunista elit megállítani az életszínvonal sűllyedését. Így természetesen az emberek is egyre kevésbé voltak hajlandók megfelelni a kooptációs megoldás rájuk háruló részének, a politikai véleménynyilvánítás és a rendszer kritikája tilalmának. A kvázi koalíción a kommunista elit és a reprezentatív egyén

között felbomlóban volt. A társadalmi feszültségek növekedésével párhuzamosan megélnékült az ellenzék tevékenysége, és az 1980-as évek első felében az ellenzék a politikai szféra nem elhanyagolható játékosává lett.

Mivel a kommunista elit nem tudta biztosítani a társadalom széles rétegei számára az életszínvonal fenntartását, a cc kimenetel a reprezentatív egyéntől egyre inkább egyoldalú áldozatot követelt a semmiért cserébe. A kooptációs alternatíva következményei megváltoztak, és ennek hatására a szakítás lett a reprezentatív egyén domináns stratégiája. A szakítás ebben az esetben nem nyílt lázadást, hanem a kooptáció elutasítását jelentette.

reprezentatív egyén

	c	R
c	3,2	1,4
C	4,1	

régi kommunista
elit (5/b)

A technokraták, érzékelve a második kádári kompromisszum felbomlását, a növekvő társadalmi elégedetlenséget és a gazdasági összeomlás veszélyét, megelégték a régi kommunista elitnek a radikális gazdasági reform alternatívájával szemben tanúsított elutasító magatartását. Fokozatosan feladták meggyőződésüket, amely szerint a szocialista gazdaság belülről megreformálható, rádöbentek arra, hogy a gazdasági reform számottevő politikai reform nélkül nem lehetséges, és kapcsolatokat kerestek az ellenzékkel. Többen közülük jelen voltak 1987–88-ban az új politikai csoportok alakuló ülésén.

A nyolcvanas évek végének ellenzéke két fő csoportból állt: a mérsékelt ellenzék az MDF körül csoportosult, a radikális ellenzék legerősebb csoportja pedig a Szabad Kezdeményezések Hálózatából alakuló Szabad Demokraták Szövetsége lett. A két csoport közti legnagyobb különbség a nyolcvanas évek végén abból adódott, hogy a mérsékelt ellenzék kapcsolatban állt a kommunista párt technokrata-reformer szárnyával és késznek mutatkozott a velük való kompromisszumra, míg a radikális ellenzék (az SZDSZ és a Fidesz) nyíltan elutasította a kompromisszumkeresést a kommunista koalícióval. Ez a különbség tükröződik a két ellenzéki irányzat preferenciarendszerében is. Bár a szakítás volt az első és a kontinuitás az utolsó mindkét ellenzék preferenciasorrendjében, a mérsékelt ellenzék a szakítás után a kooptáció alternatíváját preferálta leginkább (játékos 2/b), míg a radikális ellenzék, elutasítva a kooptációt, a reform alternatíváját részesítette előnyben a kontinuitással szemben (2/a).

Mint már korábban említettem, a hierarchiában középső pozíciót elfoglaló játékosok (azaz a technokraták és a menedzserek) alternatívák közötti preferenciasorrendje különbözhet attól függően, hogy a hierar-

chiában maguk alá vagy fölé rendelt játékkal állnak szemben. 1987–88-ban a technokraták preferenciasorrendje az ellenzékkel való interakciókban a kooptáció, kontinuitás, szakítás volt (c, C, R). Ugyanakkor a kommunista koalíción belül már reformot sürgettek, és a preferenciasorrendjük reform, szakítás, kontinuitás volt (r, R, C). E különbség egyik magyarázata az, hogy ami a régi kommunista elit vagy akár a technokraták szemében jelentős politikai reformnak tűnik, az akkoriban nagyon távol állt az ellenzék reformelképzeléseitől. Ekkor még a technokraták reformelképzelései is csak a demokratikus szocializmus keretein belül mozogtak. A régi kommunista elittel való interakcióban a szakítás alternatívája is reálisnak tűnhetett, hiszen az a kommunista koalíciótól való elszakadással volt egyenértékű, míg az ellenzékkel szemben a szakítás alternatívája a technokraták hanyatlását is előidézhette volna.

mérésékelt ellenzék (2/b)

		R	c
technokraták (3/b)	C	3,2	2,1
	c	1,4	

A technokraták és a mérsékelt ellenzék interakciójának kiinduló helyzete CR, mivel a nyolcvanas évek előtt a technokraták nem keresték a kapcsolatot az ellenzékkel (C), az ellenzék rendszerellenes kritikája pedig megfelel a szakítás alternatívájának. De ahogy a technokraták nyitni kezdtek az ellenzék felé a nyolcvanas évek második felében, a mérsékelt ellenzék hajlandónak mutatkozott koalícióra lépni velük. A játék a kényszer alkalmazása révén felborítható CR egyensúlyi helyzetből a Pareto-optimális cc kimenetelbe mozdult. A játék cc kimenetele azonban nem egyensúlyi helyzet, a mérsékelt ellenzék tovább növelheti nyeresiményét, ha visszavált a szakítás alternatívájára (cR). A technokraták és a mérsékelt ellenzék nem hivatalos koalíciója tehát addig maradt fenn, amíg a mérsékelt ellenzék hajlandó volt fenntartani.

A hatalmi eliten belül zajló cirkuláció, a megújult technokrácia orientációjának megváltozása és a technokrata–ellenzéki együttműködés mind a kommunista koalíciót ásták alá.

„Márpedig az államigazgatás eróziója – ebben mindenki [minden technokrata] egyetért – gyorsul. A folyamat többségi vélemény szerint 1985–86-tól vált érzékelhetővé: a legutóbbi (utolsó?) öt-éves terv körüli csatározások az apparátus, a vezetők számára is világosan megmutatták a koncepció és az egységes kormányzati vonal hiányát, a kompromisszumok tarthatatlanságát, a kiüttalanságot” (Voszka 1990:696. – Az én kiemelésem. H. D.)

A régi kommunista elit nem tudta régi formájában fenntartani a kompromisszumokat, mert politikai tőkéje és gazdasági forrásai kimerültek. Egyre inkább képtelenné vált a másik két koalíciós partner, a technokraták és a menedzserek ellenőrzésére és egymás elleni kijátszására is. Az 1980-as évek második felére a menedzserek és a technokraták már magas döntéshozói pozíciókba kerültek (ez a koalíció fenntartásáért nekik járó nyereség része volt), többen tagjai voltak a Politikai Bizottságnak is.

A régi kommunista elit gyengülésével párhuzamosan a menedzserek érdeke is megváltozott. Az 1960-as évek végén és az 1970-es években, amikor nem tudták volna elkerülni az erős állami ellenőrzést, a függetlenséggel és a piaci mechanizmusok bevezetésével szemben előnyben részesítették a vállalatuknak nyújtott állami védelmet és kedvezményes elbánást. Az 1980-as években viszont a régi kommunista elit nemcsak a menedzserek ellenőrzésére, hanem az állami nagyvállalatok érdekeinek védelmezésére is egyre inkább képtelenné bizonyult. A növekvő gazdasági decentralizációval a menedzserek most már teljesen elkerülhették az állami ellenőrzést. Így a gazdasági reform és a menedzserek autonómiájának növelése, amelyért a technokraták a hatvanas évektől harcoltak, mostanra a menedzsereknek is érdekükben állt. A régi kommunista elit remélve, hogy így biztosíthatja a kommunista koalíció fennmaradását, a technokratákat a kormányzásban egyenjogú partnernek ismerte el, és növelte a menedzserek tulajdonosi jogosítványait.

Az 1980-as években folytatódott a tulajdonjogok decentralizációja a régi kommunista elitől a vállalatok irányába, és 1985-ben a társasági törvénnyel az állami vállalatok teljesen önállósodtak. A vállalati tanácsok felérésben menedzserekből, felerésben alkalmazottakból álltak, de az alkalmazottak gyenge pozícióból adódóan a tanácsokat gyakorlatilag teljesen a menedzserek irányították a saját érdekeiknek megfelelően. Az átalakulási törvénnyel (1989) az állami tulajdon feletti ellenőrzési jogok összessége átkerült a régi kommunista elitől a menedzserek kezébe. A vállalati tanácsok, azaz a menedzserek, az állami vállalatokból rt.-ket és kft.-ket alakíthattak és megkezdhették a spontán privatizációt.

A spontán privatizáció vállalati kezdeményezéseken (a menedzserek döntésein) alapuló decentralizált privatizáció, amelyet az állam nem képes befolyása és ellenőrzése alá vonni. A menedzserek maguk dönthették el, hogy mikor, kinek és mennyiért adják el a vállalatot. Gyakran kedvező vásárlási feltételeket szabtak meg nyugati üzletfeleiknek, amiért cserébe megtarthatták jól fizető vállalatvezetői pozíciójukat. A menedzserekből tehát kvázi tulajdonosok lettek a spontán privatizáció következtében. A minden kontroll alól való mentesülés reményében a menedzserek a régi kommunista elit és a centralizáció szövetségeseiből a technokraták gazdasági reformért harcoló szövetségeseivé váltak.¹³

Ha Colomer alternatíváit a gazdasági szférára értelmezve használjuk, a menedzserek és a technokraták interakcióját az alábbiak szerint modellezhetjük. A gazdasági szférában a kontinuitás a centralizált gazdaság fenntartását, a reform a tulajdonjogi struktúra decentralizációját, a sza-

kítás pedig a menedzserek alkupozícióinak megszüntetését és a gazdaság radikális reformját jelenti.

technokraták (3/a)

		R	r
menedzserek (4/a)	C	2,3	3,1
	r	1,2	

A kiindulási helyzet CR, (fogyatékos egyensúly)¹⁴ az 1960-as és 1970-es évekre volt jellemző, amikor a technokraták a menedzserek autonómiájának növelése mellett, alkupozícióik megszüntetésére is törekedtek (R). A nagy állami vállalatok menedzserei viszont a reformok visszafordítását és a centralizáció fenntartását szorgalmazták (C). De a külső korlátok változásával, azaz a régi kommunista elit pozícióinak gyengülésével, a kontinuitás egyre kevésbé, a reform pedig egyre inkább vonzóvá vált a menedzserek szemében. (C már nem jelentett védelmet és r egyre inkább az állami ellenőrzés teljes hiányát jelentette.) Így az rr kimenetel mindkét játékos leginkább preferált helyzetévé vált. A játék konfliktus nélküli,¹⁵ ugyanaz a kimenetel mindkét játékost elégedetté teszi. A menedzserek és a technokraták között létrejött tehát egy koalíció, ami megakadályozta, hogy a régi kommunista elit folytathassa „oszd meg és uralkodj” stratégiáját.

A két kádári kompromisszum felbomlásával a kooptáció egyre kevésbé bizonyult reális alternatívának, fokozatosan felváltotta a reform alternatívája. Ezúttal a reform egyértelműen politikai alternatívát is jelentett. Így a fent ábrázolt interakció a technokraták és a menedzserek között a politikai szférában, politikai alternatívákkal is elképzelhető.¹⁶ A technokratákat és a menedzsereket tehát megint tekinthetjük egyetlen játékosnak (kooptált értelmiség), amely a politikailag aktívabb technokraták vezetésével a régi kommunista elitet a kommunista koalíció felbontásával fenyegette.¹⁷ Így tehát a szakértelmiségiek beáramlása az elitbe – ami az 1960-as években a kommunista hatalom legitimációs bázisának erősítését szolgálta – a 1980-as években éppen a kommunista rendszer összeomlását segítette elő.

5. VÁLTOZÓ ERŐVISZONYOK: A KEREKASZTAL-TÁRGYALÁSOK (1989)

A kooptált értelmiség, számítva a mérsékelt ellenzékkel kialakuló koalícióra, egyre kevésbé volt hajlandó elfogadni a kooptáció alternatíváját a régi kommunista elitel való interakcióban. A változó korlátok miatt a kontinuitás fenntartása is lehetetlenné vált. Gorbacsov nyilatkozata, amely szerint a szovjet csapatok nem lépnek közbe Kelet-Közép-Euró-

pában a kommunista rendszerek védelmében, a külső korlát megváltozását jelentette. A gazdasági korlát, a teljes összeomlás növekvő esélye egyre elviselhetetlenebbé vált. A társadalmi korlát, azaz a társadalom növekvő elégedetlensége megélenkülő ellenzéki tevékenységben realizálódott.

		kooptált értelmiség (3/a)		ellenzék (2/a)	
		R	r	R	r
régi kommunista elit (5/a)	C	2,3	4,1	2,2	4,1
	r	1,2	1,3	1,4	1,3

Ebben a helyzetben a kooptált értelmiség a kommunista koalíció felbontásával fenyegette a régi kommunista elitet, és elutasítva a kooptációt, a reform alternatívájának elfogadását követelte. A régi kommunista elit domináns stratégiája viszont a kontinuitás volt. A kooptált értelmiség, ismerve a régi kommunista elit félelmét a társadalmi konfliktusoktól, tárgyalási pozícióját úgy próbálta javítani, hogy az ellenzéket erősítette. Ez mindenképpen gyengítette a régi kommunista elitet, és a kooptált értelmiség (bizva a mérsékelt ellenzékkel kötött koalícióban) arra számított, hogy saját ereje nem fog csökkenni. Az addig hivatalosan ellenforradalomnak minősített 1956-os forradalom 1989 januári, népfelkelésként való újraértékelése nyomán a régi kommunista elit valóban meggyengült, az ellenzék erkölcsi ereje pedig megnőtt. A régi kommunista elit a reform elfogadására kényszerült. 1989 februárjában az MSZMP Központi Bizottsága elismerte a többpártrendszer politikai létjogosultságát. Ez megfelel az első játék elmozdulásának a kezdeti CR kimenetelből rr-be.

A kooptált értelmiség és a régi kommunista elit interakciójával párhuzamosan még egy játék zajlott, mégpedig az ellenzék és a régi kommunista elit között. A két játék egymás hatását erősítette. A második játékban az ellenzék növekvő társadalmi támogatottsága nyomást gyakorolt a régi kommunista elitre. A régi kommunista elit domináns stratégiája itt is a kontinuitás. Ez addig volt fenntartható, amíg az ellenzék viszonylag gyenge maradt, azaz amíg a CR kimenetellel járó társadalmi konfliktus szintje a régi kommunista elit számára elviselhető volt.

Az ellenzék azonban egyre erősödött (1956 hivatalos átértékelésével, a március 15-ei és a május 1-jei demonstrációkkal, Nagy Imre és társai ünnepélyes újratemetésével, valamint az időközi választásokon aratott ellenzéki győzelemmel), míg végül egyértelművé vált, hogy az ellenzék társadalmi támogatottsága sokkal nagyobb, mint a régi kommunista elité. A régi kommunista elit nem tudta fenntartani a kontinuitást, nem hagyhatta tovább figyelmen kívül az ellenzékét. Váltani kényszerült a reform alternatívájára, és belemenni a ellenzékkel folyó kerekasztal-tárgyalásokba, melyeken a rendszert egyre inkább a kooptált értelmiség

képviselte. Ezt a tendenciát mutatja az is, hogy június végén a keményvonalas Grósz pártelnökségét egy négytagú elnökség váltotta fel (Nyers, Grósz, Németh, Pozsgay), amelyben a reformerek voltak túlsúlyban (Bozóki 1995:7).

A fenti két játék előfeltétele volt a harmadik és egyben legfontosabb játéknak, amely a kerekasztal-tárgyalásokon folyt. A játék felvázolása előtt még egy fontos fejleményt kell megemlíteni. A többpártrendszer elvi elismerésével a mérsékelt ellenzék rádöbbsent, hogy a technokratákkal létrehozott koalíció célját elérték. Ugyanakkor a kooptáció alternatívájának eltűnésével az ellenzék két fő csoportjának érdekei közelebb kerültek egymáshoz, és felismerték, hogy közös fellépéssel növelhetik erejüket a kommunista koalícióval szemben, és így radikálisabb reformokat harcolhatnak ki. A mérsékelt ellenzék ezért feladta szövetségét a kooptált értelmiséggel és a radikális ellenzékkel lépett koalícióra. Ez 1989. március 22-én történt az Ellenzéki Kerekasztal megalakulásával. Ekkortól az eddig megosztott ellenzék tekinthető egy játékosnak, mivel meggyeztek, hogy az Ellenzéki Kerekasztal csak a teljes konszenzus alapján léphet fel.

A kooptált értelmiség egy utolsó kooptációs stratégiával megpróbálta megakadályozni az ellenzéki koalíció létrejöttét. A nemzeti kerekasztal-tárgyalásokat előkészítő megbeszélésekre nem hívtak meg minden pártot. Kísérletük azonban sikertelen maradt, mivel az ellenzéki pártok a külön tárgyalásokba nem mentek bele. A nemzeti kerekasztal-tárgyalások játéka így az Ellenzéki Kerekasztal és a nagyrészt technokraták által képviselt MSZMP között zajlott.¹⁸

Ellenzéki Kerekasztal (2/a)

		R	r
C	nagyrészt technokraták által képviselt MSZMP (4/a)	2,2	3,1
r		1,4	

A technokraták számára megint a kontinuitás és a reform a két reális alternatíva (mivel ellenzéki játékosal állnak szemben). A nemzeti kerekasztal-tárgyalások explicit célja a békés átmenet biztosítása a többpárti demokráciába, szabad választások előkészítésével. A kimenetel ennek megfelelően rr, azaz megegyezés. Mindemellett, mivel az rr kimenetel nem jelent teljes szakítást a régi rendszerrel, a technokraták kaptak néhány garanciát. A szabad választásokon kívül az aláírt megállapodás a köztársasági elnök közvetlen választását is előrevetítette, ráadásul a kerekasztal-tárgyalások befejezését követően a lehető leghamarabb. A szabad választásoktól tartó MSZMP ugyanis intézményi garanciákat akart szerezni hatalma egy részének fenntartására, ezért szorgalmazta a jól ismert és népszerű MSZMP-jelölt (Pozsgay) számára biztos előnyt ígérő mielőbbi közvetlen elnökválasztást. A radikális ellenzék (SZDSZ,

Fidesz nem volt elégedett a megegyezéssel, mint ahogy azt az optimálisnál kevesebb nyereség is mutatja, és – bár nem élt vétőjogával – nem volt hajlandó aláírni a megállapodást. Az ir kimenetel, amelyhez a többi ellenzéki párt és az MSZMP-t képviselő technokraták hozzájárultak, így megtartott valamit a mérsékelt ellenzék és a technokraták közötti korábbi kooptációs megoldás jellegéből.

Bár az ellenzéki koalíció hamar felbomlott, jelentőségét nem szabad alábecsülni. Az Ellenzéki Kerekasztal kezdeti egységes fellépése a teljesen szabad választások biztosításával elősegítette a közvetlen átmenetet a többpárti demokratikus rendszerbe. De mihamar a szabad választások ténye biztosítottak tűnt, a radikális és a mérsékelt ellenzék érdekei szétváltak, és mindkét csoport a támogatásért harcolt, azaz vetélytársakká alakultak át. A mérsékelt ellenzék megint a kooptált értelmiséghez közeledett. Felújított koalíciójuk célját (a köztársasági elnök korai közvetlen megválasztása stb.) azonban az SZDSZ és a FIDESZ által kihasználva megakadályozta.

6. ELIT-JÁTSZMÁK A POSZTKOMMUNIZMUSBAN

Az első szabad választások győztese, az MDF (24,73%) az FKgP-val és a KDNP-vel lépett koalícióra. Az SZDSZ és a Fidesz együttvéve a szavazatok csaknem 30 százalékát szerezte meg. A régi kommunista elit pártja – az MSZMP egyetlen képviselőt sem küldhetett a Parlamentbe – hanyatlása visszavonhatatlannak tűnt. A technokraták és reformkommunisták újonnan alakult pártja, az MSZP a képviselői helyek kevesebb mint 10 százalékát kapta. Ismertségükből adódó előnyük a tárgyalások befejezése és a választások között eltelt viszonylag hosszú idő alatt elpárolgott. Ugyanakkor minden más párt kampányának érzékelhető antikommunista felhangja volt. A volt ellenzéki pártok így még az MSZP-vel való esetleges koalíciót sem találták vonzóknak. A politikai eliten belül tehát egyértelmű cirkuláció történt. Az új politikai elit két részéből állt: az MDF-túlsúlyú kormánykoalícióból – azaz az új hatalmi elitből – és az ellenzékéből, amelyet az SZDSZ és a Fidesz dominált. Az alábbiakban – a modell egyszerűsítése és a tanulmány terjedelme szabta korlátok miatt – az 1992-ig vizsgált időszak interakciói közül csak az új hatalmi elit és a két korábban elitpozícióba került aktor, a technokrácia és a menedzserek közötti interakciókat modellezem. Az ellenzéki játékos beépítése lényegesen bonyolultabb modellt tenne szükségessé.

A rendszerváltás után egy másik, 1989-ben kezdődő tendencia is egyre erőteljesebben kirajzolódott: a kooptált értelmiség koalíciójának felbomlása. Amikor a spontán privatizáció felgyorsulása lehetetlenné tette a régi kommunista elit minden recentralizációs törekvését, a technokraták és a menedzserek érdeke megint szétvált. A menedzserek az ellenőrzési jogok egyre nagyobb részét szerezték meg, és céljuk most már a teljes decentralizáció volt, amelyet a legitim tulajdonosi jogoknak a vállalati tanácsokhoz történő átcsoportosításával kívántak elérni. A technokraták természetesen meg akarták akadályozni a menedzserei tulajdon ilyen

kialakulását, és a valódi tulajdonosi jogok megőrzése mellett érveltek, amely a menedzserek feletti ellenőrzést biztosíthatta volna.

Az új hatalmi elit első lépéseit gyakran nem utilitárius preferenciák határozták meg. Ilyen esetekben a követendő alternatíva kiválasztásának alapját nem a várható hosszú távú nyereségre vagy a lehetséges ellenkoalíciókra vonatkozó racionális számítások alapozták meg, hanem ideológiai megfontolások.

6.1. Új hatalmi elit – technokrácia

Elitpozícióba kerülését követően az új hatalmi elit hamarosan támadást indított a technokrácia ellen. Explicit célja az állami bürokrácia technokratáktól való megtisztítása volt. Először a leglátványosabb pozíciókat elfoglaló, viszonylag fiatal és magas képzettségű, az 1980-as években elitpozícióba került „új technokraták” ellen indítottak támadást.

Az új hatalmi elit és a technokrácia interakciójában is a lehetséges alternatívák a kontinuitás, a szakítás és a kooptáció voltak. Mivel a rendszerváltással a körülmények jelentősen megváltoztak és a játékosok is átalakultak, indokolt az alternatívák újradefiniálása. A fontos döntéshozatali pozíciókat elfoglaló technokraták és az új hatalmi elit közötti interakció kontextusában a kontinuitás a technokraták régi pozícióinak megtartását és döntéshozói hatalmuk érintetlenül hagyását jelentette. A szakítás a technokraták elleni radikális támadást jelentette, melynek célja akkori pozícióikból való elmozdításuk volt. A kooptáció lehetett a „köztes” alternatíva, melyben a technokraták pozícióikban maradhattak, amennyiben hajlandóak voltak az MDF politikáját támogatni, és egyfajta hatalommegosztást elfogadni. Az új hatalmi elit főleg ideológiai és legitimációs okokból a szakítás alternatíváját preferálta leginkább, a legkevésbé pedig természetesen a kontinuitást, a technokraták összes korábbi hatalmának változatlan formában való megőrzését. A technokraták többsége, mivel szerette volna pozícióját megtartani, a kontinuitást preferálta leginkább és a szakítást legkevésbé.

		új hatalmi elit	
		R	c
technokraták	C		3,1
	c	1,4	

Az új hatalmi elit domináns stratégiája a szakítás volt, ezt figyelembe véve a felső szintű döntéshozói pozíciókat elfoglaló új technokraták optimális stratégiája pedig a kontinuitás. A CR kimenetel a legmagasabb konfliktus-szinttel járt, amelyet az új technokraták pozícióikból történő elmozdítása idézett elő. Az új technokraták, bár az új hatalmi elit eltávolította őket pozícióikból, mégsem kerültek ki az elitből. Az a kulturá-

lis és szociális tőke, amelyet felhalmoztak, hasznosíthatónak bizonyult a gazdasági szférában is.

„Kérdés, hogy hatalmuk valóban politikai jellegű-e, s nem inkább a társadalmi kapcsolatok finom hálójára és a helyzetismeretet is magába foglaló szaktudásra épül. Ez a széles értelemben vett tudás átvihető a vállalkozások, bankok világába. De a csapat [az új technokrácia] tagjai nem ebbe a másik szférába szeretnének át lépni. Ha tőlük függne nem konvertálnák tudásukat – és hatalmukat – hanem mai szerepüket tartanák meg” (Voszka 1990:701).

Az eltávolítások elsősorban a felsővezetői pozíciókat elfoglaló új technokratákat érintették, azokat, akik kezdeményezték a változásokat, amelyek végül a rendszerváltáshoz vezettek. Köztük voltak – mint azt az említett kutatások (Gazsó 1993; Lengyel 1992a) is mutatták – azok a magas képzettséggel és többnyire értelmiségi családi háttérrel rendelkező emberek, akik viszonylag fiatalon az 1980-as években kerültek nagy számban elitpozícióba. Még ha elfogadjuk is a hatalomkonverzió elméletét, amely szerint a technokraták régi politikai tőkéjüket gazdasági tőkévé konvertálták, meg kell jegyeznünk, hogy ezt feltehetőleg nem azért tették, hogy nyereségüket növeljék, hanem mert az államigazgatásban maradás után (ami így lehetetlenné vált) a gazdasági elitpozíciókba kerülés volt számukra legoptimálisabb helyzet. Nemcsak a törvények manipulálásával sikerült elitpozíciókban maradniuk, hanem azért is, mert kulturális tőkéjük, szaktudásuk a meritokratikus elitkiválasztásban is helyet biztosít számukra a posztkommunista elitben. Tagadhatatlan azonban, hogy az évek során felhalmozott társadalmi tőkéjük további forrásokat jelentett.

A fenti játékban feltételezett magas elitcirkuláció az állami bürokrácia felső szintjein statisztikai adatokkal is alátámasztható. A rendszerváltást követő egy éven belül a gazdasági minisztériumok felső vezetésének 54 százaléka kicserélődött (Lengyel 1992a). Egy 1993-ban készült felmérés adatai szerint a minisztériumi felső vezetés 80 százaléka 1989 után került jelenlegi pozíciójába (Lengyel é. n.). Az adatokból leszűrhető, hogy vagy erőteljes cirkuláció zajlott az eliten belül, vagy az elit felső rétegeiben volt csak cirkuláció, amelyet nagymértékű vertikális reprodukció kísért. Véleményem szerint az utóbbi verzió történt, ami több érveléssel alátámasztható.

Bár először az új hatalmi elit az államigazgatás középső szintjeit is új emberekkel akarta feltölteni, hamarosan rá kellett döbbsennie, hogy nem áll rendelkezésre elegendő kellően képzett ember az államigazgatás teljes középső szintjének lecseréléséhez. Ezért koalíciót ajánlott a hierarchia középső szintjét elfoglaló második és harmadik vonalbeli technokráciának. Az új hatalmi elit támogatásáért cserébe a középső szintet alkotó technokraták nemcsak megtarthatták pozícióikat, hanem a hierarchiában feljebb is kerülhettek, hogy a felső szintű új technokraták eltávolításával megürült pozíciókat betölthessék.

A második és harmadik vonalbeli technokraták készséggel elfogadták az új hatalmi elit ajánlatát, hiszen jóval kisebb kulturális és társadalmi

tőkével rendelkeztek, mint az új technokraták, így nem számíthattak magas szintű elitpozíciókra a magán- és a bankszférában. Az új hatalmi elit és az állami bürokrácia középvezetését adó technokrácia közötti interakció szintén modellezhető a fenti játékkal, de ezúttal az új hatalmi elit átváltott a kooptáció alternatívájára, így bírva rá a technokratákat is az alternatíva-váltásra. A játék a fogyatékos, kényszer alkalmazása révén felborítható egyensúlyból (CR) a Pareto-optimális cc kimenetelbe került. Ez a kimenetel a második és harmadik vonalbeli technokratákat elégedett játékosná teszi. Ha a régi kommunista elit egy része jelentősen profitált a rendszerváltásból, akkor éppen ez a második és harmadik vonalbeli technokrata csoportja volt az, melyet Szalai Erzsébet „új klientúrának” nevez, és amely így felső szintű elitpozíciókba kerülhetett. Kolosi Tamás ezt a folyamatot nevezte az „osztályvezető-helyettesek forradalmának”.

Ezt a vertikális reprodukció tézist alátámasztják az új gazdasági elitről 1993-ban végzett felmérés adatai is. Az új gazdasági elit több mint 80 százaléka 1989 után került jelenlegi pozíciójába, ugyanakkor a válaszadók 98,8 százaléka (169 fő) korábban MSZMP-tag volt. Feltételezhető tehát, hogy a rendszerváltást megelőzően a kommunista hierarchiában foglaltak helyet. Bár a jelenlegi párttagságra vonatkozó kérdésre adott válaszok alacsony száma nem engedi meg messzemenő következtetések levonását, mindenesetre figyelemre méltó tendencia rajzolódik ki. A válaszolók többsége 1993-ban MDF-tag volt. Ez az erős vertikális reprodukció mellett azt is bizonyítja, hogy a második és harmadik vonalbeli technokrácia az MDF-fel lépett szövetségre.

6.2. Új hatalmi elit – menedzserek

A menedzserek és az új hatalmi elit közötti interakcióban is a kontinuitás, a kooptáció és a szakítás közül választhattak a játékosok, de az alternatívák jelentését az adott folyamatnak (ez esetben a privatizációnak) megfelelően kell értelmezni. A kontinuitás a privatizáció kontextusában nemcsak a menedzserek régi pozícióiknak megtartását jelenti, hanem a spontán privatizáció folytatását is, mivel csak így őrizhették meg a választások előtti hatalmukat. Ennek megfelelően a szakítás nemcsak a menedzserek régi pozícióikból való elbocsátását jelenti, hanem ellenőrzési és irányítási jogaik megszűnését is, azaz mind politikai, mind gazdasági hatalmuk letörését a tulajdonosi és a menedzsment jogok szétválasztásával. Ezt radikális privatizáció követheti, amelynek hatására valódi magántulajdonosi rétegek alakulhatnak. A kooptáció profit- és hatalom-megosztást, az állami ellenőrzési jogok egy részének fenntartását jelenti. Ezzel a kooptációs megoldással mind a menedzserek, mind az új hatalmi elit több hatalomhoz jutnának, mint a radikális privatizáció után.

A menedzserek természetesen a több ellenőrzési jogot preferálták a kevesebbel szemben. Preferenciasorrendjük így: kontinuitás (C), kooptáció (c), szakítás (R) volt. Az új hatalmi elit legitimációs és ideológiai megfontolásokból a szakítás alternatíváját választotta volna, de ké-

sőbb ráébredt, hogy a kooptáció alternatívája előnyösebb számára, hiszen a gyors privatizáció elodázásával megtarthatta hatalma egy részét, amellyel a privatizáció befejezése után már nem rendelkezhet.

		új hatalmi elit	
		R	c
menedzserek	C	2,2	4,1
	c	1,3	

Nem sokkal kormányra kerülése után az új hatalmi elit meg akarta törni a menedzserek politikai és gazdasági hatalmát is. Miután rádöbbenek, hogy a vállalati tanácsokat nem tudják teljesen megszüntetni, elrendelték a vállalati tanácsok és a vállalatvezetők kötelező újraválasztását. Ez egyértelműen a szakítás alternatívájának felel meg. A menedzser-ellenes szabályozás dacára (a vállalatvezetőket kétharmados többséggel, titkos szavazással kellett megválasztani – Sárközy 1993) majdnem minden vállalatvezetőt és vállalati tanácsot a régi formájában újraválasztottak. Így tehát az új hatalmi elit kísérlete a menedzserek hatalmának megtörésére sikertelen volt, a menedzserek eltávolítása helyett legitímálták hatalmukat. A játék kimenetele CR, de, ellentétben a technokratákkal való játékkal, a CR itt az új hatalmi elit sikertelen kísérletét jelenti a menedzserek hatalmának megtörésére. Ez a kimenetel azonban, mivel a menedzsereket nem sikerült helyükről elmozdítani, még nem jelenti a játék végét.

Az MDF-koalíció a spontán privatizáció leállítását is célul tűzte ki. Az Állami Vagyonügynökségről szóló törvény (1990. július) az 1990 márciusában létrehozott ÁVÜ-t a kormány alá rendelte, és hatáskörét kiterjesztette a privatizációs és átalakulási ügyetek jóváhagyására. Az új hatalmi elit részéről ez a lépés még mindig a szakítás alternatívájának felel meg.

A privatizáció nagyon lelassult. Az Állami Vagyonügynökség Törvény 1990. július 18-ai módosítása lényegében a kormány alá rendelte az ÁVÜ-t. A legfontosabb döntéshozó szerv az ÁVÜ tizenegy tagú igazgatótanácsa volt, amelyben jelen voltak az érintett minisztériumok államtitkár-helyettesei és tisztségviselői, valamint az ellenzéki pártok néhány olyan képviselője is, akik támogatták az MDF etatista privatizációs stratégiáját (Sárközy 1993:153–154). Az új klientúrához tartozókat az új hatalmi elittel kötött koalíciójuk nyereményeként igazgatótanácsosi tagsággal vagy más jelentős ÁVÜ-állással jutalmazták. Az igazgatótanácsban mindössze egy állami vállalat vezetője kapott helyet (aki az MDF-ben is vezető szerepet játszott), a menedzseri tudás így szinte teljesen hiányzott. Az ÁVÜ szabadon dönthetett a vállalatok állami ellenőrzés alá vonásáról és a vállalatvezető menedzserek elbocsátásáról. A menedzserek tehát jelentős mértékben függtek az új hatalmi elitől.

Bár a menedzserek szinte teljesen a politikai elitől függték, szaktudásuk és helyismeretük viszonylag erős alkupozíciókat biztosított számukra. Fokozatosan felismerték, hogy mindkét fél számára előnyös „üzletet” köthetnek az ÁVÜ vezetőségével. A menedzserek közeledtek tehát a kooptáció stratégiájához. Amint a szakítás alternatíváját felváltották a kooptációval, már az új hatalmi elitnek is érdemes volt stratégiát váltani. A játék a kezdeti konfliktushelyzetből (CR) kompromisszumos megoldás felé (cc) mozdult el. A kooptációs stratégiák létezését alátámasztják az 1993-as elit felmérés eredményei is. Az összes válaszadó 69,4 százaléka szerint (felső szintű köztisztviselők: 65%; politikusok: 78%; menedzserek 68,5%) „teljesen igaz” vagy „inkább igaz” az a megállapítás, hogy „egy sikeres menedzsernek napjainkban kell hogy legyen képessége a kormányzati szervekkel való alkura” (Lengyel é. n.). Ez az adat egyértelműen utal a menedzserek, az új klientúra és az új hatalmi elit között kialakuló alkupapcsolatok hálójára.

A cc kimenetel, amely a menedzserek és az új hatalmi elit koalíciójaként fogható fel, csak az új hatalmi elit által kezdeményezett visszaállamosítási folyamat befejeződése után vált érzékelhetővé. E program keretében a kormány az 1960-as években a vállalatok irányában decentralizálódó tulajdonjogokat követelte vissza. Bevezették a hosszú távú állami tulajdon fogalmát. A vállalatokat, amelyeknek egy részét nem lehetett privatizálni, az újonnan megalakuló Állami Vagyonkezelő Rt. vonta ellenőrzése alá.¹⁹ Az ÁVÜ közvetlen többségi tulajdonnal rendelkezett ezekben a vállalatokban. Ez a lépés, amely még szakításnak tekinthető, valójában a menedzserek és az új hatalmi elit érdekeinek közeledését eredményezte.

A viszonylag sikeres visszaállamosítás befejeződésével az új hatalmi elit megkezdhetett volna egy erős magántulajdont létrehozó, hatékony privatizációs folyamatot, amelynek eredményeképpen a gazdasági és a politikai döntések elválaszthatóvá válnak. Ez egyértelműen a szakítás alternatívája lett volna. A valóságban ennek éppen az ellenkezője történt. Az új hatalmi elit, látva politikai bázisának gyengülését, a privatizációs stratégiájának politikai megfontolásokra épített manipulálásával próbált megerősödni.

Akárcsak a második és harmadik vonalbeli technokrácia esetében, az új hatalmi elit itt sem próbálta már elmozdítani a menedzsereket, inkább a kormánytól függő helyzetbe akarta hozni őket, hogy támogatásukat megszerezze. A szakítás alternatívájáról áttértek a kooptáció alternatívájára. A játék így átkerült a cc kimenetelbe. A cc kimenetel azt jelentette, hogy a visszaállamosítás befejeztével mind a menedzserek, mind az új hatalmi elit érdekeltté váltak a privatizáció elodázásában. A tulajdonjogok centralizációjával a kormányzó pártok viszonylag erős gazdasági hatalomra tettek szert, amelyet az állami vállalatok privatizációjával elvesztettek volna. Az ÁVÜ az esetek többségében passzív tulajdonosnak bizonyult, és a menedzserek számára ez a gyenge tulajdonosi kontroll előnyösebb volt, mint egy valódi privatizáció során kialakuló, erős magántulajdonosi ellenőrzés. 1989-ben a menedzserek többsége még a vállalati kezdeményezésű spontán privatizációt támogatta, ezzel szemben

1993-ban már a kormány által irányított privatizációt részesítette előnyben (58,5%) a vállalati kezdeményezésen alapuló privatizációs folyamat szemből (41,2%) (Lengyel 1995).

Az új hatalmi elit és a menedzserek kapcsolata hasonlított a régi kommunista elit és a menedzserek 1970-es éveket jellemző koalíciójára. Az 1970-es években a menedzserek a centralizációért harcoltak, mivel az államtól való függetlenedésük együtt járt volna a nagyvállalatuk kedvezményezett helyzete és politikai befolyásuk megszűnésével. A spontán privatizáció kezdetekor rádöbbentek, hogy a régi kommunista elit mára nem képes védelmet és kedvezményeket biztosítani vállalataik számára, így céljuk az állami ellenőrzés megszűnése lett. Az új hatalmi elit visszaállamosítási programja után – akárcsak az 1960-as években – a menedzserek megint az állami ellenőrzést részesítették előnyben az erős magántulajdonosi kontrollal szemben.

Az új hatalmi elit, látva politikai bázisának gyengülését, koalícióra lépett a második és harmadik vonalbeli technokratákkal és a menedzserekkel. Célja az új technokrácia és az ellenzéki pártok lehetséges ellenkoalíciójának kivédése volt. Az MDF azt is biztosítani próbálta, hogy koalíciója a másik két kormánypárttal fennmaradjon. Ennek érdekében az állami tulajdon újraelosztásában figyelembe vette koalíciós partnerei érdekeit. De ezek az erőfeszítések nem tudták ellensúlyozni a kezdeti (nem utilitárius preferenciáik alapján hozott) döntéseiket, amelyekkel a lakosságtól elszigetelődve, az ellenzékkel élesen konfrontálódva kormányoztak.

Az új hatalmi elit így tovább gyengült és a gazdasági reformok manipulációjával próbált szövetségeseket szerezni. Ahogy közeledtek a választások és növekedett a kormánykoalíció bukásának esélye, az új hatalmi elit megpróbálta csökkenő politikai hatalmát gazdasági hatalommá konvertálni.

7. KÖVETKEZTETÉSEK

Amikor arra a kérdésre keressük a választ, hogy a rendszerváltás eredményezett-e elitváltást, és hogy a posztkommunista elitcsoportok cirkuláció vagy reprodukció révén kerültek-e elitpozíciókba, nem elég a rendszerváltás utáni (1990–92-es) politikai és gazdasági elit összetételét összehasonlítani a rendszerváltást közvetlenül megelőző időszak elitjével. Az elit átalakulásának folyamatát vissza kell vezetni a kommunista eliten belüli, elkülöníthető csoportok kialakulásáig. Magyarországon a folyamat, amely a posztkommunizmus elitcsoportjainak kialakulásához vezetett, 1956-ban kezdődött.

Az első szabad választások eredményeképpen ellenzéki csoportok emelkedtek politikai elitpozíciókba, a régi kommunista elitnek pedig nem sikerült politikai hatalmát átmentenie. A politikai elitben tehát a rendszerváltás erős cirkulációt hozott. A gazdasági elit változása az 1960-as években kezdődött és az 1980-as években felgyorsult. A rendszerváltást követően a változás folytatódott, de távolról sem olyan ütem-

ben, mint a politikai elitben. Ennek oka az volt, hogy a rendszerváltás egyik motorja a gazdasági elit egyik csoportja, az új technokrácia volt, másrészt pedig a gazdasági elitbe kerülés kritériuma már az 1960-as évektől a kulturális tőke, a gazdasági szaktudás volt, így a technokraták és a menedzserek tudására a rendszerváltást követően is szükség volt.

Ennek ellenére félrevezető a posztkommunizmusról mint a menedzserek uralmáról beszélni, hiszen a spontán privatizáció időszakához képest – amikor mind az állami, mind a tulajdonosi ellenőrzés alól sikeresen megmenekültek – politikai hatalmuk jelentősen és gazdasági hatalmuk is valamelyest csökkent. Az új technokráciát az új hatalmi elit elmozdította az állami bürokrácia felső szintjeiről. Az új technokraták, akik politikai hatalmukat így – legalábbis átmenetileg – nagyrészt elvesztették, kulturális és társadalmi tőkéjük segítségével a magán- és a bank-szférában jutottak gazdasági elitpozíciókhoz. A második és harmadik vonalbeli technokraták nevezhetőek leginkább a változások közvetlen nyerteseinek. Ők töltötték be az új technokraták távozásával megüresedett felső szintű elitpozíciókat, politikai hatalmuk így megerősödött, és a privatizációs alkufolyamatba bekapcsolódva sokuk gazdasági hatalomhoz is jutott.

Függelék

Preferenciák	Játékos 1		Játékos 2		Játékos 3		Játékos 4		Játékos 5		Játékos 6		
	1/a	1/b	2/a	2/b	3/a	3/b	4/a	4/b	5/a	5/b	6/a	6/b	
legerősebb	A K R RR Rr Rc C CC Cr Cc r RC c CR	A K R RR Rr Rc C CC Cr Cc c RC c CR	A K R RR Rr Rc r rR C RC rC	A K R RR Rr Rc cR cc c RC c cC	A K r rr RC R rR Rr RR rC	A K c cc Rc cR RC RR c cC	A K r rr RC R rR Rr RR rC	A K c cc CR cC CC c cC	A K r rr C C R rR R cR	A K c cc Cr c cC rr cc CR cR	A K C CC Cr r rC c cC r CR rR	A K C CC Cr R RR Rr r CR c CR RC	A K C CC Cr R RR Rr c CR c CR RC
leggyengébb													
1956	ellenzék											kom. elit	
1960-as évek						kooptálható értelmiség →kooptált értelmiség					kooptáló kom. elit→régi kom. elit		
1960-as évek vége–1980-as évek eleje			1977 Demokratikus Ellenzék		technokraták (GAZD)	technokraták (POL)		menedzserek (GAZD & POL)			régi kom. elit		
1980-as évek második fele			Szabad Kezdeményezések Hálózata →SZDSZ radikális ellenzék	mérsékelt ellenzék (MDF)	technokraták (GAZD & POL) régi kom. elit felé (menedzserek érdekeit is képviselve)		menedzserek (GAZD & POL)	technokraták (POL) mérsékelt ellenzék felé			régi kom. elit		
1989. március–szeptember			Ellenzéki Kerekasztal				technokraták (GAZD & POL) ellenzék felé a hatalmi elitet képviselve				régi kom. elit		
Nemzeti Kerekasztal vége – választások			SZDSZ, FIDESZ	MDF		technokraták (MSZP)					hanyagló régi kom. elit (MSZMP)		

Rövidítések: A–alternatíva, K–kimeretel, R–szakítás, C–kontinuitás, r–reform, c–kooptáció, POL–politikai stratégia, GAZD–gazdasági stratégia, kom.–kommunista

JEGYZETEK

- ¹ A „posztkommunista” kifejezést csoportok és korszakok kizárólag időbeli jellemzésére használom. A „posztkommunizmus” ebben az értelmezésben tehát a kommunista rezsim összeomlását követő időszak, a „posztkommunista elitiek” kifejezés pedig az adott időszak elitcsoportjait jelöli, nem pedig volt kommunista eliteket.
- ² A témához lásd még Ordehook 1992.
- ³ Például amikor a kommunista elit az 1960-as években kooptálta az értelmiség egy részét, a reformot nem tartotta számon a követhetőnek ítélt alternatívák között.
- ⁴ Ordinálisnak nevezzük azt a skálát, amely csak sorrendiséget határoz meg, különbséget és arányokat nem.
- ⁵ Például ha a lehetséges alternatívák R , c és C , és A játékos preferenciasorrendje (legjobbtól a legrosszabb felé) c , R , C , és B játékos legkevésbé R -t preferálja, akkor a lehetséges kimenetek és a kimenetekhez rendelt nyeremények A játékos számára az alábbiak: cc (nyeremény = 4), cC (nyeremény = 1), Rc (nyeremény = 2) és RC (nyeremény = 3).
- ⁶ Szelényi Iván szerint a hatalomkonverziós elméletek fő hiányossága, hogy úgy mutatják be az átmenetet, mintha a politikai hatalom magántulajdonná konvertálásának nem lenne határa és a kommunista elit nagy részéből kerülne ki az új tulajdonosi réteg. Ez azonban a tőkekonverziós elméleteknek túlzottan leegyszerűsített értelmezése. Staniszskis érvelése szerint a nomenklatura tulajdonszerzése a politikai kapitalizmus egyik megjelenési formája a sok közül, és Hankiss is explicitté teszi, hogy a hatalomkonverzió a volt politikai befolyás gazdasági döntéshozói pozíciókká alakítását is jelentheti, nemcsak a tulajdonszerzést.
- ⁷ Bourdieu (1983) bevezette és definiálta a gazdasági, a kulturális és a társadalmi tőke fogalmát.
- ⁸ Szelényi vezette be a politikai tőke fogalmát, mely értelmezése szerint a társadalmi tőke erősen intézményszerűsített formája. Az államszocializmus alatt a politikai tőke a párt-hoz való hűség, párttagság formájában jelent meg (lásd pl. Szelényi–Eyal–Townesley, 1996).
- ⁹ Kényszer alkalmazása révén felborítható egyensúlyi helyzetnek nevezte Rapoport és Guyer (1966:207) azokat a természetes kimeneteket, amelyekben az egyensúlyi helyzetből az egyik játékos stratégiaváltással a másik játékosra arra „kényszeríthető”, hogy az is stratégiát váltson, és így növelheti saját nyereményét.
- ¹⁰ A játékelmélet módszertani individualizmus alapfeltevése miatt problematikus lenne a társadalom egészét egyetlen aktorként kezelni. Ennek elkerülésére a második kádári kompromisszumot elemzésemben úgy kezeltem, mint a kommunista elit és minden egyes, a társadalom részét képező egyén közötti interakciót. Ez az értelmezés kifejezi azt is, hogy a kompromisszum egyéni stratégiára épült.
- ¹¹ Az állami-kormányzati elitbe miniszterek, államtitkárok és helyettesek és minisztériumi főosztályvezetők tartoztak. Gazdasági-menedzser elit a gazdaságpolitikai döntéshozókat és a központi káder befolyással rendelkező felső szintű menedzsereket jelenti. A pártelithez pedig a Központi Bizottság és a Politikai Bizottság tagjai és a központi pártapparátus felső vezetői tartoztak. Az első csoportba tehát az én definícióm szerint nagyrészt a technokrácia tartozott, a második és a harmadik kategória technokratákat és menedzsereket is fed (Gazsó 1993:17).
- ¹² Az 1980-as évek második felében fejlődésnek induló bankszféra főleg technokratákat vonzott (Lengyel 1992:206).
- ¹³ Megjegyzendő azonban, hogy a menedzserek kisebb része, azok, akik a legnagyobb állami vállalatok élén álltak, még mindig az állami ellenőrzést és védelmet részesítették előnyben a spontán privatizációval szemben, de ezúttal nem sikerült érdekeiket érvényesíteni a többséggel szemben. Továbbá a menedzserek és a technokraták között kialakuló koalíció ellenére a két csoport érdekei nem teljesen egyeztek meg. A menedzserek nemcsak a centralizációt, hanem az erős tulajdonosi ellenőrzést is el akarták kerülni, a technokraták pedig a tulajdonosi és a menedzsment funkciók szétválasztását szorgal-

- mázták. Mindemellett a technokraták a spontán privatizációt legalábbis rövid távon hasznosnak tartották (annak ellenére, hogy a menedzserek így kvázi-tulajdonosi hatalmat kaptak), hiszen ez egyértelmű lépést jelentett a piaci mechanizmusok irányában.
- ¹⁴ Fogyatékos egyensúlynak nevezzük a nem Pareto-optimális egyensúlyi helyzeteket (Rapoport–Melvin Guyer 1966).
- ¹⁵ A konfliktus nélküli játékokban van abszolút stabil egyensúlyi helyzet (Rapoport–Melvin Guyer 1966).
- ¹⁶ Mint említettem, a technokraták szükségesnek tartották mind a politikai, mind a gazdasági reformot. A menedzserek elsősorban a gazdasági reformban voltak érdekeltek, de nem akadályozták meg a technokraták politikai reformtörekvéseit, mindaddig, amíg azok a ő érdekeiket is elősegítették vagy legalábbis nem sértették.
- ¹⁷ Ez azonban csak átmeneti konstelláció. A rendszerváltás után a technokraták és a menedzserek megint két különböző játékosná váltak, gyakran egymással szembenálló érdekekkel.
- ¹⁸ Az MSZMP-nek sikerült elérnie, hogy a tárgyalásokon „harmadik oldalként” részt vegyenek a párt szatellit szervezetei is (Hazafias Népfőnt, SZOT stb.). Mivel nem jutottak jelentős szerephez a tárgyalásokon, megengedhető egyszerűsítés a tárgyalások két játékosal történő ábrázolása.
- ¹⁹ Az állam szabadon választotta ki ezeket a vállalatokat.

HIVATKOZÁSOK

- Bourdieu, Pierre 1983. The Forms of Capital. In: Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press, 241–258.
- Bozóki András 1992. Post-Communist Transition: Political Tendencies in Hungary. In: Bozóki–Körösi–Schöpflin (eds.) *Post-Communist Transition: Emerging Pluralism in Hungary*, London: Pinter., 13–29.
- 1994. Intellectuals and Democratization in Hungary. In: Rootes–Davis (ed.), *Social Change and Political Transformation*. London: UCL Press, 149–175.
- 1995. Hungary's Road to Systemic Change: The Opposition Roundtable. In: Király–Bozóki (eds.) *Lawful Revolution in Hungary*. Boulder, Social Science Monographs, 61–92.
- Bruszt László 1992. 1989: the Negotiated Revolution in Hungary. In: Bozóki–Körösi–Schöpflin (eds.), *Post-Communist Transition: Emerging Pluralism in Hungary*, London: Pinter, 45–59.
- 1995. Reforming Alliances: Labour, Management and State Bureaucracy in Hungary's Economic Transformation. In: Hausner–Jessop–Nielsen (eds.) *Strategic Choice and Path Dependency in Post-Socialism*. Edward Elgar Publishing Limited, 261–286.
- Bruszt László–David Stark 1990. *Negotiating the Institutions of Democracy: Contingent Choices and Strategic Interactions in the Hungarian and Polish Transitions*. Working Papers on Transitions from State Socialism, Mario Einandi Center for International Studies, Cornell University, 8.
- 1992. Remaking the Political Field in Hungary: From the Politics of Confrontation to the Politics of Competition. In: Banac (ed.) *Eastern Europe in Revolution*. Ithaca–London: Cornell University Press, 13–55.
- Caplow, Theodore 1956. A Theory of Coalitions in the Triad. *American Sociological Review*. (21), 8, 489–493.
- 1959. Further Developments of a Theory of Coalitions in the Triad. *American Journal of Sociology*. (64), 5, 488–493.
- Colomer, Josep M. 1991. Transitions by Agreement: Modeling the Spanish Way. *American Political Science Review*. (85), 4, 1283–1302.
- Colomer, Josep M.–Margot Pascual 1994. The Polish Games of Transition. *Communist and Post-Communist Studies*. (27), 3, 275–294.

- Gamson, William A. 1961. A Theory of Coalition Formation. *American Sociological Review*, (26), 373–382.
- Gazsó Ferenc 1993. Elitváltás Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, (48), 5, 16–26.
- Goffman, Erving 1981. *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest: Gondolat.
- Győriványi Gábor 1993. A rendszerváltás játéka. *Politikatudományi Szemle*, (2), 1, 79–101.
- Hankiss Elemér 1989. *Kelet-európai alternatívák* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Harcza István 1993. A közelmúlt hatalmi elitjének főbb csoportjai. *Statistikai Szemle*, (71), 2. 101–113.
- Husz Dóra 1996. *Elite Games: the Case of Hungary*. Kézirat, Közép-Európai Egyetem
- Keller, Scott 1995. *The Games of Transition: a Model and Theoretical Analysis of Hungary*. Kézirat. Közép-Európai Egyetem
- Kis János 1989. Kádár Must Go. In: *Politics in Hungary: For a Democratic Alternative*. New Brunswick, N.J.: Atlantic Research and Publications. 143–152.
- Körösenyi András 1992 The Decay of the Communist Rule in Hungary. In: Bozóki–Körösenyi–Schöpflin (eds.) *Post-Communist Transition*, London: Pinter. 1–12.
- Lengyel György 1992a. *The Small Transformation: Changing Patterns of Recruitment of Managers and Entrepreneurs in Hungary*. Working Papers on Transitions from State Socialism. Mario Einandi Center for International Studies, Cornell University, 7.
- 1992b. A gazdasági elit a 80-as években és az átmenet időszakában In: Andorka R. (szerk.) *Társadalmi Ríport*, Budapest: TÁRKI, 201–221.
- 1995 A magyar gazdasági elit a kilencvenes évek első felében In: Kurtán et al. (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve*, Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 314–323.
- é.n. *A magyar gazdasági vezetők rekrutációja, identitása és értékorientációja 1993-ban* című kutatás adatbázisa. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia Tanszéke
- Lipsset, Seymour Martin 1959. Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. *American Political Science Review*, XXVIII
- Mead, George Herbert 1973. *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest: Gondolat
- O'Donnell, Guillermo–Philippe Schmitter 1986. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. In O'Donnell–Schmitter–Whitehead (eds.) *Transitions from Authoritarian Rule*. Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press
- Ordeshook, Peter C. 1992. *A Political Theory Primer*. New York–London: Routledge
- Pareto, Vilfredo 1935. *The Mind and Society (Trattato di Sociologia Generale)*. New York: Livingston
- Przeworski, Adam 1991. Transitions to Democracy. In: *Democracy and the Market*. Cambridge: Cambridge University Press, 51–99.
- 1992. The Games of Transition. In: Mainwaring–O'Donnell–Valenzuela (eds.) *Issues in Democratic Consolidation*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 105–152.
- Rapoport, Anatol–Melvin Guyer 1966. A taxonomy of 2 x 2 games. In: *General Systems*, 11, 203–214.
- Sárközy Tamás 1993. *A privatizáció joga Magyarországon (1989–93)*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Simmel, Georg 1923. *Soziologie: Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. München–Lipcse
- Staniszkis, Jadwiga 1992. *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe: The Polish Experience*, Cambridge: Cambridge University Press
- Stark, David 1990. *Privatisation in Hungary: From Plan to Market or from Plan to Clan*. Working Papers on Transitions from State Socialism, Mario Einandi Center for International Studies, Cornell University, 2.
- 1991. *Path Dependence and Privatisation Strategies in East Central Europe*. In: *Working Papers on Transitions from State Socialism*. Mario Einandi Center for International Studies, Cornell University, 6.
- Szalai Erzsébet 1990. *Gazdaság és hatalom*. Budapest: Aula Kiadó

- 1994. *Útelágazás: Hatalom és értelmiség az államszocializmus után*. Budapest: Pesti Szalon Kiadó
- Szelényi Iván–Gil Eyal–Eleanor Townsley 1988. *Socialist Entrepreneurs*. Madison: University of Wisconsin Press
- 1995a. Posztkommunizmus = a menedzserek uralma. *Magyar Hírlap*, október 28.
- 1995b. Posztkommunista New Deal? A magyarországi társadalmi gazdasági kiegyezésről. *Népszabadság*, november 11.
- 1996. A posztkommunista menedzserezimusz: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változása. *Politikatudományi Szemle*, (5), 2, 7–30.
- 1996b. Posztkommunista menedzserezimusz: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változása II. *Politikatudományi Szemle*, (5), 3, 7–32.
- Voszka Éva 1990. A katarzis nélküli átmenet elviselhetetlen könnyűsége? *Közgazdasági Szemle*, (37), 6, 687–308.
- 1995. Centralization, Re-Nationalization, and Redistribution: Governments Role in Changing Hungary's Ownership Structure. In: Hausner–Jessop–Nielsen (eds.) *Strategic Choice and Path Dependency in Post-Socialism*. Edward Elgar Publishing Limited, 287–308.

VITA

A POLITIKA MINT DISKURZUS

KÜRTI LÁSZLÓ

A politikai hatalom szimbolikus teréről

Szabó Márton vitaindító cikke a politikai hatalom szimbolikus teréről, értelmezési lehetőségéről igen sok megfontolandó gondolatot tartalmaz, és ami különösen dicséretes, sok hagyományos felfogást alapjaiban megkérdőjelez. Ezúttal csak néhány, számomra fontosabb dologra tudok reflektálni, de egészében véve Szabó elképzelését jónak és elfogadhatónak tartom. Fontos azt is hangsúlyozni: Szabó eltér a politika behaviorista és funkcionalista felfogásaitól, mivel nemcsak a politikusok személyére koncentrál, nem is „events” központú, mint sokan a klasszikus politológiában, inkább arra helyezi a hangsúlyt, ami a politikai beszédben elhangzik, annak milyenségére, stílusára, szemantikájára hívja fel a figyelmet. Így meghatározott szelekció jellemzi Szabó modelljét: az angolszász és német politikai szemantika (H. Lasswell, Chaim Perelman, valamint Walter Dieckman és Reinhart Koselleck), a szimbolikusság, mondhatnánk a szimbolikus antropológia lecsupaszított változata (à la Clifford Geertz), és egy jó adag diskurzus-, politika-, szociológiaelmélet (Bourdieu, Foucault) az, amire épít. Nem idegen tőle a politikai antropológia és pszichológia sem, és azt sem hagyja figyelmen kívül, hogy Mihail Bahtyin, Gadamer és Habermas mit ír a nyelvről, a tudásról, a hatalom formáiról. A szerző ötvözi ezeket a megközelítéseket, szerinte így jobban érthető, mi is történik a politikában, egyszersmind feltárhatók a politikatudomány és vele együtt a társtudományok jelenlegi problémái. Hogy a válság elérte az egész társadalomtudományt, beleértve a politológiát is, azt nem kell külön bizonyítanunk, arra elegendő bizonyítékot hoz fel a szerző.

Szabó hatásosan érvel, amikor Gadamert, Bourdieu-t és Niklas Luhannnt követve, a politikai diskurzust mint a hatalomról való „beszédet” határozza meg. Tehát a politikai diskurzus a hatalomhoz, a hatalomról és a hatalomért szól. Szabó hipotézise azon az állításon alapul, hogy a hatalom diskurzusa lényegében polémikus, vitázó politikai be-

széd, de ebből nem feltétlenül következik, hogy a politikai beszéd minden esetben vitázó, s minden esetben a hatalmon lévők, valamint az állampolgárok között folyik. Talán a demokratikus politikában így kellene lennie. Az egyik megjegyzésem az, hogy Szabó modellje sokat alapoz arra, hogy a politikai diskurzus vitabeszéd, márpedig a diskurzus nemcsak beszéd, hanem annál sokkal több. A másik lényeges szempont pedig az, hogy a „tisztán” értelmezett politikai diskurzus legtöbbször azért unalmas, mert a politikusok nem valós párbeszédet folytatnak, hanem sokkal inkább egymás mellett beszélnek, illetve elbeszélnek egymás mellett. Nagyon sokszor éppenséggel nem valós diskurzusból, hanem inkább párhuzamos monológok sorozatából áll a politika.

Szabó cikke sajátos, mondhatnám, egyéni, posztmodern álláspontot képvisel, de ez önmagában nem baj, hiszen a politológia, a többi társadalomtudománnyal egyetemben, igen sokáig a nagy „hegemonisztikus narrációk” (F. Jameson kifejezése) hatása alatt volt. Gondoljunk a nagy elődökre, Arisztotelészre, Machiavellire, Vicóra, Hume-ra, Hobbesra, Montesquieu-re, és még sok más klasszikus szerzőnkre, akiknek a műveit bemagoltuk és bemagoltattuk diákjainkkal. De Szabó – becsületére legyen mondva – annyira azért nem posztmodern, hogy Ő maga is megtagadná a klasszikusokat, hiszen esszéje Arisztotelész gondolatait követve zárul. Mindenesetre a modernitás hatása alatt építgetni egy tudományos konstrukciót még mindig jobb, mint a szkeptikus, semmiben való hit, vagy az a teljes felfordulás, amit sokan a posztmodern hatása alatt társadalomtudományként művelnek. Szabó érvelése kitűnő: a „politika háza” – írja – állandó átépítés alatt van, a szobákban pedig azért nincs rend, mert mindig rendezkednek bennük”. Hanem azért azt is látni kell, hogy a rendszerességet (a szabói „kozmoszt”, ahogyan arra Kiss Balázs is felhívja a figyelmet Szabó vitaindító cikkének kritikájában), a politikai stabilitást felváltó labilitás, valamint a disszonancia, a fenomenológiai-hermeneutikai posztmodernizmus sajátosan ötvözi egybe az önmaga által kritizált hangnemet, az újszerűnek vélt paradigmát. Ezért lehet az, hogy a politika, amely eddig jól ismert és rendszerezett tényekből és szereplőkből (nem feltétlenül kell mindig az aktorok kifejezést használni) állt, ma már inkább az ellenkezőjét jelenti a kutatóknak: a rendszertelenséget, a rendetlenséget (innen a szabói „káosz”). De kérdezzük csak meg, valóban így van ez mindig? Igaz-e az, hogy a politikában, a politikai diskurzusban, nincsenek élesen meghúzható, jól elkülöníthető irányvonalak, értékrendek, és minden mindig csak a kettős oppozíciók hatása alatt működik?

Nem hiszem, hogy ennyire elfogult a politikai diskurzusszemlélet, hiszen ezáltal saját magát is behatárolná, beszűkítené, amit egyébként senki sem szeretne. Viszont ha nincsenek határok, akkor nem tudjuk megítélni a jót és a rosszat. Nincs viszonyítási alapunk sem. Mint ahogyan nem tudhatjuk, hogy mitől jobboldali a jobboldal, mitől totalitárius egy rezsim, mit jelent az emberi jogok kiáltványa, mitől lesz extrém egy politikai irányzat stb. Így érvelve, azt hiszem, sokat kell még gondolkodnunk azon, mi is valójában a politikai diskurzus, illetve, hogy milyen szemantikai térben helyezkedik el, és hogy mennyire lehet a politika házat

– amely sokszor valóban vagy az erőd, vagy a düledező viskó képét mutatja, vagy jobbik esetben egyikét sem, hanem egy köztes, félig megépült házét – vagy a káosz, vagy a kozmosz képével szimbolizálni.

Ehhez kapcsolódik az a kitétel is, miszerint a legtöbb ember politikán a konkrét szereplők cselekvéseit, „mozgását” érti. Megint óva intenek attól, hogy ezt mindenre jó és hasznos alapigazsággként fogjuk fel. Valójában nem lehet egyértelműen kifejtteni, hogy tudjuk, mi is a cselekvés, a mozgás mértéke és koreográfiája. Azt is megkockáztatom, hogy az állampolgárt nem lehet általánosítani; ugyanis ez a kategória nem homogen tömeget jelöl, amely egyöntetűen gondolkodik, értelmez és cselekszik. Ehhez tartozik még az is, amit Szabó megítélésem szerint igen jól érzékel, hogy nem lehet a politika antropomorfikus szemléletét megszüntetni. De ha ez igaz, akkor annak is igaznak kell lennie, hogy a „politikán belüli” embereknek is hasonló megítélés alá kell esniük. Tehát: ha szétválasztjuk a politikát a politikusok és az állampolgárok nagy többségére, akkor a politikai diskurzus soha nem lehet vagy csak „zavaros”, vagy pedig annak ellenkezője, „tisztá” és „átlátható”, mivel sem a politikusok „nagy többsége”, sem pedig az állampolgárok összessége (ha egyáltalán létezik ilyesmi) nem tartozik a végletek kategóriáiba. Néha az az érzésem támadt a vitaindító cikket olvasva, hogy akarva-akaratlanul azt az alapvetően modernista modellt (tulajdonképpen a strukturalizmus kettősségeit) követjük (kozmosz–káosz, politikus–állampolgár, barát–ellenfél stb.), amely éppen hogy nem posztmodern, annak ellenére, hogy Kiss Balázs és Karácsony András írásukban (*Politikatudományi Szemle*, 1997. I.) ezt vetik szemére.

Legnagyobb vitám azonban nem ezekkel, a szerintem kevésbé lényeges problémákkal van, hanem inkább a diskurzus = beszéd gondolatmenettel. Szabó a politikai diskurzust polémiaként fogja fel, amelyet nem foglalhatunk semminemű örökérvényű alapigazságokba, és amelynek, többek között, funkcionális, tematikai és stílusbeli „határkijelölő sajátosságai” vannak. Én óvatosabban kezelném a diskurzus kifejezést: inkább arra helyezném a hangsúlyt, hogy különböző megnyilvánulási formákat tartalmaz. Ez vonatkozik arra is, hogy a beszéd sokféle kifejezési formát foglal magába: köszönési, üdvözlési formulák; megnyitó beszédek; nyilvános viták; parlamenti interpellációk; fogadások; programnyilatkozatok; választási kampány-beszédek; s vannak politikai élcélődések, viccek is. Sokszor kapják azon a politikust, hogy amit az egyik írásában pozitívan hangsúlyoz, azt valamelyik nagygyűlésen mondott beszédében megcáfolja. A politika nyelve, s így a politikusoké is, poliszémikus, de ennek nem kell feltétlenül érvényesülnie a politikatudományban. Egy-egy megnyilatkozás összetett jelentéstartalma bizonyíthatóan csak meghatározott kontextuson belül rendelkezik értelmezhető jelentéssel. Vannak azonban olyan politikai beszédek, amelyek csak már elhangzott vagy leírt formulákkal együtt értelmezhetőek.

Bár a szerző ebben a cikkében csak a szóbeli vitára összpontosítja figyelmét, fontos hangsúlyozni, hogy a politikai diskurzus az írásos műfajokat is magába foglalja. Továbbá tekintetbe kell venni, hogy a politikai vitatkozó párbeszéd nem üres térben zajlik, ahol a szereplők és résztve-

vők minden más viselkedési és megnyilvánulási formát mellőznének. Sajátságosnak és előremutatónak tekinthetjük azokat az eredményeket, amelyek arra irányítják figyelmünket, hogy a beszéd az egyik legfontosabb, de mindenképpen csak egyik eleme a diskurzusoknak. Ez a kitétel azért fontos, mert valójában a politikai vitáknak a szó-beszéd mellett nem kevésbé lényeges eleme az írás, valamint a cselekvés, a viselkedés is. Az igazi politikai műfajok nem feltétlenül a beszéd, inkább az írás stílusát követik. Elég, ha arra utalok, hogy igencsak szűk azoknak a politikusoknak a köre, akik írott szöveg nélkül helyesen, pontosan beszélnek. Az orációt, a beszélés művészetét ma nagyon kevés helyen tanítják. Az angol parlamentben legtöbbször nem, a magyarban annál inkább olvassák a honatyák beszédeiket (bocsánat, pontosítok: írásait).

A politikai diskurzus másik nem beszédcentrikus oldala a cselekvés, a viselkedés és a szimbolikus térben lejátszódó folyamatok összessége. Ide tartoznak a politikus nem-verbális megnyilvánulásai. Ebben sokan eltérnek az elvárttól, a megfelelőitől. Churchill szivarozott (és ivott), Bill Clinton és helyettese nemdohányzók. Lehet, hogy ezért nevezik Al Gore-t „zöld elnökhelyettesnek”? Mindenesetre annyi bizonyos, hogy Amerika elérte azt, ami eddig egyetlen európai kormányzatnak vagy zöld pártnak sem sikerült: a dohányzás korlátozását, illetve megakadályozását nyilvános helyeken. (Gore nemcsak a dohányzás káros hatásával tudott lobbizni, de igyekezett a vörösfenyő, valamint a pöttös bagoly megmentéséhez is programot, pénzt teremteni. Sikerrel.)

Természetesen létezik nemcsak diplomáciai protokoll, hanem általános politikai viselkedési protokoll is. Ezt mindegyik politikai kultúra magában hordozza, illetve hagyományainak megfelelően formálja, alakítja ki. Ennek részeként az öltözet, a viselet, a divatosság is fontos információhordozó. A viselkedéshez tartozik a gesztikuláció is.

Szabó a politikai szerepeket négy kategóriába sorolja: idegen, ellenfél, szövetséges és ellenség (íme a strukturalista hatás). Azonban kiegészítve Carl Schmidt, valamint Bourdieu fogalmaival, az ezen kategóriákban való gondolkodás mindenképpen előrelépést jelent a valamikor hagyományos (funkcionalista, behaviorista) szemlélethez képest. Érdekes lenne persze itt megvizsgálni, hogy Szabó négyesítése mennyiben állná a versenyt, mondjuk, a századforduló utáni idők Simmel-féle szociológiai „idegen”-jével, vagy Domenico Fisichella – a demokratikus rezsim egyik alapvető kritériumának tekintett – „barát-ellenfél” dichotómiájával. Itt nem azt akarom érzékeltetni, hogy ezek a kategóriák mennyire az adott történeti-társadalmi kontextustól függenek, hanem inkább azt, hogy ezek az ellentétpárok nem feltétlenül fedik le a valóságos politikai küzdőtereket. Mivel Szabó érvelése elveti a határok pontos meghúzhatóságát, mindenképpen azzal kell érvelnem, hogy akkor ezt érvényesíteni kell az ellentétpárok definíciójánál is. Tehát az ellenség-ellenfél kettős csak az ellenség-barát, vagy az ellenség-szövetséges kettős meghatározásával egyetemben alkalmazható. Ha nem tudunk szövetségesként valakit mellettünk, akkor az ellenség vagy az ellenfél behatárolása majdhogynem lehetetlen. Így van ez az idegennel is. Az idegent csak a tőlem, illetve a hozzám közelállóktól való távolsága különbözteti meg. Sokak-

nak ismerős lehet a következő arab közmondás: „én a testvérem ellen, én a testvéreimmel a falu ellen, én és a falum az egész világ ellen”. Íme, egy igen érdekes politikai meghatározása annak, hogy helyi szinten a politikai forgatagban mennyire képlékeny a helyzet és az erőviszonyok alakulása.

Azért is célszerű kerülnünk a politikai vitapartnerek definitív igényű meghatározását, mert Szabó nem említi, hogy ezeken a kettősökön kívül még van egy úgynevezett látszólag semleges kategória is: ez a pártonkívüliek, vagy a függetlenek (az el nem kötelezettek!?). Az ő helyzetük merőben más. Ők lehetnének talán az egyik legfontosabb értékmérő kategória egy demokratikus berendezkedésben. Persze csak akkor, ha számuk elegendően nagy ahhoz, hogy a vitákat, a szavazásokat saját döntésükkel befolyásolni tudják. Ha nagyon kevesen vannak, akkor jelenlétük inkább csak szimbolikus. De a független politikusi szerep, amely arra mindenképpen jó, hogy a meglévő politikai pártok megosztottságát elősegítse, nem igazán illik bele sem az ellenség, sem a szövetséges képébe. Viszont helyzetüknél fogva, mivel nincsenek elvileg lekötözve egyik pártnak sem, a függetlenek jelenthetik a potenciális ellenséget vagy szövetségest.

Érdekes az, amit Szabó a közpolitikáról és a magán-, illetve a privátszféra elválaszthatóságáról ír. Nyilvánvaló, hogy itt a politikai kultúra lényegéről van szó. Az USA-ban nagyon szigorúan fogják fel az intim, tehát nem a privát, hanem a „nem közpolitikai” magatartási normákat (Bill Clinton házasságon kívüli kalandja majdnem az elnökségébe került). Igaz a Kennedy-féle kicsapongások nem okoztak különösebb közfelháborodást, annál inkább az elnöki hatalommal való visszaélés és a hazugság. Franciaországban vagy Belgiumban is megvannak az intimszféra tabujai (lásd például a belga pedofil büntetteket és az azt követő társadalmi megmozdulásokat). Angliában – ahol még néhány száz évvel ezelőtt a király lefejeztethette a nejeit – már sokkal érzékenyebbek az intimszféra közpolitikába való behurcolására. Ilyen volt az 1963-as angol védelmi miniszter, John Profumo esete egy Christine Keeler nevezetű hölgygel. Profumo először tagadta, hogy látogatta Miss Keeler lakását, de aztán a bizonyítékok súlya alatt bevallotta kapcsolatát. De ez nem lett volna olyan nagy baj, inkább az, hogy Miss Keelernek voltak más szeretői is, köztük egy orosz diplomata. Ennek bizonyításakor Profumo lemondott mind parlamenti, mind pedig kormányzati pozíciójáról. Az esetnek van még két tanulságos következménye. Az egyik: valójában sohasem derült ki, hogy cseréltek-e titkok gazdát. A másik, hogy az eset utáni felmérés szerint az angolok nyolcvan százaléka Profumo hazugságát tartotta a legnagyobb bűnnek, és csak ezután jött szóba a kémkedés lehetősége, majd a szerelmi viszony. Tehát a magánéletben elkövetett „félrelépésekkel” szemben az emberek elnézőbbek. Jól érvel Szabó, amikor azt írja, hogy a politikusnak nincs magánélete, tehát amit ő annak vél, az nem is olyan magán. Ugyanakkor nem tagadhatjuk, hogy ennek ellenére az intimszféra létezik – mindenki, így a politikus számára is.

A politikai titok szemiotikája sokban alátámasztja Szabó feltevéseit. Valóban léteznek politikai tabuk. A politikai hatalom beszél az egyenlős-

diről, de nem beszél az egyenlőtlenségekről. A hatalmon lévő politikusok hivatkoznak az eredményekre, de a lesújtó következtetések megfogalmazása általában az ellenzékre marad. Így létezik enigma és cenzúra is, amit – a politikai titkokkal együtt – a hatalmon lévők kisajátítanak maguknak. Fontos megemlíteni azonban, hogy a politikai diskurzusban a szereplőket – azokat, akik tudnak bizonyos dolgokat, és akik nem – csupán fokozatok választják el. Vannak, akik többet tudnak, vannak, akik még többet, és vannak, akik majdnem mindent tudnak. A politika, mivel titkok sorozatára épül fel, akkor működik igazán, ha sokan tudnak valamit, de igazán senki sem tud mindent. Már Francis Bacon is felfigyelt rá – jórészt Machiavelli hatása alatt –, hogy az igazság elhallgatásának vannak jó, és vannak rossz oldalai. A hozama az, hogy a politikai ellenfeleket lecsendesíthetjük, jobban megismerhetjük, és meglephetjük. Másfelől a hazugságnak ára is van: megmutatkozik félelmünk, összevarharhatja és elűzheti azokat, akik bíznak bennünk, ráadásul aláássa saját önbizalmunkat és hitünket is.

Vegyünk egy példát. A diplomáciai testületbe kerülés egyik feltétele a megbízhatóság, az állampolgári teljes odaadás. A hatalom szolgálata az Amerikai Egyesült Államokban megköveteli a „nemzetbiztonsági tisztaságot” (security clearance), de itt is vannak fokozatok. Bizonyos emberek nem lehetnek felső vezetők, még akkor sem, ha előzetes nemzetbiztonsági megbízhatóságuk igazolódott; ehhez „top security clearance” szükségeltetik. Az USA berepülőpilótái csak bizonyos rangot elérve ülhetnek új gépekre; a CIA és az FBI emberei csak bizonyos megbízhatósági próbák után juthatnak magasabb beosztásba. Amióta világ a világ, a hatalom sokban függ a titoktartástól, annak fokozataitól. Egy kormány-nak lehetnek titkos programjai, amelyek azonban csak szigorúan megszabott dolgokra lehetnének érvényesek. Ezek a követelmények persze sokszor nem teljesülnek. Egy kormány köthet titkos szerződéseket, és ezek nagyon sokszor túl későn kerülnek napvilágra. A titkos szerződések indoklása azonban gyakran szembeötlő logikai bukfenc. Egyfelől – amint azt sokszor hallhatjuk a politikai diskurzusokban –, a hivatkozási alap az „ország érdeke”, vagy az, hogy „nemzetbiztonsági” okok megkívánják a titoktartást. Másfelől, ha bizonyos dolgok napvilágra kerülnek, akkor az érintettek megpróbálják az egészet úgy tálni, hogy az elfogadható legyen és mentesítse őket a felelősség alól. Nixonnak a karrierjébe került a Watergate-botrány; Reagan ugyan nem bukkott meg az úgynevezett Iran-Contra titkos fegyverüzlet miatt, de egy sor magas rangú katonatisztjét, valamint William Casay-t, a CIA igazgatóját, menesztetni kényszerült. Nyilvánvaló, hogy a politikai titkok és a hozzájuk kötődő hazugságok, a hatalom játékszerei. Ám egy demokráciában, ha valóban kiépültek a demokratikus intézmények (média, jogfolytonosság stb.), a hazugságoknak nagy az ára. Olykor viszont merőben más hatást váltanak ki. Oliver North az USA Szenátusa előtt büszkén vállalta: bizonyos dokumentumokat megsemmisített az Iran-Contra-üggyel kapcsolatban, hogy takarja felettesei bűnrészességét. Sokak szemében így lett belőle „Oly North”, nemzeti Robin Hood. David Duke, aki tagadta, de később a bizonyítékok hatására beismerte, hogy a KKK tagja volt, elegendő vokost

kapott – a többnyire munkás és alsóbb-középosztálybeli fehér szavazóktól – a Szenátusba való bekerüléshez. Northot lojalitásáért, Duke-ot pedig kiállásáért jutalmazta meg a tömeg.

Lényeges dolog tehát, hogy az igazságnak, illetve a hazugságnak legyenek pozitív és negatív oldalai egyaránt. Ugyanúgy, mint a titoktartásnak. Gondoljuk meg: bizonyosfajta titoktartás nemcsak a politikusok eszköze. Orvosok, papok és ügyvédek vagy akár nagyvállalatok vezetői is fel esküsznek a titoktartásra. Annyi bizonyos, hogy a politikusoknak is fel kell esküdniük. De van-e egyáltalán politikus, aki ezt az esküt komolyan is veszi? Bizonyára van. Sőt. Az elméletileg feltételezhető, hogy a legtöbb kezdő politikus szentírásnak tekinti az eskü szövegét. Azonban a politika gyakorlása és a politika elmélete, mint tudjuk, két teljesen különböző dolog. Viszont ha méltányoljuk, hogy a politikusok titoktartóak (bizonyos dolgokban), akkor miért háborodnánk fel, amikor kiderül, hogy eltitkoltak (más) dolgokat előlünk?

Itt értünk el ahhoz a ponthoz, amikor vitatkoznom kell a szerző kitételével, miszerint a releváns politikai beszéd homályos vagy burkolt, az irreleváns pedig egyértelmű, nyílt. Ez lényegében azt az elképzelést erősíti, amelyet már régóta ismerünk: „A királynőt megölni nem kell félnetek jó lesz ha mindnyájan belegeyeztek én nem ellenzem.” Ha akarom, így olvasom, ha akarom, úgy. Azonban egyetlen demokratikus vezető sem engedheti meg magának ezt a luxust, egyetlen egy hadviselésre jogosult tábornok sem beszélhet hasonlóan. Gondoljuk meg: „Az atomrakéta gombját lenyomni nem kell félnetek...”

Nagyon fontos az, amit Szabó a politikai stílus kritériumaként említ: a titokzatosság mellett a hazugság. Mind Hobbes, mind pedig a szochoanalitikus Ferenczi Sándor úgy tartotta, hogy a hazugság az, ami megkülönbözteti az embert az állattól. Tény és való, hogy a hazugság jelen van a mindennapokban, és jelen van a politikában is. A szociológus Colin Campbell a „fél igazságokat” tartja fontosnak a mindennapokban, és meglehet, ennek az elméletnek is lenne keresnivalója a politológiában. Bourdieu-re hivatkozva érvelhetünk azzal, hogy a hazugság valóban egyik alapeleme az általános emberi habitusnak. Ha elfogadjuk azt a definíciót, hogy a hazugság nem más, mint tudatos félrevezetés, akkor sokkal állíthatjuk, hogy a politikai diskurzusból ez szembeötlő. Nagyon sokszor ez a politikai titkok nyitja. Ahány ház, annyi szokás, tartja a közmondás. Ezt ebben a relációban úgy fogalmazhatom újra, hogy ahány kultúra, annyi fajta hazugság, vagy ahány politikai tett, annyiféle lehetőség a rászedésre, a hazugságra. Ismeretes, hogy a számiknál (lappok) egész „átverési” kultúra van. Ők minden nem közéjük tartozót „palimadárnak”, azaz könnyen átvejthetőnek, átverhetőnek tekintenek. De említhetnénk közelebbi példákat is a székely góbékről, a lókupecekről stb. Miért ne lenne ez így a profi politikai diskurzusból is?

Gandhi egyike volt azoknak a nagy politikusoknak, akik mindennél fontosabbnak tartották a politikai igazságért való küzdelmet (satyagraha): „semmilyen körülmények között ne hazudj, és ne titkolózz”. Viszont az is tény – erre már Francis Bacon felhívta a figyelmet –, hogy az egy igazság megkérdőjelezése a bibliai időkre nyúlik vissza, amikor is az

evangélium szerint Pilátus elveti az igazságot (Jézus: „Én azért születtem, és azért jöttem e világra, hogy bizonyosságot tegyek az igazságról... Monda néki Pilátus: Micsoda az igazság?” János 18:37–38). Nyilvánvaló, hogy a politikai stílus kétfajta logikán nyugszik. Az egyik retorika, ahogy azt Szabó (Arisztotelészt idézve) jól érzékelteti. Tehát elhangzik egy állítás, amellyel másokat kell meggyőzni. Ezzel szemben van azonban (hogy megint a klasszikus szerzőnél maradjunk) a dialektika: a meggyőzés visszautasítása, vagy a meggyőzés alapjául szolgáló tények valótlanságának bizonyítása. A politikusok kétszínűségére F. G. Bailey közli Adlai Stevenson 1954-es választási beszédét, amelyben az amerikai politikus az igazság örök érvényességéről mint a politikusok karakterét meghatározó jellemzőről szónokolt. 1961-ben, amikor az ENSZ-ben beszélt, a Kuba elleni Disznó-öböl akcióról semmit sem tudott. Kérdés persze, hogy tényleg nem tudott semmit sem – akkor nem mondhatott mást, mint igazat –, vagy pedig tudott (ma már tudjuk, hogy igenis jól volt értesülve a történekről), akkor viszont csak hazudhatott. Ezért fontos – és itt térek vissza a politikai diskurzus meghatározására –, hogy ne csak azt vegyük figyelembe, amit az emberek mondanak, leírnak és megvitatnak, hanem azt is, ahogyan viselkednek, cselekszenek. A valós politikai diskurzusnak magába kell foglalnia mindazt, amit politikai habitusnak nevezhetünk, és mindazt, amit a nem-verbális kontextus és a szimbolikus viselkedés megmagyaráz.

Ezzel végére is jutottam mondandómnak. Már csak az maradt hátra, hogy figyelmeztessem az olvasót: ha elfogadjuk azt, amit Karácsony András állít Szabó cikkét elemezve, hogy a tudományos diskurzus az igazság, a politikai pedig a hatalom diskurzusa, akkor ebből – fenti érvelésem szerint – az következik, hogy a hatalom diskurzusa nem lehet más, mint az igazság diskurzusa.

LÁNYI GUSZTÁV

A politikatudomány diszkurzív fordulata – pszichológia nélkül?

Szabó Márton tanulmánya a hazai politológia ígéretes, új utakat nyitó próbálkozásai közé tartozik: egyrészt megtöri a hagyományos, azaz a szubsztanciális és esszencialista politikatudományi paradigmát, másfelől mintegy felfedezi a „politizáló embert”. Ez a sajátos fordulat pedig nem másban érhető tetten, mint a *politikai diskurzus* jelenségvilágának középpontba állításában, abban, hogy a politikatudomány fő irányát képező intézményi-szervezeti, jogi-államtudományi és történeti-eszmetörténeti-filozófiai elemzést felváltja vagy (szelídebben) kiegészíti a politika „szövegtestének” elemzésével.

A hazai politikatudományban ez a fajta látásmód és elemzési pozíció valóban újnak számít, hiszen nálunk inkább a „nagy” és szubsztanciális-esszenciális politikai elemzéseknek van hagyománya, s nehezen mozdul el a politikacsináló „ember” világa felé.

Szabó Márton tanulmánya – és korábbi írásai is (Szabó 1993, 1994, 1994a) – viszont azt mutatják: a hazai politológia is kezdi felfedezni az „embert”.

Az „embert” persze sokféle módon és több tudomány segítségével lehet vizsgálni – Szabó Márton azonban szerencsés módon az úgynevezett *interdiszciplinaritás* terén sem követi a (főlölesleges) hagyományokat. Tehát nem bonyolódik a *tudományközi együttműködés* rendszertani vagy tudományelméleti-metodológiai eszmefuttatásaiba, csak jelzi ezeket a perspektívákat, de úgy is fogalmazhatok: felkínálja a kapcsolódás lehetőségét. Ilyen kapcsolódási lehetőséget látok a pszichológia irányába is – ám ezt Szabó Márton nem teszi explicitté. Hozzászólásomban viszont éppen arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a politológiai diskurzus-elemzés Szabó Márton által felvonultatott rendszere szinte a pszichológia után „kiált”.

I.

Magam tehát úgy látom, hogy Szabó Márton tanulmánya a hazai politológia „diszkurzív fordulatának” jelentős megmutatkozása, s ez a fordulat újabb lehetőséget kínál(hat) számunkra, hogy a politológia magyarországi intézményesülésében helyet keressünk a „pszichológiai fordulatnak” is. Ez a párhuzam egyébként – Szabó Márton értékes tanulmányától függetlenül is – tudománytörténeti evidencián nyugszik: Harold D. Lasswell a politikai szemantika és a politikai pszichológia közös „alapító atyja” (a politikai szemantika alapító műve: Lasswell 1971, a politikai pszichológia alapító műve: Lasswell 1960. – A politikai szemantikához lásd még: Lasswell–Blumenstock 1939; Lasswell 1965). Mindazonáltal a közös „alapító atya” tiszteletreméltó tudománytörténeti múltja valójában nem elég, ha teljes mélységében szeretnénk megérteni azt a „diszkurzív fordulatot”, amely Szabó Márton tanulmánya háttérében is meghúzódik. Arról van ugyanis szó, hogy a „diszkurzív fordulat” nem pusztán a nyelv és a lélek vizsgálatát jelenti a politika területén is – noha természetesen ezt is jelenti –, hanem egyfelől a viselkedéstudományi paradigma sajátos redukciójának eredményeként a „politikai ember” magatartása került(t) a politológia horizontjára is, másfelől és még inkább azonban a „diszkurzív fordulat” *metaelméleti* összefüggéseit is érdemes észrevennünk.

(*Viselkedéstudományi redukció és a fenomenológia*) A viselkedéstudományi redukció ügye a kevésbé talányos oldala a diszkurzív és a pszichológiai elemzés közös alapjainak: közismert módon a pozitívizmus (lenne) az a keret, gondolkodási minta, amely itt rendelkezésünkre állhat(na). Szabó Márton tanulmánya azért is figyelemre méltó, mert ő a viselkedéstudományi redukciót nem a hagyományos pozitívizmus perspektívájából hajtja végre. A politika diszkurzív világát a fenomenológiai paradigma felhasználásával mutatja be – nem mellesleg talán éppen ezért is olyan érzékletes a stílusa. Fogalomhasználata bizony egyáltalán nem „kemény”, miközben nagyon is pontos, következetes és árnyalt. Az olvasó mégsem egy „szcientikusan” száraz, mintegy a külső és „objektív” elemző észjárás működését figyelheti meg, amint éppen a fogalmak és kategóriák örleményeit ledarálja – sokkal inkább fenomenológiai háló fonása és kifeszítése metaforájával tudnám érzékeltetni Szabó Márton tanulmánya szellemi és nyelvi-fogalmi világának sajátosságait. Ennek a fenomenológiai diszkurzív univerzumnak azonban nem csak nyelvi és/vagy szövegteste van: a nyelv és a szöveg „lélek” is – a politikai diskurzus a „politikai lélek” teste is. Úgy látom, hogy Szabó Márton politológiai diskurzus-elemzése – az általa font és kifeszített fenomenológiai fogalmi háló – egyben nem más, mint a politikai magatartás „dramaturgiai”, vagyis etnometodológiai elemzésének lehetőségét is magában rejtő ígéretes kezdeményezés.

(*A diszkurzív fordulat politológiai és metaelméleti kérdései*) De mint említettem, a politológia „diszkurzív fordulatának” van *metaelméleti* oldala is. Ez így talán homályos kijelentésnek hat, de valójában meglehetősen közismert összefüggésekről – mondhatni empirikus (politikai) szocioló-

giai tényekről – is szó van. Szabó Márton is utal ezekre: arra például, hogy a modern (vagy inkább *posztmodern?*) polgári demokráciákban a rivalizáló nyilvános beszéd a politika meghatározó és konstitutív tényezője, ennek eredményeként megszűnik a rögzített, a határolt és jól átlátható állapot, azaz a politikai entitások (intézmények, szerepek és aktorok stb.) folyamatos és állandó (ön)definícióra szorulnak. Az is közismert politikai szociológiai tény, hogy a nyugati polgári demokráciák a kompetitív pártrendszer és a hatalommegosztás intézményrendszerét alakították ki, s ezekben a politikai döntések diszkurzív folyamatban születnek. Megemlíthetjük továbbá, hogy a „nagy ideológiák” (vagy a „nagy narratívák”) nimbusza is továtúnt, a *néppártosodás*, a politikai erők „középre-tartása” is azt jelzi, hogy a nagy ideológiai szembenállások és (mondhatni, „gyilkos”) gladiátorküzdelmek helyett a szimbólumok, a politikai szlogenek, szavak, stílusok – és persze ezeken keresztül is a személyiségek, a magatartások, a „lelkek” – versenye zajlik. Mindezek felerősítik a politikai kommunikáció és a politikai manipuláció lehetőségeit, azokat a technikákat – és azokat a szakértői tudáselemeket –, amelyek ezekkel élni tudnak.

(*A [politikai] lélek mint diskurzus és narráció*) A politológia „diskurzív fordulatának” *metaelméleti* háttérében mindazonáltal mégsem pusztán a politika diszkurzivitásának jelensége áll. Maga a diszkurzivitás ugyanis nem csak a politika világára szorítkozik: tág értelemben ez egyfajta egyetemes állapot, vagyis az esszenciálisan összetartott világ – és a szubsztanciális filozófiák, a klasszikus narrációk – válsága, érvényességük relativizálódása vagy éppen megszűnése. Maga a „lélek” sem más, mint diskurzus és/vagy narratívum (Bruner 1990; Harré–Gillett 1994; Harré 1997). Vagyis a „diskurzív fordulat” *metaelméleti* jelentésében nem más, mint az esszencializmussal szembeállított narratív modellek megkonstruálása: olyan felfogás vagy világlátás, amely a *stabil, biztos kiindulópontnak tekintett Én és a stabil tárgyakból álló világ helyett egy elbeszéléseink révén szociálisan megkonstruált világból és megkonstruált Énből indul ki* (Bruner 1985; Pléh 1996:271).

Tehát a politológia diszkurzív fordulata – az a paradigmaváltás, amit Szabó Márton tanulmánya is reprezentál – valóban új kihívásokra reagál: arra például, hogy van-e szubsztancia nélkül koherencia, az esszenciálisan összetartott világ helyett a szociálisan konstruált narratív modellek vajon mennyire teherbírók?

Kétségtelenül ezek a kérdések – és a mögöttük meghúzódó problémák – első pillanatban talán túl általánosoknak, *metaelméleti* elvontságokban lebegő éteri gondolatoknak tűnhetnek. Valójában azonban az itt röviden felidézett *metaelméleti* gondolatok súlya egyként ránehezedik a politológia és a pszichológia diszciplináris világára is – a Szabó Márton tanulmányában tetten érhető „diskurzív fordulat” ettől a *metaelméleti „súlytól”* (is) olyan jelentős. De abban a vonatkozásban is figyelemre méltó, hogy Szabó Márton gondolatai – a politika világának diszkurzív elemzése – nem a posztmodern kétértelműség vagy relativizálás világát mutatja. Ezen a szálon is kapcsolódást látok közte és azon pszichológiai felfogások között, amelyek ugyan tagadják az Én vagy a „lélek”

szubsztanciális mibenlétét, ám azt mondják: *koherenciára mégis szükségünk van* (Pléh 1996:273–277). Akik ezt mondják, azt is feltételezik, hogy az elbeszélésnek, a narratívumnak koherenciateremtő hatalma van (Bodor 1997; Dennett 1996). Daniel C. Dennett például azt gondolja, hogy az Én „*Narratív Gravitációs Központ*”, olyan hipotetikus konstrukció, amelyet milliányi (ön)attribúció és (ön)értelmezés határoz meg, ez a szövevény pedig az *élő test* (a „testvázlatnál” is lágyabb nem-esszencialista „mag”?) életrajzát alkotja (Dennett 1991:426–427). A narratívum tehát nem pusztá beszámoló a megtörtént eseményekről, mert az eseményekkel kapcsolatban felvett pszichológiai perspektívákat is magában rejtí. A történetek elbeszélésének talán legfontosabb oka ugyanis éppen az, hogy „értelmet adjunk” mindannak, amivel találkozunk, ami körülvesz bennünket. A pszichológia „diszkurzív fordulata” ezért olyan narratív metaelmélet perspektívájából látja a „lélek” működését, amely ugyan nem esszencialista, de mégsem tagadja a koherenciát, hanem azt mondja: *a szubsztanciális Én helyett belvilágunk koherenciáját is a történetmondás adja.*

Ezért a koherencia kommunikáció is: nemcsak gondolatok (propozíciók), hanem közlések koherenciájáról is beszélünk. Azaz a kommunikációnak

- *követhetőnek,*
- *másokkal összekapcsolhatóknak* kell lennie,
- *az összekapcsolhatóság kölcsönösségi feltevéseken alapul,*
- *ha pedig nem találunk összefüggést két megnyilatkozás között, akkor egy előhívott következtetéssel összekapcsoljuk őket: áthidalunk,*
- *mindehhez még belső koherenciára is szükségünk van, ettől vagyunk (vagy maradunk) folyamatosak, érezzük integritásunkat.*

Az *integratív Énbe* vetett hit, amely a klasszikus narrációk jellemzője volt, a „diszkurzív fordulat” után persze már nem lehetséges, ám ez korántsem jelenti azt, hogy szubjektum nélkül nincs koherencia. Pontosabban: a diszkurzív pszichológia szerint az Én, a tudat (szóval a „lélek”) nem kiindulópont, csak konstrukció – de *nem fikció: magunk által és magunk számára készített konstrukciók* ezek (Pléh 1996:275–277).

II.

Az eddig kifejtettek alapján is tehát azt mondhatjuk: a politikai valóság diszkurzivitása sem más, mint szociális konstrukció: a politika (is) metaforikus (Szabó 1994b), ennek értelmezéseiről és ezek kontextusairól lehet szó, de nem igazságtételeiről mint szubsztantív megállapításról. Többek között ezért is adekvát Szabó Márton tanulmányának módszertani szemlélete, a fenomenológiai látásmód: a (politikai) ember értelmezésének fenomenológiai megközelítése ugyanis nem a kauzális, hanem a *jelentésközpontú* modellt fogadja el.

A jelentésközpontú fenomenológia azonban nemcsak a nyelv és a „beszédtest”, hanem a diszkurzív lélek interpretálására is alkalmas – ha Sza-

bó Márton tanulmányát a politikai pszichológia szempontjából hasznosítani akarjuk, akkor ezt a (nem indokolatlan) kiterjesztést el kell végeznünk. Hozzászólásomban erre most természetesen nem vállalkozhatom, mindazonáltal jelzek néhány irányt, megfontolásra érdemes szempontot.

(*A fenomenológiai pszichológia*) Mindenekelőtt arra utalok, hogy a fenomenológiai pszichológia is a *szubjektív tapasztalásra* helyezi a hangsúlyt, azt igyekszik feltárni, hogy az egyénnek milyen elképzelése van a világról, s hogyan értelmezi az eseményeket, ezért keresi például a „természetes beállítódás” jellegzetességeit (Schütz 1984:104), vagy azt próbálja feltárni, hogy az emberek mi módon teremtenek maguk számára olyan áttekinthető társas és társadalmi helyzeteket, amelyekben lehetővé válik a „mindennapi élet” rendje, szokásai stb. (Berger–Luckmann 1984; Douglas 1984; Garfinkel 1967; Goffman 1981; Turner 1974).

Fenomenológiai nézőpontból például az utcai járókelő ember nem egyszerűen a különböző – zöld, sárga, piros stb. – jelzőingerekre reagáló *kondicionált organizmus*. Nem is csak a barátjához siető, tehát szépen strukturált „kognitív térkép” képzetével rendelkező, a városi labirintusban *tájékozott, célkövető, feladatmegoldó komputer*. Nem is a város „thalasszájában” el- vagy visszamerülő, ám hedonista (gyilkos és szexuális) vágyait fegyelmetten kontrolláló, mégis minden utcakereszteződésnél és közlekedési lámpánál az állandó veszélyektől szorongó *neurotikus lény*. Nem! Fenomenológiai nézőpontból az utcán közlekedő ember a „*járásvégzés*” *fenoménje*. Ez a „fenomén” pedig nem más, mint az utcán közlekedő emberek együttesének összehangolt teljesítménye: azon *rutinná vált szabályszerűségek együttese*, amelynek az az eredménye, hogy az emberek a városnak és az utcának nevezett „lehatárolt térben” nem ütköznek össze (Ryave és Schenkein 1984). Ha pedig „összeütköznek”, az sem összevisszaság – legfeljebb csak annak tűnik, ha nem: az a *baleset* –, mert nagyon is kötött dramaturgiája és rendje van: ez a *tüntetés*.

Az egyén fenomenológiájával foglalkozó pszichológia ezért nem fogadja el azt a gondolatot, hogy a viselkedést külső ingerek (behaviorizmus), vagy az információ észlelés és emlékezés általi feldolgozása (kognitív pszichológia), vagy a tudattalan késztetések (pszichoanalízis) vezérlik. A pszichológia feladata nem az – mondják a fenomenológiai pszichológusok –, hogy a viselkedés tárgyi leírását adja, hanem annak a szabályrendszernek a rekonstrukciója, melyet a személy viselkedése során és mások megértésekor követ. Módszertanába ezért helyezi vissza a „naiv szemléletet”: a „hétköznapi ember” által használt rendszer „lágymód” rekonstrukcióját gyakorolja a pszichológiai adatszerzésben, szemben a „kemény” és szigorú laboratóriumi (mindenekelőtt a behaviorista, de a mentalisztikus „fellazulás” ellenére a kognitív pszichológiára is jellemző) felfogással és technikákkal.

A politikai jelenségek vizsgálatában a fenomenológiai pszichológia alkalmazása szintén gyakori, mindazonáltal mégsem annyira elterjedt – és nem is annyira elfogadott –, mint akár a behaviorista, vagy még inkább a

kognitív nézőpont, amelyekkel összehasonlítva „tudományos” voltát szokták megkérdőjelezni (a szcientikus pszichológusok). És persze nem annyira elterjedt, mint az igazán népszerű, a laikus vagy a „művelt nagyközönség” köreiből is ismert pszichoanalízis. A fenomenológiai szemlélet ugyanis filozófiai alapjaiban valójában egyáltalán nem „hétköznapi”, sokkal inkább absztrakt és spekulatív, noha amerikanizálódott változatában a husserli és a heideggeri (németes) „fogalomköltészet” igencsak leereszkedett a spekulatív magasságokból.

Talán nem érdektelen tudománytörténeti adalék, hogy a magyarországi politikai pszichológia első (mondhatni „alapító”) megnyilatkozása, Dékány István (1932) *Politikai lélektana* a fenomenológiára alapozott mű, ám még az eredeti európai, tehát a német fenomenológiára hagyatkozott. Ugyanakkor érdekes és tanulságos módon - a szükséges spekulatív körök után és mellett - lényegében Dékány István is azt a konkrét jelenségvilág felé való fordulatot hajtja végre, ami majd az amerikanizálódott fenomenológiában paradigmatiszta hatással valósul meg (például Howard Becker, Friedrich Baerwald és - leginkább - Alfred Schütz közvetítésével, munkásságában. Lásd: Wagner 1984).

A fenomenológiai nézőpont az etnometodológiában is jelen van - ezért arra szeretnék rámutatni, hogy Szabó Márton tanulmánya, az a fenomenológiai fogalmi háló, amit megszőtt és kifeszített a politikai valóság értelmezésére, egyben arra is alkalmas, hogy mintegy empirikus vizsgálódásokat is végezzünk konkrét politikai szereplőkkel.

Hiszen például

- a *politikai szerepek*: az idegen, az ellenség, az ellenfél és a szövetséges,
 - a *téma*: azaz a határok megvonása, egyfelől a rend és a közügy mint közvetlen határkonstruáló elv, másfelől a titok és a minimálkonszezés mint közvetett határkonstruáló elv,
 - a *stílus*: azaz a térszerűség/absztraktság (a kontextus alapján), a jelenidejűség/időtlenység (a beszédhelyzet alapján) és a személyesség/személytelenség (a beszélők alapján) -
- ezek a fogalmak a politikai diszkurzivitás fenomenológiáját úgy írják le, hogy egyben a *politikai magatartás etnometodológiai elemzésére is alkalmas keretet adnak*.

(Az etnometodológia mint politikai pszichológia) Az etnometodológia ugyanis azzal hozott új látásmódot a politikai magatartás elemzésében, hogy a politika világát a dramaturgiai metafora segítségével „értelmezi át”. Az etnometodológusok a hétköznapi tudást, rítusokat, szokásokat, szerepeket stb. vizsgálják - így „ereszkednek le” a kemény és strukturalista (makro)szociológiából a személyközi viszonyulások „lág” közepébe, a mikroszociológiához és a szociálpszichológiához. Persze nem elsősorban a politikai színpad dramaturgiájával foglalkoznak, az ő vizsgálódási terepük és tárgyuk mindenekelőtt a *mindennapi élet*, és Shakespeare nyomdokain lépdelve (de persze zengzetes királydrámák és mulatságos

vígjátékok helyett „száraz” tanulmányokat írva) azt vallják: „színház az egész világ”. Az „egész világnak” nyilván része a (zengzetes és mulatságos) politika is – az etnometodológiai nézőpont a *politikai színpad dramaturgiáját* vizsgálja: ezt nagyítja föl (és ki), helyezi mikroszkópjának lencséje alá, világítja át és értelmezi. Így például a politikai cselekvés dramaturgiai elemzése a politikai szerep publicitás-képének (az „arculatnak”, a „politikai imázsnak”) és a személyes szféra elválásának s egyben kölcsönös egymásba bonyolódásának folyamatait vizsgálja (Goffman 1981:553–555), feltárja azokat a szimbólumokat, rítusokat, amelyek a hivatásos politikai hatalom jelei (Latouche 1983), de éppen ezzel elemezheti a nem hivatásos, a civil hatalom rítusait, megnyilvánulásait is, például az utcai demonstrációk, tömegjelenségek dramaturgiáját (Hare 1980).

III.

Összefoglalva: Szabó Márton tanulmányát olyan inspiratív írásnak tartom, amely a politika diszkurzív értelmezésének kérdéseit feszegetve felvet(het)i a politikai magatartás „dramaturgiájának” pszichológiai elemzését is. Magam ezt a lehetőséget igen fontosnak vélem, mert úgy gondolom, hogy a *politológia* „*diszkurzív fordulata*” a *pszichológia* nélkül csak „*félfordulat*” marad.

Szabó Márton tanulmánya a politikai magatartás fenomenológiai eredetű elemzésének fogalmi hálózatát mutatja be. A politológiai *diskurzus-elemzés* egyszersmind „metaelméleti súlyú” tudományos kísérlet, amely a hazai politológia jelentős megújulási törekvéseihez kapcsolódik. Az elméleti háttér azonban nem a puszta spekulációk – vagy ezek banálisán emelkedett, netán publicisztikusan „tudományoskodó” – világa felé nyitott, hanem a konkrét empirikus vizsgálatok irányába. Kiss Baláznak viszont igaza van: Szabó Márton tanulmánya akkor fogja betölteni serkentő szerepét a hazai politológiában, ha konkrét empirikus vizsgálatokra ihlet (Kiss 1997:146). Hozzászólásomban arra hívtam fel a figyelmet, hogy ez az empirikus folytatás – vagyis „alkalmazás” – leginkább a fenomenológiai pszichológia és az etnometodológia (tág értelemben pedig a politikai pszichológia) révén talán nem lenne érdektelen próbálkozás. A rivalizáló nyilvános politikai beszéd elemzésén keresztül ugyanis a politikai aktorok *kölcsönös jelentéskonstituáló* tevékenysége világítható át – a politikai *szerep*, a politikai *téma* és a *stílus* nem más, miként ezt Szabó Márton bebizonyítja, mint a politikai valóság és határainak konstitutív tényezője. Ám a politika diszkurzív értelmezése, azaz a nyelvi fenomén, a politikai „beszédtest” (mint sajátos „Narratív Gravitációs Központ”) visszavezethető a politikai magatartás „dramaturgiájára” – hangsúlyozom hozzászólásomban. A szerepek, a témák és a stílus – az tehát, hogy KI a beszélő, MIT mond és HOGYAN vitázik a politikai valóságról és annak határaitól – a *politikai személyiség magatartásának teátrális és színpalak mögötti „dramaturgiájában” érhető tetten:* a nyilvánosság és a titok, az ön-prezentálások és a politikai játszmák, a bizalom és a bizalmatlan-

ság stb. pszichológiai folyamataiban (Crenton 1973:1-25; Ekman 1995; Fowler 1995. – Lásd még Lányi 1996: 4-5).

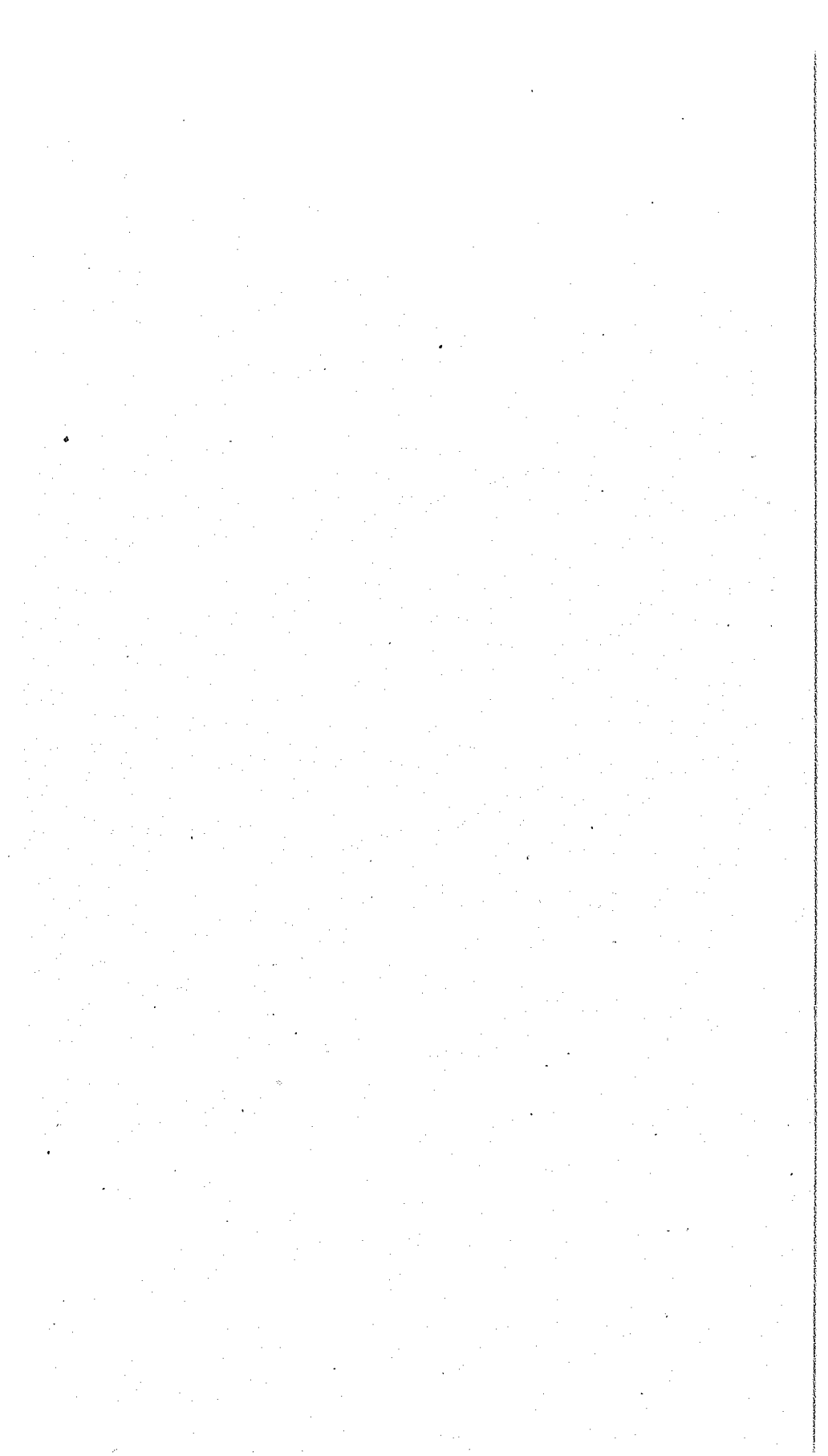
Úgy gondolom, hogy Szabó Márton tanulmányának nézőpontja és témája – továbbá hozzászólásom iránya és mondanivalója – kapcsolódik azokhoz a törekvésekhez, amelyek a hazai politológiai elemzésekben is fel-felbukkannak, kezdenek megjelenni (talán még „népszerűek” is lehetnek?). Utalhatok például – és többek között – azokra a munkákra, amelyek a politikai titok fenomenológiáját firtatták (Csepeli 1993:258–262), vagy amelyek a politikai imázs esztétikai komponenseit és hatásmechanizmusait igyekeztek feltárni általában és konkrétan az SZDSZ esetében is (Cs. Kiss–Galló 1996), de a hazai politikai rendszer-váltás szimbolikus világát elemző tanulmányt is megemlíthetjük (Hofer 1992), miként a (Torgyán-féle) politikusi szerepfelfogás és én-prezentálás mint „kulturális konstrukció” jelenségeit leíró dolgozatot (Hammer 1996), vagy akár az (el)késő kapitalizmus(unk) viszonyait diagnosztizáló elemzést (Dessewffy 1996).

Úgy tűnik tehát, hogy a politológia „diszkurzív fordulata” nálunk is megkezdődött – de a teljes fordulathoz a politikai pszichológiára is szükség van.

HIVATKOZÁSOK

- Berger, P.–Th. Luckmann, 1984. *A valóság társadalmi felépítése*. In: Hernádi Miklós (szerk.) 1984, 321–349.
- Bodor Péter 1997. A lélek mint diskurzus. *Replika*, 25 (március), 135–140.
- Bruner, J. 1985. *Actual Mind and Possible Worlds*. Cambridge, Mass: Harvard University Press
- 1990. *Acts of Meaning*. Cambridge, Mass: Harvard University Press
- Cranton, M. 1973. *The Mask of Politics*. London: Allen Lane
- Csepeli György 1993. *A meghatározatlan állapot*. Budapest
- Cs. Kiss Lajos–Galló Béla 1996. A politikai imázs mint esztétikai és gyakorlati probléma. *Politikatudományi Szemle*, 2, 31–49.
- Dennett, D. C. 1991. *Consciousness Explained*. Boston: Little Brown
- 1996. Szövegek, emberek és más készítmények értelmezése. *Holmi*, 2, 251–265.
- Dessewffy Tibor 1996. (El)késő kapitalizmus. *Holmi*, 7, 983–999.
- Dékány István 1932. *Politikai lélektan. A politikai érzületek szerepe a mai társadalomban*. Társadalomtudományi Füzetek, 13. Budapest: A Stádium Bizománya (A tanulmány eredetileg a *Társadalomtudomány* 1932-es évfolyamában jelent meg több folytatásban.)
- Douglas, J. D. 1984. A mindennapi élet megértése. In: Hernádi Miklós (szerk.) 1984, 356–402.
- Ekman, P. 1995. *Hazugság, kiszivárogtatás és a család áruklodó jelei*. In: Sfiklaci István (szerk.) 1995, 232–244.
- Fowler, R. 1995. *Hatalom*. In: Sfiklaci István (szerk.) 1995, 196–217.
- Garfinkel, H. 1967. *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs, N. J.
- Goffman, E. 1981 *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. (Tanulmányok) Budapest: Gondolat Kiadó
- Hammer Ferenc 1996. A politikus mint kulturális konstrukció. Torgyán József esete. *Imago*, 2, 23–39

- Hare, P. 1980. *A dramaturgical Analysis of Street Demonstration*. Washington, D. C. 1971 and Cape Town, 1976. Különlenyomat az Amerikai Szociológiai Társaság 1980. augusztusi üléséről.
- Harré, R.– G. Gillett 1994. *Discourse Mind*. Sage:Thousand Oaks
- 1997. Érzelem és emlékezet: a második kognitív forradalom. *Replika*, 25 (március): 141–152.
- Hernádi Miklós (szerk.) 1984. *A fenomenológia a társadalomtudományokban*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Hofer Tamás 1992. Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben. 1989. március 15-e Budapesten. *Politikatudományi Szemle*, 1, 29–51.
- Kiss Balázs 1997. A politika a jelek korában. *Politikatudományi Szemle*, 1, 137–146.
- Lasswell, H. D. 1971. (1927), *Propaganda Technique in The World War*. Cambridge, Mass: M.T.I. Press
- 1960. (1930) *Psychopathology and Politics*. New York: Vicing,
- Lasswell, H. D.– D. Blumenstock 1939. *World Revolutionary Propaganda: A Chicago Study*. New York: Knopf
- Lasswell, H. D. et al. 1965. (1949) *Language of Politics: Studies in Quantative Semantics*. Cambridge, Mass: M.T.I. Press
- Latouche, D. 1983. The Organizational Culture of Government: Myths, Symbols and Rituals in Quebecois Setting. *International Social Science Journal*, 2, 257–277.
- Lányi Gusztáv 1996. Választás, kampány és politikai pszichológia. *Valóság*, 7, 1–34.
- Pléh Csaba 1996. A narratívumok mint a pszichológiai koherenciateremtés eszközei. *Holmi*, 2, 265–282.
- Ryave, A. L.–J. N. Schenkein 1984. Jegyzetek a járás művészetéről. In: Hernádi Miklós (szerk.) 1984. 454–466.
- Schütz, A. 1984. A fenomenológia néhány vezérfogalma. In: Hernádi Miklós (szerk.) 1984. 96–117.
- Siklaki István (szerk.) 1995. *A szóbeli befolyásolás alapjai*. II. köt. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, ELTE Szociológiai Intézet (Egyetemi jegyzet)
- Szabó Márton 1993. A rendszerváltás szemantikája. *Politikatudományi Szemle*, 4, 167–181.
- 1994a, A politikai szemantika lehetőségei: A társadalomtudományok nyelvi-konstrukciós fordulata és a politológia. In: Balogh István (szerk.), *Törésvonalak és értékválasztások*. Budapest: MTA Politikatudományok Intézete, 525–546.
- 1994b, A metaforikus politika. *Politikatudományi Szemle*, 3, 91–111.
- Wagner, H. R. 1984. A német fenomenológia hatása az amerikai szociológiára. In: Hernádi Miklós (szerk.) 1984. 118–155.



CS. KISS LAJOS

A tudományos és a politikai diszkurzus „határvitája”

Szabó Márton arra tesz kísérletet, hogy a politika „természetére”, a „politikai” mibenlétére irányuló kérdést a hagyományos megközelítésektől radikálisan eltérő módon fogalmazza újra. Jóllehet, az általa kínált nagyívű, heurisztikus és tartalmi szempontból is rendkívül inspiratív válaszalternatíva hipotetikus jellegű, mégis – legalábbis a szerző reményei és az olvasó várakozásai szerint – a politika tudományos értelmezésének és kutatásának eddig még kiaknázatlan lehetőségeit nyithatja meg olyan tudományos közösség számára, amely eddig egészen más problémahorizontokon tájékozódott és más kérdésfeltevésekhez szokott, vagyis amelyet egyelőre még nem ragadott magával a „nyelvi fordulat” lendülete. Mindent egybevetve, e tanulmány tekinthető nem csupán a „diszkurzív politikatudomány” lehetősége melletti érvelésnek, hanem egyúttal e tudomány megalapozására irányuló kísérletnek is. Éppen ezért – elfogadva Szabó Márton kiindulópontját, mely szerint a politika határai *kívülről* (tehát például a vallás, a tudomány, a gazdaság, a jog, a művészet stb. szféráinak saját specifikus határtételező diszkurzusaiban) nem vonhatók meg – az én olvasatomban az vált központi problémává, hogy e „diszkurzív politikatudomány” megismerési teljesítményei vajon milyen értelemben keletkeznek és mennyiben maradnak a tudomány szféráján belül akkor, ha az új tudomány művelőjének a politikai „diszkurzív természetének” megértése érdekében a politikai vitafolyamat *részvevőjévé* kell válnia. Mindenekelőtt tehát a Szabó Márton által jelzett határmegvonási paradoxonra (lehetőséges-e oly módon *belülről* megfigyelni a politikai vitákban lejátszódó határtételezési folyamatokat, hogy közben a tudományos megfigyelő nem lépi át a tudományos diszkurzus határait) szeretnénk ráirányítani a figyelmet.

A „Hogyan alapozható meg a diszkurzív politikatudományi megismerés?” problémájával összefüggésben Szabó Márton tanulmányában a következő kiindulópontok, illetve előfeltevések rekonstruálhatók.

I. A politika hagyományos – pontosabban az ismeretelméleti differencia, vagyis a megismerő alany és az ismerettárgy, a külső megfigyelő és a részt vevő megkülönböztetéséhez, illetőleg az objektivitás és értékmentesség régimódi követelményeihez ragaszkodó – tudományos megközelítésének kritikája azért elkerülhetetlen, mert a „külső nézőpontból meghúzott határok és sajátosságok ... eleve elrendezik mindazt, ami csak magában a diszkurzusban rendeződik el és strukturálódik, ... úgy mutatják be az állandóan változó politikai szövegvalóságot, mintha az rögzített tárgyi valóság lenne”. A külső megfigyelő „objektivitásra törekvő”, tárgyiasító perspektívájában tehát már előzetesen elrendezett – ti. eldologi-asított – politikai valóság jelenik meg, s így lehetetlen megértően megragadni a tényleges politikai valóság nyelvi megformálódásának eredendő *kontingenciáját*, s ezzel összefüggésben azt a *módot*, ahogyan a politika a diszkurzusokban megvonja saját értelemhatárait, azaz meghatározza-felépíti önmagát. Ha pedig a politikai kommunikáció (nyelv, beszéd, diszkurzus) problémáival foglalkozó szociológiai elméletek is e „hagyományos” ismeretelméleti-metodológiai beállítódás követelményeinek engedelmessé válnak, akkor szükségképpen „diszkurzus-idegen nézőpontot érvényesítenek”, hiszen „egy rendszer- vagy cselekvéseméleti szempontból preformált (ti. a hatalom fogalma és fakticitása köré rendezett) politikai valóság részeként értelmezik a politika nyelvi (diszkurzív) valóságát”, amely ily módon „gazdag és tagolt” szimbolikus univerzumból „jól vagy rosszul funkcionáló, pozíciót védő és támadó nézetekké laposodik”.

Ezzel szemben a polemikus diszkurzusok (különösen az ún. határviták) révén önmagát felépítő, megszüntethetetlenül kontingens politikai valóság mint „specifikus tárgy” csak akkor ragadható meg a maga immanens struktúrájában, ha a tudományos megfigyelő valamilyen módon szert tesz olyan *sajátos szemléletmódra*, „amely feltételezi, hogy képesek vagyunk a diszkurzusokon belülre kerülni, vagyis hagyjuk magunkat megszólítani és vezetni általuk”. Szabó Márton szerint tehát a diszkurzív természetű modern politika már nem értelmezhető semmiféle külsődleges *metapolitikai* vagy *szubsztanciális* elvek és szempontok alapján, ezért aztán a külső (tudományos) megfigyelőnek fel kell adnia (vagy legalábbis zárójelbe kell tennie) az objektív-értékmentes megismerés lehetősége szempontjából konstitutív ismeretelméleti differenciát, mert csak a diszkurzus *résztevőjévé* válva – s ez azt jelenti: a politika természetes nyelvét beszélve („ki- és bejáró észjárásokban gondolkodva”) – képes megragadni azt, ami lényeg vagy jelenség a politikában. A Szabó Márton által figyelmünkbe ajánlott diszkurzív politikatudomány vitathatatlan érdekessége metodológiai szempontból abban rejlik, hogy szakítani látszik az értelemmegértés közismert hermeneutikai alapelvével, amely szerint „nem kell ahhoz Cézárnak lennünk, hogy Cézárt megértsük”. S ekkor persze óhatatlanul felmerül a kérdés: milyen pozícióba kerül a diszkurzusba résztvevőként belebocsátkozó „tudományos megfigyelő”, akinek éppen ezért vitatkozóként el kell játszania valamelyik *politikai szerepet* (melyiket és hogyan?), akinek állást kell foglalnia a választható témák politikai *relevanciáját* meghatározó közvetlen és közvetett határ-

megvonó elvek érvényességét illetően, akinek egy meghatározott politikai stílust kell a diszkurzusban *konkretizálnia* (melyiket és hogyan?), akinek tehát „egy lehetséges diszkurzív politikai tudomány” művelőjeként – engedelmeskedve e tudomány megismerési logikájának – végül is egy *bizonyos* politikai közösség tagjává kell válnia? De melyik legyen ez a politikai közösség? Létezik valamilyen kitüntetett politikai közösség, amelynek perspektívájában a „tudományos megfigyelő” számára reprezentálódik a politikai mint egész, vagy ilyen nem lévén, minden konkrét politikai közösség perspektívájában *ugyanazt* (ti. hogy a diszkurzusnak három absztrakt eleme van) lehet megérteni és leírni a politikaiból, illetve -ról, csak egy kicsit talán másként? Mi ez a „kicsit talán másként”, ha létezik effajta eltolódás? (S utána a megfigyelő gond nélkül visszatérhet a tudomány világába, vagy netalán el sem hagyta azt?) És egyáltalán, mi a jelentése ebben az új elméleti perspektívában a politikai közösség fogalmának, melynek a határait már „nem a faj, a vallás, a nemzetiség, az iskolázottság, a nem vagy a vagyon jelöli ki, hanem a politikai ellenség retorikai konstrukciója”? Az persze egyértelműen kiderül, hogy a modernitás „euro-atlanti kultúrájában” csak olyan politikai közösségek léphetnek be a vitába, amelyek érvényesnek tartanak és elfogadnak olyan „értelmezéseket és tematizációkat”, amelyek garantálják a politikai diszkurzus *demokratikus* jellegét, illetve elviselhető keretek között tartják a polémikus politika kontingenciáját. (Mindezzel összefüggésben kérdéses, hogy a diszkurzusba belépő „tudományos megfigyelő” számára lehetséges-e az ellenségként tematizált, s ezáltal vitára alkalmatlanná nyilvánított illegitim szereplő pozícióját is elfoglalni, vagyis határátlépőként részt venni a politikai határának megvonásában stb.)

Megítélésem szerint a diszkurzív politikatudomány megalapozására irányuló kísérlet nyitottsága elsősorban abban rejlik, hogy Szabó Márton *nem* specifikálja a politikai diszkurzus résztvevőjévé tett tudományos megfigyelő ismeretelméleti-metodológiai pozícióját, még abban az – egyébként meglehetősen paradox – értelemben sem, hogy mondjuk olyan *részt vevő megfigyelőnek* nevezze, aki képes folyton megfigyelni azt, ahogyan részt vesz a vitában és ahogyan ezt a részvételt (ti. a sajátját és a másikat) megfigyeli. Ez persze ugyancsak nem oldaná meg Szabó Márton, illetve a diszkurzív politikatudomány dilemmáját, mivel a „politikai mint olyan” *eldologiasításának* megakadályozására hivatott másodfokú megfigyelés (a megfigyelés megfigyelése) is az ismeretelméleti differenciát (alany/tárgy kettőséget) tételező megfigyelés lenne, még ha az *ön-megfigyelés* sajátos értelmében is. Ugyanakkor azonban a tudományos megfigyelő ezzel a mutatóvánnyal elvileg képes lehetne arra, hogy elkerülje e fölöttébb „sajátos ismerettárgyban” (ti. a polémikus politikában) való cselekvő feloldódást. Különösképpen akkor, ha jelentős empatikus-színészi tehetség birtokában esetleg képesnek bizonyulna tetszőlegesen mozogni a politikai határvita szerepei, tematikái, stílusai között, a „mindenhol és sehol sem” maximájának szellemében. Ekkor talán nem keletkezne az a benyomás, mintha a határvitákban konstituálódó polemikusan politikai *immanens* elméleti megragadásának az ára esetleg a tudományos és a politikai diszkurzus *határainak* elmosása. S így talán az a kér-

dés sem bizonytalanítaná el az olvasót, hogy a „diszkurzus három absztrakt elemének” leírása után a tudománynak vajon mi mondanivalója lehet még a politikairól, mert hiszen úgyminden (ti. a beszélő-címzett pozíciói, illetve szerepei, tematikák, stílusok stb.) kizárólag „magában a diszkurzusban konkretizálódik”, vagyis kizárólag a politika ügye, nem pedig a tudományé.

E benyomások és bizonytalanságok azonban a diszkurzív politikatudomány megalapozhatóságát illető kétellyé sűrűsödhetnek, ha tovább kérdezünk: vajon *mi* csábítja e tudomány művelőjét a politikai diszkurzusba történő belépésre, ha egyszer a polémikus politikában – bár minden ott dől el, illetve konkretizálódik – semmi sem rögzített, s ha ebből következően a „tudományos megfigyelőnek” nem létezhet (vagy igen?) diszkurzus-adekvát *előzetes tudása* arról, hogy ott valójában mi vár rá és mi történik vele, azonkívül persze, hogy tudja: valamilyen szerepet játszik és valamiről beszél majd, s mindezt valamilyen stílusban fogja kivitelezni. Ezzel összefüggésben nem egészen világos, hogy a tudományos megfigyelő milyen elvárásokat táplálhat, illetve – bár ez meglehetősen régimódi feltételezés – milyen értékértelmezés(ek) alapján közeledik a kutatási tárgyhoz. Vagy netalán arról lenne szó, hogy Szabó Márton az abszolút előfeltéves-mentesség – eddigiekben utópikusnak tartott – eszményére kívánja alapozni a diszkurzív politikatudományt? Ennek azonban ellentmondani látszik az a körülmény, hogy a szerző mind történeti, mind pedig funkcionális szempontból a „diszkurzivitása” és „beszédközpontúsága” folytán szubsztanciálitását elveszítő *modern* politikát, s annak is a demokratikus válfaját tekinti *előfeltételnek*. A modern demokrácia-központú politika funkcionális autonómiája (ti. saját határmegvonó képessége, illetve teljesítményei) és – ezzel összefüggő „eredendő” – *pluralizmusa* (avagy divatosabb terminológiával: a világ(érték)értelmezések polikontextualitása) egyaránt kizárja a politikai *szubsztanciális* és *objektíváló* megközelítési módjait, s ezért vált szükségyszerű feladattá az olyan újszerű elméleti kiindulópontok keresése, amelyek reflexív módon vetnek számot e tényállással. Ennek a reflexiónak az eredménye a politika „tárgyasíthatatlan nyelvi valóságként” való értelmezése, s miként a hivatkozott szerzők névsora jelzi, elsősorban (és egyelőre még) e paradigma „hagyományából” és persze Szabó Márton saját tapasztalataiból táplálkozik a diszkurzív politikatudomány is.

Egyébként a demokrácia-központú politika előfeltételezése (mint meghatározott *értékválasztás* szükségyszerű következménye) még a fogalomképzésben is jelentkezik, mégpedig akkor, amikor Carl Schmitt barát/ellenség megkülönböztetését egyfelől az ellenség/ellenfél differenciával cseréli fel, másfelől pedig a határmegvonó ellenségtematizációt a parlamentáris demokrácia jogilag szabályozott eljárásának keretei közötti folyamatként értelmezi.

II. Az elmondottakat figyelembe véve Szabó Márton konzekvens módon jár el, amikor azt állítja, hogy a diszkurzív politikatudomány specifikus szemléletmódjához Carl Schmitt „feltevéseinek radikalizálása” révén juthatunk el, aki arra a történelmi szituációra reagált, amelyben a „rivalizáló nyilvános beszéd a modern politika meghatározó és konstitutív té-

nyezőjévé” vált. E radikalizáláson pedig azt érti, hogy magát a „politika-
it” mint „sajátos (ismeret)tárgyat” *szemléletmódként* fogjuk fel, és ezt a
„politika minden elemére vonatkoztatjuk”. Ebből persze az következik,
hogy a szerző a „politikai” fogalmát a *tárgy* és a *szemléletmód azonosságaként*
határozza meg, mert hiszen csak így lehet számot vetni azzal a
nyugtalanító ténnyel, hogy a politikairól csak *belülről*¹ lehet beszélni, s
hogy a polémikus politikában – amelynek nincs rögzített „alanya vagy
szubjektuma” – csak *ideiglenes* jelentésadások lehetségesek stb.

Megítélésünk szerint azonban *egyfelől* feltétlenül pontosításra szorul
az a tézis, mely szerint Carl Schmitt tekinthető a „politikáról való
szubsztanciális beszéd megszüntetőjének”, *másfelől* ajánlatosnak tűnik
elgondolkozni azon is, hogy egy meglehetősen radikális *életfilozófiai* ál-
láspont milyen értelemben használható fel a hermeneutikai igényekkel
fellépő diszkurzív politikatudomány megalapozásánál, és hogy ez a
„szintézis” vajon milyen konzekvenciákkal jár.

Mindenekelőtt az elsőként említett problémát vegyük szemügyre,
amely a „schmitti feltevés” születése történelmi szituációjának, illetve
szellemtörténeti összefüggéseinek differenciáltabb megközelítése érde-
kében rövid kitérőt tesz szükségessé. Annál is inkább, mert Carl Schmitt
a „politikai” fogalmi meghatározását (s ezzel persze a politikai és nem-
politikai közötti határmegvonás problémáját) az általa kidolgozott *totalis állam koncepciónak* és a *totalitárius uralom nemzeti szocialista értelme-
zésének* metszéspontjára helyezte. Eközben maximálisan engedelmese-
kedett a „korszellem” parancsának, mely szerint a politikai jelenségek ér-
telmezésére irányuló *autentikus* gondolkodásnak a *totalitárius akcionizmus* és a *totalitárius etatizmus* által megvont interpretációs kere-
teken belül kellett mozognia, mégpedig a *párt-állam struktúra helyes* (ti.
a nemzeti szocialista ideológia imperatívuszainak való megfelelés értele-
mében helyes) *elméleti-fogalmi megragadása* érdekében. Jóllehet a nem-
zeti szocializmus „szent irásának” számító *Mein Kampf*-ban Hitler min-
den kétséget kizáró egyértelműséggel megfogalmazta a nemzeti szocia-
lista ideológia alapvető értékeit és céljait (a német – ti. náci – világnézet
abszolút érvényessége, fajelmélet és faji imperializmus stb.), a mozgalom
hatalmi-uralmi kizárólagosságra támasztott igényét, melynek a „vezér-
elv” logikájának engedelmesekező „népi államban” kell realizálódnia,
azonban az ideológiai érték- és céltételezések szintjén felvázolt új politi-
kai-uralmi rendszer fogalmi-teoretikus megragadásával adós maradt.
Tulajdonképpen ezt az adósságot törlesztették a hegeli államidealizmus
hagyományvilágából táplálkozó német konzervatív államelmélet képviselői,
a konzervatív forradalom eljövételében reménykedő szociológusok,
közírók, akik a Weimari Köztársaság liberális parlamenti demokrá-
ciájának pluralisztikus rendszerében az állam (s ezáltal a „politikai”) mint
olyan felbomlási tüneteit diagnosztizálták. A német totalis állam
konceptiója – jóllehet első pillantásra a fasiszta „*stato totalitario*” egy-
szerű fordításának, illetve szinonimájának tűnik – a weimari korszak vál-
ságszituációja konzervatív diagnózisainak metszéspontján, a liberális-
pluralista állam teoretikus-politikai *antitéziseként*, egy *akcionista* és egy
etatista interpretáció „szintéziseként” formálódott ki.

Az akcionista perspektívát a háború Hérakleitoszra visszanyúló életfilozófiai-metafizikai értelmezése nyitotta meg, mely szerint „A háború mindek atyja és mindenek királya. És egyeseket istenekké tett meg, másokat emberekké, egyeseket rabszolgákká tett, másokat szabadokká” (Hérakleitosz 1992:35). Hans Freyer ebben a szellemben határozta meg politikát a „háborúval való fenyegetésként, a háborúra való előkészületként, a háború halogatásaként vagy felgyorsításaként, előidézéseként vagy megakadályozásaként”, a „szellem célját” beteljesítő államot pedig „állandó háborús készenlétként”. „Az állam államként a háborúban alapozódik meg és igazolódik”, „ahhoz, hogy létezni tudjon, hódítania kell” (Freyer 1925:25, 140). Az állam létezése és előre vivő energiája tehát a folytonos és állhatatos háborúra való készenlét, amelyet Ernst Jünger drámai erővel ábrázolt a „totális mozgósítás” lehetőségeként és a „német ember háborúban történő önmegevalósításaként”. S egyébként a „politikai” és az állam e dinamikus-akcionista felfogása jelent meg a „totális háború” Joseph Goebbels által meghirdetett programatikusságában.

Az etatista értelmezési perspektívát egyértelműen a totális állam Carl Schmitt által kidolgozott koncepciója határozta meg, amelyet a szerző, különösen az elmélet továbbfejlesztése során, megpróbált hozzáigazítani a nemzeti szocializmus politikai-ideológiai szükségleteihez. A totális állam három stádiumra tagolódó, dialektikus fejlődési folyamat szükség-szerű végpontjaként jelenik meg. A modern állam fejlődése az abszolút állam kialakulásával kezdődik (első stádium), a társadalom és állam intézményesült megkülönböztetésén (reprezentatív demokrácia) nyugvó liberális állam kifejlődésével folytatódik (második stádium), amely folytatás egyben az állam „pluralizálódása” és „semlegesítődése” következtében a hanyatlás bevégeződése és persze egy új forma kifejlődésének kezdete. Ez az új forma a *totális állam*, amely a *társadalom és az állam azonosságának konstitutív elvén* nyugszik, s amelynek kibontakozása *mennyiségi* értelemben már a Weimari Köztársaság korszakában megkezdődött. Carl Schmitt tehát különbséget tesz a totális állam kifejlődésének *mennyiségi* és *minőségi* fázisa között. A semlegesített és politikai jellegétől megfosztott (ti. minimalizált) liberális állam végtelenen pluralisztikus logikája következtében megkezdődött az egész nemzet politikizálódása, a politikai és nem-politikai határainak elmosódása, ami azzal a liberalizmus szempontjából meglehetősen – paradox következménnyel járt, hogy az állam a társadalom önorganizációjaként vált totálissá, pontosabban: a pártok, szervezetek, érdekképviseletek stb. formájában politikailag önszerveződő társadalom maga transzformálódott állammá. Ez az állam azonban csak mennyiségi értelemben vált totálissá, mert a társadalom a liberális konstitucionalizmus és a parlamentáris demokrácia miatt még nem találhatott rá a „természetéhez” igazodó, adekvát politikai mozgásformára.² Ezzel szemben a *minőségi* értelemben totális állam olyan antiliberális-antipluralista *hatalmi állam* (Machtstaat), amely képes helyreállítani a társadalom és állam elveszett identitását, ámde nem az állam totális társadalmisítása, hanem éppen ellenkezőleg, a társadalom totális elállamosítása révén. Carl Schmitt értelmezésében a nemze-

ti szocializmus hatalomra kerülésével ez a minőségi értelemben felfogott totális hatalmi állam vált valósággá. „A totális állam formulája mögött tehát az a helyes felismerés rejlik, hogy a mai állam roppant intenzitású hatalmi eszközök és lehetőségek fölött rendelkezik... A totális állam ebben az értelemben, vagyis a minőség és energia értelmében totális, mégpedig úgy, ahogyan a fasiszta állam »stato totalitario«-nak nevezi önmagát. Egy ilyen állam képes meggátolni mindenfajta belső államellenes, államot korlátozó vagy az államot szétforgácsoló erő keletkezését” (Schmitt 1939:186). A kérdés csak az, hogy a társadalom részrendszereinek organizációját *megtestesítő és igazgató* totális hatalmi államban végül is hogyan, milyen módon jön létre a társadalom és az állam intézményszerűsített identitása? Carl Schmitt számára a megoldást a reprezentativitás és pluralitás elvén nyugvó liberális demokrácia *antitézisévé* átértelmezett *plebiszcitárius (népszavazáson nyugvó) vezérdemokrácia* és annak nemzeti szocialista kivitelezése szolgáltatta. Ez a demokrácia autentikus *nemzeti* formája, amely egyfelől *egalitárius*, másfelől *centralizált*. Azonban a kormányzók és kormányzottak mint néptársak azonosságát létrehozó és fenntartó egyenlőség nem az autonóm szubjektumok individuális és/vagy kollektív önmeghatározásának megnyilvánulása, hanem *homogenitás*: „A Rousseau által konstruált volonté générale lényegében *homogenitás*. Ez a valóban konzekvens demokrácia... A társadalmi szerződés államelmélete is annak bizonyítékául szolgál, hogy a demokrácia helyes definíciója a kormányzók és kormányzottak azonosságán nyugszik” (Schmitt 1923:21).³ Éppen ezért a konzekvens demokrácia tulajdonképpen diktatúra, vagyis demokrácia és diktatúra nem lehetnek egymás ellentétei, hiszen ez utóbbinál is az identitás megteremtése a döntő gyakorlati probléma, amely a következő kérdésben foglalható össze: hogyan lehetséges megteremteni és fenntartani a nép homogén akaratát, s ki rendelkezik az ehhez szükséges *technikai és hatalmi* eszközökkel (katonai-politikai hatalom, propaganda, tömegkommunikáció révén uralt közvélemény, pártszervezetek, nevelési intézmények stb.). A néptársak akaratának homogenitásában kifejeződő demokrácia ily módon szükségképpen centralizált és hierarchizált, vagyis a vezérelv logikájának engedelmeskedik, mert az identitást végső soron a vezér és kíséretének (elitpárt) *karizmájába* vetett hit hozza létre, s e karizmatikus kvalifikációval való felruházottságuk folytán ők rendelkeznek legitim – és persze monopolisztikus – módon az identifikáció technikai és hatalmi eszközeivel is. A modern tömegtársadalmak korszakában tehát az identitás elvén felépülő – s funkcióképeség tekintetében alternatíva nélküli – totális állam legitimitásának kizárólagos forrását a plebiszcitárius vezérdemokrácia nemzeti szocialista átértelmezése és uralmi gyakorlata teremti meg. Ebből következően a totális *hatalmi állam* (Machtstaat) egyben olyan *vezérállam* (Führerstaat), amelyben a nép szuverenitása a Führer kizárólagos döntési kompetenciájában manifesztálódik. E döntési kompetencia abszolút mivoltát Carl Schmitt azzal kívánta megalapozni, hogy a totális hatalmi-vezérállamot felruházta a *politikai* alapvető meghatározottságának tekintett *barát/ellenesség* megkülönböztetés használatának és értelmzésének monopoliumával, amellyel a hatalom birtokosai mind

belpolitikailag, mind pedig külpolitikailag a háborúra és a totális mozgósításra való készenlét folytonos izgalmi állapotában képesek tartani a „rivalizáló politikai jelentésadások” lehetőségeitől, autonóm önszerveződési képességétől megfosztott társadalmat. A vezérállam-konceptciónak és a politika-fogalom dinamikus-akcionista meghatározásának az összekapcsolása⁴ olyan törekvésnéként értelmezhető, amellyel Carl Schmitt a nemzeti szocialista ideológia totalitárius igényeihez kísérli meg hozzáigazítani saját etatista értelmezését. Ezen igyekezet dokumentumaként olvasható például a „Totális ellenség, totális háború, totális állam” című tanulmánya is, melynek teoretikus üzenete röviden a következő: „A háborúban rejlik a dolgok lényege. Az állam totalitásának jellege és alakzata a totális háború természete alapján határozódik meg” (Schmitt 1939:236). Ugyanakkor azonban e szintéziskísérlet-történetéhez az is hozzátartozik, hogy Carl Schmittnek a minőségi totális államról kialakított felfogását a pártideológusok mindennek ellenére sem tekintették a totalitárius uralom autentikus nemzeti szocialista értelmezésének, mert a nemzeti szocialista forradalom célja – miként azt Alfred Rosenberg és kollégái nyomatékosan hangsúlyozták – nem „az állam úgynevezett totalitása, hanem a nemzeti szocialista mozgalom totalitása”, amely a nemzeti szocialista világnézet és intézményes hordozójának, a forradalmi pártnak a mindent átfogó és meghatározó – ti. totalitárius – jellegében manifesztálódik. Hitler álláspontja is egyértelmű volt a párt és az állam viszonyát illetően: a totális állam csupán instrumentális szerepet játszik a legmagasabb rendű cél (ti. a kiválasztott faj létezésének és impériumának fenntartása) beteljesítésében, vagyis a totalitárius uralom akciócentrumba nem a totális állam, hanem a forradalmi párt. Carl Schmitt tehát – szemben Max Weber *formális-értékmentes* megértő szociológiájával, valamint a tudományos és a politikai (világnézeti-ideológiai) diszkurzus radikális elválasztására irányuló törekvésével – a „politikairól való szubsztanciális gondolkodás és beszéd” *totalitárius megszüntetőjének profetikus szerepében* lépett fel, olyan – Heidegger megfogalmazását felidézve – *politikus tudomány* művelőjeként, amely éppenséggel az általa kritizált szubsztanciális gondolkodás- és beszédmód legradikálisabb modern formáját képviselte. Ezért elgondolkoztató, amikor Szabó Márton – bár más összefüggésben, mégis – azt írja, hogy a maga „expanzív” logikájának engedelmessé „mindenevő politika” „kétségtelenül a modern társadalom külön szférája, de nem pusztán egyik, hanem kitüntetett szférája”, amely a modern kor másik „végső instanciájaként” megjelenő „tudományt is saját diszkurzusa, ezzel együtt a politikai cselekvés részévé teheti”.

Eltekintve persze attól, hogy a nemzeti szocialista ideológusok számára a *totális* állam és a *totalitáriusan* értelmezett politika szintézise konkrét politikai megfontolásokból következően nem volt elég radikális, mégiscsak kérdéses, hogy az emberiséget a maga egészében érintő „totalitárius sokk” után vajon milyen értelemben és módon, milyen irányban lehet még radikalizálni a „schmitti feltevést”.

Ez a kérdés vezet át bennünket a másodikként jelzett problémához. Az „irracionális metafizikájának” igényével fellépő életfilozófia számára

(az „önmagát aktualizáló életen” kívül) nem létezik állandó, az értelem (ész) kategóriáival megragadható (tárgyasítható) „valóság”, minden mozgásban, folytonos átmenetben van. Az olvasónak az a benyomása támad, hogy a diszkurzív politikatudomány megismerési horizontján feltároló polemikus politika folyton változó „szövegvalóságának” kontingenciája (tárgyasíthatatlanság, tárgy és szemléletmód azonossága, rivalizáló jelentésadások *ontikus-ontologikus* ideiglenessége stb.) melletti következetes érvelésben egy rejtett (vagy nem-reflektált) életfilozófiai előfeltevés húzódik meg⁵. Ugyanakkor azonban Szabó Márton diszkurzív politikatudománya számára – legalábbis értelmezésünkben – mégiscsak létezik valami állandó. Az eredendően kontingens politikai „szövegvalóságnak” nem lehet referenciája sem a cselekvés, sem a rendszer (struktúra), mert egy ilyen „diszkurzusidegen elméleti vonatkoztatás” szükségképpen eltárgyasítaná ezt a valóságot, mégpedig azért, hogy immanensen hozzá nem tartozó (külső) alapra helyezné. Szabó Márton álláspontját feltehetőleg akkor értelmezzük helyesen, ha mellett érvelünk, hogy a politikai „szövegvalóság” létezési módja a *diszkurzusban történő folytonos önm aktualizáció*⁶ a „cselekvő beszéd” médiuma révén. Ebből az következik, hogy egyetlen állandónak tekinthető immanens referencia „létezik”: a politikai szöveg mint olyan *diszkurzív önreferencialitása*. Ennek az önreferencialitásnak a „szerkezete” és „működési módja” azonban a politikai vita résztvevői számára egyfelől *elvileg-elméletileg hozzáférhetetlen*, mivel egyetlen szerep perspektívájában sem problematizálható annak elméleti megragadása, amit a szereplők éppen csinálnak, és ahogyan ezt a valamit éppen csinálják, a tematizáció „pillanatában” ugyanis rögtön átlépnek a tudományos diszkurzus tartományába. Másfelől pedig *gyakorlatilag érdektelen*, mivel a politika határvitái nem erről szólnak, ott ugyanis elsősorban – miként Szabó Márton oly meggyőzően ábrázolta – a káosz rémét felidéző ellenség neve után tudakozódnak. Beigazolódni látszik az ismert maxima igazsága, mely szerint a politika szereplői is „nem tudják, de teszik”, s ebből még az önmagát résztvevőnek tekintő tudományos megfigyelő sem húzhat elméleti hasznot. Ily módon tehát a diszkurzív politikatudománynak is meg kell elégednie a politikai szöveg diszkurzív önreferencialitása szerkezetének és működési módjának, vagyis a politika önmeghatározási folyamatainak pusztán *külső*, s éppen ezért *tudományos* leírásával⁷, s persze – ez a dolog másik oldala – figyelmet kell szentelnie a tudomány saját határmegvonási paradoxonjának is.

JEGYZETEK

¹ A diszkurzív politikatudomány *tárgy(szemlélet)immanens* megismerésre való törekvését jelzi például a *stílus* fogalmának (kategória és/vagy egzisztenciálé?) a meghatározása. Eszerint a politikai stílus olyan „beszédszervezési mód, amely tematizálja s hordozza a politika határait, ezzel sajátosságait is, »belülről kifelé« tekintve”. Ezután persze felmerül a kérdés, hogyha a *részt vevő* „tudományos megfigyelő” stílusát szükségképpen a politikai vitára jellemző „beszédszervezési mód” határozza meg, akkor a „Vázlat...” és a

- „Hozzászólások” is kívül kerülnek a tudományos diszkurzuson? Arról van tehát szó, hogy a „határkijelölő politikai polémia” szerkezetét és működési módját csak olyan tudományos megfigyelő képes leírni, aki előzetesen *reflexív módon átélt* a politikai diszkurzus *valamennyi* jelentés- és értelmezési lehetőségét?
- ² „A pluralista pártállam létezése az akadálya annak, hogy a totális állam mint olyan ugyanazzal a lendülettel érvényre juttassa magát, mint ahogyan azt az ún. egy-pártállamokban, Szovjet-Oroszországban és Olaszországban már megtette” (Schmitt 1931:84).
 - ³ Carl Schmitt *szubsztantív* demokrácia-felfogása is bizonyítja, hogy a totalitárius gondolkodás sem vonhatja ki magát a modern politika demokrácia-központúságának befolyása alól.
 - ⁴ A *totális* állam és a *totalitárius* politika szintézisének „schmitti feltevése” persze minden különösebb nehézség nélkül lehetővé teszi a barát/ellenség megkülönböztetés fajelméleti „konkretizálását” (néphez tartozó/nép- avagy fajidegen, német/nem német stb.) a „totalitárius diszkurzusban”.
 - ⁵ A fasiszta-nemzeti szocialista mozgalmak világnézeti-ideológiai felfogásának – s így a Carl Schmitt által végrehajtott szintézisnek (totális állam/totalitárius politika) is – egy radikális, az aktivista-akcionista beállítódásban konkretizálódó életfilozófiai pozíció szolgál alapul. Ezzel persze nem azt akarjuk mondani, hogy a diszkurzív politikatudomány és a totalitárius gondolkodás között hatástörténeti összefüggés létezik, hiszen a hermeneutika és az életfilozófia kapcsolata mondhatni magától értetődő, azonban arra mindenképpen fel kívánjuk hívni a figyelmet, hogy a „Vázlat...”-ban ez a probléma nincs kielégítően tisztázva.
 - ⁶ Mivel a politikai diszkurzusnak nincs rögzített alanya sem empirikus, sem transzcendentális értelemben, csak azt lehet állítani, hogy maga a szöveg az, ami önmagát aktualizálja, miként az „élet” a „hatalom akarása” révén.
 - ⁷ Karácsony András (1997:148) – másfajta interpretációs stratégiával – hasonló következtetésre jut. Az általa adott értelmezéshez csupán azt a kiegészítést lehetne hozzáfűzni, hogy a „belső határmegvonás kutatása” – legalábbis Szabó Márton általunk interpretált álláspontja szerint – nem lehet pusztán a „résztevők nyelvének rekonstrukciója”, hiszen ekkor a diszkurzív politikatudomány *eldologiasítaná* az eleven politikai szövegvalóságot, s nem az lenne, amivé lenni akar. Mivel a politikai szöveg a diszkurzusban a „cselekvő beszéd” révén szakadatlanul aktualizálja önmagát, a tudományos megfigyelőnek nemcsak *olvasnia* kell a résztvevők szövegét, hanem aktuális résztvevőként (ti. szerepjátszóként) *beszélnie* is tudni kell a politika nyelvét. Szabó Márton ezzel a metodológiai követelménnyel voltaképpen nem a politika, hanem a tudomány határmegvonási paradoxonját „tematizálja”.

HIVATKOZÁSOK

- Freyer, Hans 1925. *Der Staat*. Leipzig
- Hérakleitosz 1992. (53.B) In: *Görög gondolkodók 1*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Karácsony András 1997. A politika grammatikájáról. *Politikatudományi Szemle*, 1.
- Schmitt, Carl 1923. *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*. München Dunker/Humboldt
- Schmitt, Carl 1931. *Die Hütter der Verfassung*. Tübingen
- Schmitt, Carl Totaler Feind, totaler Krieg, totaler Staat. In: *Positionen und Begriffe*. Hanseatische Verlaganstalt, Hamburg, 1939.
- Schmitt, Carl Weiterentwicklung des totalen Staates in Deutschland. In: *Positionen und Begriffe*. Op. cit.

TÁJÉKOZÓDÁS

VARGA TAMÁS

A politikai kultúra fogalma és értelmezései a magyar politikatudományban

A politikai kultúra kutatása a politológiának napjainkban is állandóan művelt területe, értelmezését, elméletét, a politikai rendszerhez való viszonyát illetően ugyanakkor sok a tisztázatlan kérdés. Az ebből adódó bizonytalanság jól érezhető a hazai egyetemi politológia vagy politikaelmélet oktatásában tananyagként felhasznált/felhasználható szintézisekben, a témakör kidolgozatlansága – némelykor egyenesen tematikus mellőzöttsége formájában is. Az, hogy a politikai kultúra a politikai rendszer összetevői közé tartozik, például Bihari Mihály felfogásának részét képezi. Bihari önálló rendszerelemként tünteti fel, bár olyanként, mint ami csak funkcionálisan különíthető el a többitől, mert egyaránt áthatja a politikai szervezeteket, intézményesül a politikai normákban, kifejeződik a politikai nézetekben és vezérli, irányítja a politikai magatartásokat (Bihari–Pokol 1992:96–97). A Bihari–Pokol tankönyv ennek ellenére (vagy éppen ezért?) a politikai kultúra témakörét tematikusan nem tartalmazza. Politikaelmélet-történeti alapművekben – mivel a politológia középszintű elméletei feldolgozását nem tűzték ki célul – a politikai kultúra kérdéseivel Paczolay Péter és Szabó Máté sem foglalkoznak (Paczolay–Szabó 1996:240). Kulcsár Kálmán összegző munkájában ugyanakkor – noha szerinte a politikai kultúra nem része a politikai rendszernek, de mivel a „környezetét” alkotja és a politikai rendszer elemeivel egymást kölcsönösen „kondicionálják” (Kulcsár 1987:324) – „A politikai rendszer és társadalmi környezete” című fejezet külön alfejezetében viszonylag részletesen kifejti álláspontját a politikai kultúra fogalmáról és a magyar politikai kultúra sajátosságairól. Végül Domenico Fisichella Miskolcon „honosított” könyvében „A politikai rendszer és a politikai folyamat” című fejezetben futólag szintén érinti a témakört (Fisichella 1994:95–99). Jelen tanulmánynak az a célja, hogy az oktatás praktikus szempontjaitól indítva, de az elméleti pontosítás igényével

is áttekintse a politikai kultúra „klasszikus” fogalma geneziséét, fogalom és elmélet fejlődését, hazai recepciójának folyamatát és egyúttal rövid kitekintést nyújtson e témakör jelenlegi (a rendszerváltás utáni) helyzetéről a magyar politikatudományi irodalomban.

1. A POLITIKAI KULTÚRA MINT A SZUBJEKTÍV SZEMLELET POLITIKAELMÉLETE

1. 1. A politikai kultúra (újra)felfedezése

A kifejezés és a hozzá kapcsolódó elmélet az 1950-es évek második felétől terjedt el a politikatudományban az amerikai Gabriel Almond és követői munkássága nyomán. Maga a szó és különösen a politikai kultúrához hasonló fogalom azonban sokkal régebbi keletű. Almondnak egy későbbi, visszatekintő cikke szerint a politikai kultúra kifejezést talán Herder használta először a 18. század végén. Ugyanitt a kultúrtörténetben egészen a Bibliáig ment vissza az elképzelésével rokon teóriák bemutatásában (Almond 1989:1–15). A politikai kultúra elmélete a behaviorizmus térnyerésével kerülhetett be a politológiába, és a poszt-behaviorizmussal eresztett tartós gyökereket, gazdagítva ezzel a politikai viszonyok tudományos igényű megismerési módjait. Az emberi tényező és az emberi viszonylatok a politikai szférában is a folyamatokat, az események kimenetelét, a politikai rendszerek kialakulását, átalakulását és ezek megértését jelentősen befolyásoló momentumok. Ezt a szubjektív területet öleli fel a politikai kultúra, ily módon lett – Lucien Pye szavaiival – „a politikai kultúra a politika rendszerezett szubjektív birodalma” (Kulcsár 1987:323). A politikai rendszer fogalma a politikai kultúra koncepciójával kitágult, a „kemény” intézményi, formalizált oldal mellé csatlakoztatták ezt a „lágym” kulturális, informális összetevőt is. Almond egy 1956-os írásában vetette fel a politikai struktúra (értsd: intézmény – Fisichella 93) és a politikai kultúra megkülönböztetését, és feltételezte, hogy nagyjából azonos struktúrákban eltérő szubjektív faktorok lehetnek. Ezt a hipotézist kutatásaikkal empirikus adatokon igyekeztek verifikálni. A politikai struktúra és kultúra megkülönböztetése szükségessé tette viszonyuk tisztázását. Almondék valóban a kultúra fontosságát hangsúlyozták, szerintük minden politikai rendszer politikai kultúrába „ágyazódik”, bár azokkal a kritikákkal szemben, melyek szerint egyúttal az elsődlegességét is állították volna, Almond tiltakozott, mondván „... teljesen világos, hogy a politikai kultúrát olyan függő, illetve független változóként kezeltük, amely egyrészt magát a struktúrát is létrehozta, ugyanakkor önmaga is a struktúra segítségével jön létre...” (Almond 1989: 36). Politikaelméletében a strukturalista-funkcionalista elemzés szándékai szerint kiegészíti a politikai kultúra elmélete, s ebben érvényesült a „ki hozza a döntéseket és hogyan?” kérdések megválaszolásának lehetősége, ezáltal a politikai folyamatnak nemcsak „számszerűsített” leírására, hanem a politikai rendszer hatalmi struktúrájának és működésének megértésére való törekvése is (Bihari–Pokol: 120–121). Almondnak

láthatóan töretlen meggyőződésévé vált koncepciója első kifejtése óta, továbbá, hogy bármely (nemzet) politikai rendszer(e) megközelítésében hasznos lehetne, ha térképet rajzolhatnánk az adott nemzet politikai kultúrája lényeges vonásaival és egy másikat, amely a struktúrákat és a funkciókat ábrázolná. Az elmélet gyakorlati hasznosságát (egyben részükről a politikai kultúra koncepciója kialakításának magyarázatát) számukra az adja, hogy amint az egyes ember beállítódása befolyásolja a cselekvését, ugyanúgy a nemzetek politikai kultúrája is befolyással van polgáraik és vezetőik magatartására, ezért megismerése lehetőséget adhat jelenlegi és jövőbeli viselkedésük kiszámítására, s ezáltal a politikai folyamat a demokrácia szempontjából biztonságosabban kézben tarthatóvá válik (Almond–Powell 1992/96: 61, valamint az előzőekre Almond–Verba 1963/82: 70–71).

1.2. A politikai kultúra almond–verbai fogalma

A kultúra és ezzel együtt az olyan elméleti fogalmak, mint a szocializáció, kultúra-átviteli folyamatok, kultúrák közötti konfliktus az antropológiából és a szociológiából kerültek a politológia szótárába. Ezeknek az általános társadalmi struktúrákra és folyamatokra alkalmazott fogalmaknak a bevezetésétől – amint például a rendszer esetében is látható – várta az almondi iskola a politikai rendszerek kialakulásának és átalakulásainak a jobb megértését, végső soron a fentebb említett célok megvalósulását. A számos kultúra-értelmezés közül abból a társadalompszichológiai megközelítésből indultak ki, amelyik a kultúrán „az egyéneknek a társadalmi objektumokkal szemben tanúsított pszichológiai orientációi összességét” érti. Az orientáció fogalmán a társadalmi cselekvésre irányultságot, az egyéneknek a társadalmi tényekkel és viszonyokkal kapcsolatos álláspontját, illetve azt a módot értik, ahogyan ezeket szemlélik. A módozatok – Parsons és Shils nyomán – a) kognitív (megismerő); b) affektív (érzelmi, indulati); és c) evaluatív (értékelő) jellegűek lehetnek (Almond–Verba 1963/82:65–66). A fogalom megértéséhez szükséges még az attitűd jelentésének tisztázása is. Az attitűd a társadalompszichológia fő irányvonalának elemzési alapegysége. Jelentése beállítódás, hozzáállás. Az egyén olyan hajlama értendő rajta, amely arra irányul, hogy a dolgokat érzékelje, értelmezze és egy bizonyos dologban a legkülönfélébb módon járjon el (Almond 1980/89:13). A politikai kultúra definíciója ennek megfelelően (az 1963-as Sidney Verbával közösen írt *The Civic Culture...* című alapművükben): „... amikor egy társadalom politikai kultúrájáról beszélünk, a politikai rendszerről úgy szólunk, ahogy azt a társadalom tagjai »belsővé tették« ismereteikben, érzelmeikben és értékeléseikben... Egy nemzet politikai kultúrája népességének a politikai »objektumokkal« kapcsolatos attitűdjei sajátos elosztásából áll.” (Almond–Verba 1963/82:66). A politikai kultúra ezek szerint egyéneknél alakul ki, de csoportminőségű attitűdökben megnyilvánuló tudattartalom. Terjedelmét tekintve az egyes személyek politikai kultúráján kívül, a politikai elit, egyes elitcsoportok (pl. kormányzati vagy ellen-

zéki), az egyes politikai pártok, az állami bürokrácia tagjai, az állampolgárok közössége, egy ország, országrész vagy régió lakossága, egy nemzet, egyes generációk stb. politikai kultúrájáról lehet beszélni. Tartalmi szempontból a politikai kultúrát a társadalom tagjaiban kialakult csoportminőségű, kimondottan politikai jellegű objektumokra, úgymint

a) a politikai intézményekre, normákra, eszmékre, értékekre; a politikai státusokra és szerepekre, közte az egyén saját szerepére, helyzetére és politikai lehetőségeire; a politikai rendszer inputjaira és outputjaira vonatkozó tudás, ismeretek, hitek és tévhitek, az irántuk tanúsított figyelem, érdeklődés (kognitív orientáció);

b) az ismeretek alapján az ezekre vonatkozó érzelmek, indulatok (emocionális, affektív orientáció);

c) az eddigiek nyomán kialakult/kialakított politikai vélemények, értékelések, értékítéletek (evaluatív, valutatív orientáció) alkotják.

1.3. A politikai kultúra kutatása, Almond és Verba tipológiája

Almond és Verba mintaértékű kutatásukat az 1950–1960-as évek fordulóján öt országban (USA, Nagy-Britannia, NSZK, Olaszország és Mexikó) végezték el. Egy ország politikai kultúrájának kutatása számukra azt jelenti, hogy a lakosság megfelelően kiválasztott mintájának olyan kérdéseket tesznek fel, amelyek a politikai kultúra fent említett tartalmi elemeinek feltárására vonatkoznak (Almond–Verba 1963/82:67–68). Meggyőződésük szerint az egyén (szubjektum) politikai orientációit felméréses (kérdőíves) módszerrel, kérdésekre adott válaszok alapján szisztematikusan meg lehet ragadni. A válaszok elemzése során a politikai kultúrának különböző típusai írhatók le, ezeket a típusokat nemcsak egyénekhez, hanem csoportokhoz is hozzá lehet rendelni. Ha ugyanazokat a kérdéseket más-más országok szociológiai „mintájának” tesszük fel, akkor nemzeti politikai kultúrák típusjegyei különíthetők el, méghozzá a komparatiztikát lehetővé tevő módon. Almondnak és Verbának voltaképpen ez volt a célja a témában alapműnek számító, 1963-ban kiadott *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations* című munkájukban. A mintavétel mindenestre lehetővé tette, hogy az egyes országok politikai kultúrái sajátosságainak feltárásával olyan alapvető kérdésre próbáljanak magyarázatot találni, mint a politikai demokráciák stabilizálódása vagy bukása mennyiben van/volt összefüggésben a (politikai) kulturális viszonyokkal. A kutatás részletezésére e helyütt nincs lehetőség, csak a kialakított tipológiát és az elmélettel összefüggő néhány sajátosságot tudom bemutatni. Előrebocsátom azonban a vizsgálat végeredményét, miszerint a mintavétel időpontjában az Egyesült Államok és Anglia polgárai döntő módon ragaszkodnak a politikai intézményekhez, egyetértenek a politikai hatalom birtokosainak a céljaival és az alkalmazott eszközökkel, aktívak és öntevékenyek; a német polgárok az intézményekre nem különösebben büszkéek, de a kormányaik teljesítményére igen, az ebbe vetett bizalom nagyfokú, emellett a formalizmus és a passzivitás a jellemzőjük; az olasz polgárokat a politikai elidegenedés,

a szociális elszigeteltség, bizonytalanság és a korrupt intézményekből való kiábrándultság jellemzi, visszahúzódnak a családi életbe, és még helyi ügyekben is csak ritkán hajlandók másokkal együttműködni; a mexikóiak ugyan büszkéek forradalmukra és intézményeikre, de azokat nemigen ismerik, teljesítményeikkel elégedetlenek, a szociális és vallási orientációk keverednek bennük, erősek a tradicionális kötődéseik, érzékenyek a karizmatikus vezetők iránt.

Almond és Verba kiindulási pontja szerint a demokrácia mint politikai rendszer kritériuma az, ha a nem elit politikai befolyással rendelkezik az elit felett. Egy csoport vagy egy egyén akkor számít politikailag befolyásosnak, ha a döntéshozatalt a politikai folyamatban való részvételével előnyére képes alakítani. A vizsgálat az állampolgári (politikai) kultúra feltárására ebből az egyetlen, viszont Almondék szerint meghatározó aspektusból történt. Az állampolgári kultúrának a szerzők három alaptípusát különböztették meg: a) a résztvevőit (participant), b) az alattvalóit (subject) és c) a parokiálist vagy provinciálist (parochial). A parokiális politikai kultúrában vagy még nincsenek elkülönült politikai funkciók, így nem is lehetséges az ezekre irányuló orientáció, vagy ha már vannak, e típus polgára akkor is szűk látókörű, az országos politikát nem, vagy alig ismeri, tájékozódása lokális, esetleg a települése határáig terjed. Az alattvalói típus esetében a politikai funkciók már elkülönültek, így a politikai rendszerre irányuló orientációk is differenciáltan jelentkezhetnek. Az állampolgárok zöme a politikai folyamatnak még nem alanya, de már tárgya (a „történet” nélküle zajlik, de már róla is „szól”). Elsődlegesen a politikai rendszer outputjai felé tájékozódnak, főleg azon döntések, szabályozások iránt, amelyek közvetlen hatást gyakorolnak az életükre. Magatartásuk behódoló. A részt vevő típus esetén az állampolgárok többsége a politikai folyamatnak nemcsak tárgya, hanem alanya is. Az input és output folyamatok és struktúrák iránt egyaránt orientálódnak, és – legalábbis potenciálisan – kötelességüknek érzik, hogy részt vegyenek az érdekek artikulálásában és a döntések kialakításában. Ez pluralisztikus kultúra, vagyis a kultúra különbözőségébe és megegyezésébe vetett hiten és kölcsönviszonyon alapul. Jellemzője a stabilitás, a racionalizmus, a politikai célokról és eszközökről alkotott nézetek egysége, az állampolgárok elégedettsége és ragaszkodása ehhez a politikai rendszerhez, aktív részvételük a politikai célok megvalósításában, nagyfokú társadalmi önszervezőkészség és képesség. Ha a tipológiát a vizsgálatuk végeredményével összevetjük, eléggé kézenfekvő, hogy az angolszász kiváltképp a résztvevőire, a német–olasz az alattvalóira, a mexikói a parokiálisra hasonlít a legjobban.

Almondék hangsúlyozottan ideáltípusokról beszélnek, melyek modellek, „tiszta” formában a valóságban nem fordulnak elő, bár valójában mindhárom típusnak nagyjából megfelel valamilyen tényleges, a történelemben valóságosan is létezett/létező politikai struktúra. A tradicionális politikai struktúrának (pl. a törzsi társadalmak, a nagy keleti birodalmak vagy a korai feudális európai államiság) a parokiális; a centralizált, autoritáriusnak (pl. az abszolút monarchia) az alattvalói; a demokratikusnak (pl. az észak-amerikai vagy az angliai politikai demokráciák) a

részt vevő típusú politikai kultúrák felelnek meg a legjobban (Kulcsár 1987:330 és Fisichella 96–97). A nemzeti politikai kultúrák ritkábban homogének (pl. az angol politikai kultúra), gyakrabban heterogének (pl. a francia politikai kultúra). Használták a szubkultúra és a szubkulturális jellemzők fogalmát, mint amivel enyhíthetőek a túlzott leegyszerűsítések torzító hatásai. A szubkultúra kifejezést két esetre alkalmazták. Az első az, amikor az állampolgárok teljes egészében elfogadják és támogatják a kialakított politikai struktúrát, de az aktuális input-output folyamatokhoz pártoló vagy elítélő módon viszonyulnak. Megítélésük szerint például Angliában, a régi Brit Nemzetközösségben, az Egyesült Államokban és Skandináviában a 19. század második és a 20. század első felében létrehozott politikai struktúrára vonatkozó orientációk a politikai kultúra homogenitását mutatják. Ezekben az országokban az eltérések csak a politikai vonalvezetésre, a „politikacsinálás” kérdéseire, a politikai vezetők csoportjainak kiválasztására vonatkoznak. Ezek az eltérések képezik a szubkultúrákat, amelyek között szakadékok nincsenek, sőt számos kérdésben még a politikai irányvonalat illetően is széles körű konszenzus alakult ki. Franciaországban ettől eltérően a forradalom óta a szubkultúrák magára a struktúrára – például köztársaság- vagy monarchia-pártiak – vonatkoznak, ami a politikai kultúra heterogenitását eredményezi. A szubkultúra másodsorban a politikai kultúra úgynevezett vegyes eseteit jelenti. A valóságos politikai rendszerekben a politikai kultúrák a három típust tekintve ugyanis összetettek, például még a részvételen alapuló típus legfejlettebb formájában is megtalálhatóak a parokiálisok. Ugyanígy kevert típusként például a kontinentális Nyugat-Európa legtöbb országában a leggyakoribb a résztvevő-alattvalói vegyes típus (Almond–Verba 1963/82:67–71). A vizsgálatokkal mindenesetre szerintük meg lehet állapítani, hogy bármely nemzet politikai kultúrájára dominánsan melyik típus a jellemző, amihez képest a többi eset szubkultúráként fogható fel. Powell-lel írt összehasonlító munkájukban például az 1990-es évek eleje politikai rendszereire a következő politikai kultúra-modelleket állították fel (elképzelt, illusztratív „modell” %-ok):

- modern ipari demokráciák – részt vevők 60% – alattvalók 30% – parokiálisok 10%;
- iparosodott autoritárius rendszerek (pl. a volt Szovjetunió) – részt vevők 8% – alattvalók 84% – parokiálisok 8%;
- átmeneti autoritárius rendszerek (pl. Chile vagy Tajvan) – részt vevők 10% – alattvalók 60% – parokiálisok 30%;
- preindusztriális demokratikus rendszerek (pl. India) – részt vevők 6% – alattvalók 34% – parokiálisok 60% (Almond–Powell 1992/96:63).

Ezen a ponton egy megjegyzés erejéig vissza kell kanyarodnom az 1.1. rész végéhez, ahol a politikai kultúra elmélete almondi alkalmazásában rejltó praktikus szempontról volt szó. A kontinentális európai politikai demokráciák egy része két világháború közötti megingása és összeomlása okainak keresése, a demokratikus politikai rendszerek kialakításának, stabilizálásának és védelmének a kérdései a „polgári kultúra” elmélete kidolgozóit is programszerűen foglalkoztatták. A hármas tipológiával a szerzők az 1960-as évek elején tudatosan proponálták a politikai kultúra

angol-amerikai „részt vevő” ideáltípusát, mint a politikai demokrácia stabilizátorát. Erre Almond így emlékezett vissza: „... A polgári kultúra vizsgálata... a felvilágosodásból és a liberális politikai elméletekből kialakította a demokratikus polgárság »racionális-aktivista« modelljét, a sikeres demokráciának azt a modelljét, amely megköveteli, hogy minden polgárt aktívan bevonjanak a politikába, részvételük párosuljon informáltsággal, elemzőképességgel és ésszerűséggel... Csak ha az emberek érzéseiben egyesül a passzivitás megszűnése a bizalommal, a tekintélynek és a szakértelemnek való engedelmességgel, akkor lehetséges életképes és stabil demokrácia...” (Almond 1989:16). Almond álláspontja a politikai kultúra jelzett eredeti programja vonatkozásában később is változatlanul bizonyult, ami érzékeltethető 1992-ben írott munkájuknak a fent említett szovjet kultúra-modell bemutatásakor leírt alábbi megjegyzésével is: „... Ha egy ilyen társadalom elhatározza magát a demokratizációra, akkor sok, kizárólag alattvalóként élő állampolgárnak meg kell tanulnia résztvevővé lenni...” (Almond–Powell 1992/96: 64).

1.4. Továbbfejlesztés és kritikák

A „szubjektív aspektus” elmélete a tényleges komparatív rendszerlemzés során csiszolódott tovább. A politikai kultúra alapvető tartalmát már az idézett 1992-es összehasonlító munka elődeiben (1966 és 1978) az Almond-féle politikai rendszer-funkcióknak megfelelően differenciáltabban, az úgynevezett „rendszer”, „folyamat” és „irányelv” (az 1992-es munkájukban „döntési”) kultúrákban látják. Egy nemzet rendszerkultúrája a nemzeti közösséghez (nemzeti identitás) és a fennálló intézmények és hatóságok törvényességéhez való viszonyt és az ezekkel összefüggő magatartásformákat jelenti. A politikai kultúrának ezek az elemei a politikai rendszer legitimitásának az alapjai, illetve a politikai rendszer hatékonyságának és stabilitásának a mutatói. A politikai kultúrák Almond és Powell szerint a legitim politikai és kormányzati berendezkedést és kormányzati politikát illetően konszenzusos vagy konfliktusos típusúak lehetnek. Akkor konszenzusos típusú a politikai kultúra, ha az állampolgárok általában egyetértenek a megoldásra váró főbb problémákban és a megoldásuk lehetőségeiben, a döntési módokban, ha pedig ezekben a kérdésekben élesen megoszlanak, akkor konfliktusos. A politikai szubkultúrák a konfliktusos típus esetében különülnek el, amikor alapvető ideológiai vagy politikai kérdésekben (pl. államhatárok, a politikai rendszer jellege) éles törésvonalak húzódnak meg az egyes állampolgári csoportok között. A nemzet folyamat-kultúráján az egyénnek a politikai hatalomhoz való viszonya (ez lehet parokiális, alattvalói, résztvevői), valamint a más politikai tényezőkhöz való viszonya és magatartásformái (amit jellemezhet bizalom, együttes hozzáértés vagy ellenségeskedés) értendők. Ezek alapvetően a politikai rendszer jellegével (diktatórikus, demokratikus) összefüggő politikai kultúra-elemek. Az irányelv- vagy a döntési kultúra a politikai folyamat eredményeivel kapcsolatos preferenciákat, illetve az olyan értékek rangsorolását jelenti, mint a

jólét, biztonság, szabadság, egyenlőség vagy a procedurális igazságosság. Ezek a politikai kultúra-elemek a politikai rendszerek modell-variánsaival, strukturális változataival (pl. westminsteri vagy konszenzusos) vannak elsődlegesen összefüggésben (Almond 1989:34–35; Almond–Powell 1996:61–66).

Úgy tűnik, hogy a politikai kultúra fogalma az 1990-es évekre az empirikus kutatások hatására a politikai magatartás irányába tolódott el. A politikai kultúra „feltérképezésének” módja Almondék esetében elsődlegesen mindig is a politikai magatartás (a részvétel) feltárását, a „mit tett?”, vagy „mit tett volna?” típusú kérdésekre adott válaszok tanulmányozását jelentette (ez jobban, az „attitűd” kevésbé mérhető, de általa mutatható ki). 1992-es munkájuk definíciójában a politikai kultúra „a politikai magatartásformák, értékek, benyomások, a releváns információk és a politikai készségek meghatározott elosztásából jön létre” (Almond–Powell 1996:61). Itt már nem rendszer-, folyamat- és irányelvkultúrákról, hanem a rendszerrel, folyamattal és a döntéssel kapcsolatos állampolgári magatartásról beszélnek. A politikai kultúra ezek szerint magába foglalná a politikai magatartást, illetve fogalma kibővülne a politikai magatartással. Ez a fejlemény a politikatudomány egyes képviselőinek elképzeléseivel egybeesik (részben pl. a politikai kultúra elméletével legbehatóbban foglalkozó magyar politológusokéival – Kulcsár Kálmán, Gombár Csaba – is), mások erőteljesen kifogásolják. Gombár Csaba, latolgatva a politikai kultúra definícióit (Verbának egy 1965-ös, illetve Pye-nak egy 1961-es megfogalmazásáról van szó, amelyek tartalmilag megegyeznek a fentebb bemutatott 1963-as almond-verbával), egyetértőleg említi Pye-t, aki szerint a politikai kultúra „nem akkurátus fogalom”, hallatlan előnye viszont, hogy a makropolitikai elemzésekbe átmenteni törekszik a behaviorizmus eredményeként kialakult lélektani érzékenységet. Gombár rámutatott a definíciónak a kollektív attitűd (politikai kultúra) és az aktuális politikai állásfoglalás (politikai magatartás) viszonya megoldatlan problémájából adódó bizonytalanságára. Kifejtette, hogy az attitűd maga soha nem aktuális viselkedés, hanem csak a viselkedés előfeltétele, amiből következően egy attitűd több gyakorlati állásfoglalást is eredményezhet, aminthogy egy aktuális viselkedés többféle attitűdből is eredhet. Véleménye szerint „... a politikai kultúra kérdésfelvetése... jóval több, mint a lelki szféra megvilágításának igénye. Valójában a viselkedés, a konkrét politikai állásfoglalások érdekelnék bennünket, amelyeket... ismereteink szerint a kollektív attitűdök kormányoznak” (Gombár 1982:621–622). (Jelezzük, hogy a politikai kultúra fogalmának körét ugyanakkor az attitűdön túl a tényleges politikai cselekvésre, viselkedésre saját definíciójában mégsem terjesztette ki. Gombár 1983:200–202.)

Kulcsár Kálmán szintén felveti, hogy az attitűd és a magatartás, noha összetartoznak, nem fedik le egymást. A manifeszt magatartást (cselekvést vagy nem cselekvést) nemcsak a tudati, érzelmi és értékelő komponensekből összetevődő beállítódás-hozzáállás határozhatja meg, hanem például más személyiségi összetevők, vagy pillanatnyi benyomáson alapuló elhatározások is. Ugyanígy az attitűd aligha azonosítható csak a

magatartással, noha rendszerint a manifesztáció a beállítódásnak megfelelően alakul, azaz az attitűd „csak potenciális viselkedés”. Kulcsár szerint az emberi magatartás ténylegesen megnyilvánuló jelenségeit indokolt beiktatni a politikai kultúra fogalmába (Kulcsár 1987:323–324). A kulcsári politikai kultúra-felfogás mindazonáltal – megítélésem szerint – koncepcionálisan eltér az almonditól, ami a továbbiakban majd részletesebb kifejtést igényel.

Ismeretes a politikai kultúra hazai szakirodalmában olyan vélemény is, amely elméletileg elveti a politikai magatartásminták tematizálását a politikai kultúra elemzésében, gyakorlatilag viszont a térségünkben eddig jórészt hiányzó empirikus politikai magatartáskutatás fellendülésétől várja az itteni politikai kultúrák sajátosságainak a feltárását (Gyurgyák 1991:53). Gyurgyák János e tárgyban egyetértéssel idézi Archie Brown álláspontját, aki azért ellenzi a politikai kultúra további bővítését a politikai magatartás irányába, mert enélkül is túl „széles” és nehezen használható az úgynevezett szubjektív fogalom. Megjegyzem, hogy ebben a kérdésben a magam részéről ezzel a felfogással értek teljes mértékig egyet, azaz a politikai kultúra és a politikai magatartás tematikus megkülönböztetésével, és ily módon történő politikaelméleti tárgyalásával a politikai rendszer elemei körében. Hangsúlyoznám ugyanakkor a politikai kultúrák feltárására, megismerésére irányuló, az almond-verbai mintából kiinduló empirikus politikai attitűd-, részvétel- és magatartáskutatás fontosságát is. Úgy tűnik, hogy e módszer valóban eredményesnek bizonyult a politikai kultúra állapotának és sajátosságainak kimutatására, amint ezt a hazai politikatudománynak a Gyurgyák felvetésétől eltelt idő alatt felhalmozott eredményei is bizonyíthatják. (A teljesség igénye nélkül lásd pl. Angelusz–Tardos 1991; Bruszt–Simon 1990, 1991, 1992, 1994; Gázsó–Stumpf 1995, 1996; Gerentsér–Tóth 1996; Lengyel–Tóth 1993; Róbert 1994; Simon 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1996; Stumpf 1994; Szabó 1993a, 1993b, 1996; Utasi 1994)

Brown azok közé a politológusok közé tartozik, akik kutatásaik során a szovjet típusú diktatúrák politikai kultúrája vizsgálata felé fordultak. A szokványos, túlságosan is általánosító megközelítésektől eltérően – melyek szerint az almondi „alattvalói típus kifejezetten erre az országcsoportra van kitalálva” (Ágh 1992:16–17), ami persze általánosságban valóban helytálló észrevétel – hét „kommunista ország” (Szovjetunió, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország, Csehszlovákia, Kína, Kuba) politikai kultúráját differenciáltabban kísérlete meg jellemezni – emigránsokkal, kiutazókkal készített vizsgálatok, statisztikai felmérések alapján. Brown (1977) konklúziója az volt, hogy azokban az országokban, ahol a „prekommunista” időszakban már volt politikai pluralizmus („egymással vetélkedő eszmék és érdekek”) – Lengyelország, Magyarország, Csehszlovákia –, a tudat átalakítására tett óriási hatósági erőfeszítések ellenére a lakosság körében erőteljesen él a politikai szabadság összekapcsolása a nagyobb társadalmi igazságossággal és hatékonysággal. Almond számára Brown kutatási eredménye egyébként érv volt a politikai kultúra marandóságára, határolt plaszticitására, tehát amellett, hogy „nem a politikai kultúra az örökös változó”, azaz a struktúrához ké-

pest mégiscsak a meghatározó eleme volna a politikai rendszernek (Almond 1989:32).

A volt szocialista országok politikai kultúrájával Almond is foglalkozott, így például az 1990-es évek elején írt tanulmányában maga is sokat tett a korábbi egyoldalú megközelítések árnyalása érdekében. Ez megmutatkozik a hivatalos, a megtúrt és az „empirikus vizsgálatokkal feltárható mélystruktúrák” szintjei megkülönböztetésében, vagy a blokkon belüli országcsoportok felállításában is. Almond megkülönböztető szempontja itt az, hogy az egyes országok lakossága hogyan viszonyult a kommunizmus okozta változásokhoz. Különválasztotta a Szovjetuniót, mint amely a változásokat elindította, az új elitet belülről kitermelte, Kínát, Kubát, Vietnámot, Jugoszláviát, mint ahol a szocializmusra való áttérés belső okokból indult meg és játszódott le, és Lengyelországot, Csehszlovákiát, Magyarországot és az NDK-t, mint olyan országokat, amelyekre a változásokat csak ráerőltették, s ezek a különbségek a politikai kultúrák különbségeiben is szükségszerűen megmutatkoznak (Ágh 1992:17). Az érdeklődése most is nyilvánvalóan a politikai kultúra eredeti felvetésétől érvényes praktikumot hordozza: milyenek a rendszerváltás, a demokratikus átmenet sikerének esélyei, az adott politikai kultúra mennyiben gátolja vagy mozdítja elő a demokratikus intézményi változásokat, a demokrácia stabilizálását, mennyire hasonlítanak az egyes országok politikai kultúrái arra a bizonyos demokratikus (részt vevő típusú) politikai kultúra-mintára.

Ágh Attila kritikai észrevétele szerint a politikai kultúra „szubjektív elmélete” nagyjából a nyolcvanas évekig, de különösen az 1960-as években még sok egyoldalúságot tartalmazott (Ágh 1986:161–162). Például a politikai kultúra jelentősége megítélésében, miszerint az sokkal inkább meghatározza az (intézményes) politikai rendszert, azaz a „struktúrát”, mintsem meghatározódnék általa, amiből a politikai kultúrának a politikai szocializációval történő lényegében változatlan újratermelődéséről szóló téves elképzelésük keletkezett (ez a „változatlan újratermelődés” egyébként – Ágh Attila szerint – „kedvenc vizsgálati területükön, az angolszász országokban” csakugyan megvalósul, s ezt általánosították tévesen), vagy Ágh említi a kultúra finomszerkezete, a szubkultúrák, a társadalmi csoportdinamikák, a külső determinánsok okozta változások iránti érzékenység hiányát felrováó kritikákat is. Ágh rámutatott arra, hogy a politikai kultúra „szabadon futását a történelemben” (értsd: a meghatározó szerepét) a német politikai kultúra 1960-as, 1970-es években bekövetkezett jelentős átalakulásának és a „kommunista országok” politikai kultúrájának vizsgálatai cáfolták meg. A fent említett almondi korrekciók elismerése ellenére továbbra is kifogásolta, hogy térségünk politikai kultúrájának nyugati elemzői „nem igazán jutottak el odáig, hogy az érintett országokban – főleg Magyarországon és Lengyelországban – kiértelt óriási empirikus és elméleti anyagot számításba vegyék” (Ágh 1992:16–18).

Hozzáteesszük, hogy a korrekció Almondék részéről a német politikai kultúra változásainak felismerésére is vonatkozott (lásd erre Almond–Powell 1996 „A politikai reszocializáció Németországban” című

a politikai rendszer környezete fontos részének – elemei az „elvi-elméleti, egyéni és szociálpszichológiai összetevők”, valamint „a külső tevékenységi elemei és ennek tárgyiasult eredményei”, amelyek „ugyan sokszor nehezen vagy alig választhatók el a politikai rendszer elemeitől, de ezek az elemek mégis külön-külön is értelmezhetők a kétféle fogalom összetevőiként”. A politikai kultúra és a politikai rendszer is kölcsönösen alakítják egymást (Kulcsár 1987:324). Ez az elképzelés tehát elméletileg elkülöníti a politikai kultúrát és a politikai rendszert, gyakorlatilag azonban nem, illetve „nehezen vagy alig”, úgyszólván egyiket a másikkal azonosítja.

Nézzük ezután, hogy Kulcsár a fentebbi elméleti alapokról kiindulva miként irányítja bírálatát mindenekelőtt a tipologizálással „kísérletező” politikai kultúra-felfogások szubjektívizmusára. A már megismert Almond–verbai tipológián kívül megemlít néhány bíráltni való egyéb felosztást is az 1960-as évekből. Így Ecksteinét, aki a társadalmi integráció milyensége alapján megkülönböztet: a) konszenzuson alapuló (pl. a „szervesen” fejlődő angol); b) mechanikusan integrált (pl. a „telepes társadalmú” amerikai); c) közösségi rendszerrel jellemezhető (pl. a „sajátos szolidaritású” norvég) politikai kultúrákat. Szintén ismerteti Lehbruch osztályozását, akinek a fő szempontja, hogy a politikai kultúra típusait az adott társadalom jellegzetes konfliktuskezelési módjaira vezeti vissza, amelynek a fajtái lehetnek: a) versenymodell (a konfliktuskezelés többségi döntéssel történik); b) arányosítási modell (a konfliktusok egyeztetéses megoldása) és c) a hierarchikus-bürokratikus modell (autoriter döntési módok). Kulcsár határozott véleménye, hogy ezek a tipológiák – mint minden tipizálás – szubjektívek, „és pedig annak megfelelően, hogy alkotói milyen ismérvet tekintenek elsősorban fontosnak. Almond és Verba ilyennek tekinti a részvétel fogalmát... Ennek az elemnek a túlhangsúlyozott kezelése a mai problémák visszavetítésének tűnik, s ennyiben a típusalkotás helyessége is megkérdőjelezhető... Valamennyi (ti. tipizálási kísérlet – *V. T.*) egyetlen, ám alapvetően jellemzőnek tartott vonást emel ki, és erre építi típusait. A valóságban azonban a politikai rendszer összetevői (sic!) jóval sokréteűbbek, s egyetlen ismérvre alapozva aligha tipizálhatók. Így, ha ezek a kísérletek adott esetben instruktívak is lehetnek, végül is nem fogadhatóak el”. Azokat az elemzéseket tartja eredményesebbeknek, amelyek egy adott politikai kultúra sajátosságait próbálják feltárni, és az így kiderült jellemzők alapján megkülönböztetni más létező politikai kultúráktól. Erre példaként L. Pye-nak az ázsiai politikai kultúráról írt könyvét említi, melynek „eredményei... olyan vonásokat jeleznek, amelyek az ázsiai tradicionális politikai kultúrára feltehetően úgy igazak, hogy napjaink ázsiai társadalmában is jelentős hatásuk van”. Azért jó Pye munkája, mert tárgyát endogén módon közelítette meg (Kulcsár 1987:330–334).

A magyar politikai kultúrához a történeti hagyományok oldaláról közelítő egyik 1990-es előadásában a történész Lackó Miklós fogalom-értelmezési kérdésekbe is bocsátkozott. Mivel fejtegetésében jórészt a kulcsári felfogást követi és terminológiáit alkalmazza, ezért e helyütt nem érdektelen ezt is felidézni. Lackó szerint a politikai kultúrát kétféleképp

pen lehet értelmezni. Az egyik a „normatív jellegű” értelmezés. Ezzel Lackó nem tud azonosulni. Fő kifogásaként a szubjektivizmust említi meg, mert mint minden közelítés, amely értékválasztásra épül, ez az elmélet is szubjektivitást eredményez. Emiatt a politikai kultúrának voltaképpen leszűkített felfogásáról van szó, amely arra kíváncsi, hogy megvannak-e vagy nincsenek bizonyos értékek, mennyire tudatosan politizál, mennyire adekvátnan tudja kifejezni politikai érdekeit, mennyire alkalmazkodó bizonyos játékszabályokhoz, azaz mennyire kulturált egy nép politikai szempontból. Ezzel „felhívhatja” a politikai kultúra jelentését: a kulturált politikai magatartást józansággal, óvatos mértéktartással azonosíthatják, sőt egyfajta szalonviselkedésnek foghatják fel. Maga a „leíró jellegűnek” nevezett másik értelmezést használhatóbbnak tartja. E szerint a felfogás szerint a politikai kultúra a „szociokultúra széles tartományának” része, egy-egy nép vagy ország történetileg kialakult politikai intézményrendszerét s a politikai magatartás ezzel összefüggő jellegzetességeit foglalja magába. Bár ez a felfogás „sem akar mentesülni bizonyos értékeknek – elsősorban a demokrácia létének vagy hiányának – tételezésétől, de a hangsúlyt a politikai mentalitás leírására, e mentalitás történetileg kialakult sajátosságaira helyezi”. Emiatt nem normatív. A tudatos elemek mellett, azokkal egyenrangúként kezelve, a nem tudatos, előítéletes, a szokásokon alapuló és csak lassan változó politikai gondolkodást és magatartást is magába foglalja. Mivel nagyobb embercsoportok politikai viselkedésével foglalkozik, olyan magatartásformákat és típusokat is fölvezöl, amelyek már-már a népkarakterológia vagy a nemzetkarakterológia „sokszor nagyon is ingoványos tartományába tartoznak” (Lackó 1991:42). Lackónak nincsenek konkrét, névre szóló irodalmi példái a két fogalomértelmezésre, ezért (a szerzőtől eltérően) nem bízom az azonosítást kizárólag az olvasó ismereteire, hanem azt befolyásolnám saját tippemmel: a „normatív” nagy valószínűséggel az almond-verbai értelmezés „lesz”, a „leíró jellegű” pedig az, amit a jelen alfejezet címében a politikai kultúra történetiség aspektusából megszületett elméletének aposztrofáltam.

Visszatérve Kulcsárra, az ő alapvető dilemmája voltaképpen az volt, hogy „a különböző politikai kultúrák és szubkultúrák... mennyiben tartalmaznak olyan minőségi elemeket, amelyek alkalmasak lennének a politikai (szub)kultúrák közötti értékelő, netán »hierarchikus« rend kialakítását eredményező megállapításokra. Tehát... lehet-e úgy különbséget tenni az egyes politikai kultúrák között, hogy azok egyike mintegy »mérőeszközzül« szolgálva minősítse a többit is?” (Kulcsár 1987:329). Válaszát elvi jelentősége miatt érdemes teljességében felidézni: „hierarchizálhatók-e a politikai kultúrák? Ha a társadalmak hierarchizálhatók, akkor az is megállapítható, hogy egyik fejlettebb lehet a másiknál. A társadalmak azonban igazán csak akkor lennének hierarchizálhatók, ha elfogadnánk az unilineáris fejlődés koncepcióját, vagyis azt, hogy minden társadalomnak ugyanazt az utat kell végigjárnia. Ebben az esetben elfogadjuk azt is, hogy egy-egy társadalom ennek a fejlődésnek az alacsonyabb vagy magasabb fokán lehet, s a fejlődés alacsonyabb szintjén lévők utolérják, vagy legalábbis nyomon követik a legfel-

sőbb szinten lévőket. A történelem tanulságai azonban nem tűrik ezt az egyszerű felfogást, hiszen még a mai viszonyok között is a társadalom és a kultúra különböző összetevői különböző fejlettségi szintet mutatnak ugyanabban a társadalomban. Technológiai és gazdasági szempontú fejlettségi különbségek pl. nem involválják szükségképpen ugyanezt a kultúra más szféráiban, az élet minőségének különböző összetevőiben stb. A politikai kultúrák hierarchikus szemléletét az említett fejlődési szintek hierarchiáján túl az alapozhatná meg, ha társadalmi összefüggésektől függetlenül, tehát absztrakt módon állíthatnánk, hogy egyik fejlettebb, mint a másik. Azt hiszem azonban, hogy ez lehetetlen” (Kulcsár 1987:335).

Kulcsár – miként ezt Nixdorffnál is láthattuk – voltaképpen az etnocentrizmust látja meghúzódni az almondi felfogás mögött. E jelenség lényegével kapcsolatos álláspontját írásának az a részlete adja vissza a leghívebben, ahol Pye-nak az ázsiai kultúra fogalmáról és összetevőiről kialakított koncepcióját a következőképpen értékeli: „...érheti-e az etnocentrizmus vádja? Azaz, kialakításakor működött-e mérőeszközként a nyugati, jelesül az amerikai politikai kultúra? A probléma aligha kerülhető meg, hiszen Pye maga állítja szembe a kettőt, sőt – a politikai modernizációval kapcsolatos megjegyzéséből úgy tűnik –, a fejlődés útját is a hatalom nyugati felfogásának (Lasswell hatalomfelfogásáról van szó – *V. T.*) legalábbis elfogadásában látja. Összességében mégsem etnocentrikus ez a felfogás, mert Pye sem valamiféle »torzulásnak« tekint a ázsiai politikai kultúrát, hanem társadalmi – ideológiai összetevők következményének, amelyek egy, a nyugati fejlődéstől eltérő történeti út sajátosságaiból adódnak”. „Mindebből nem következik azonban »a minden létező racionalitása« (nem szólva arról, hogy a racionalitás tartalma is változik), legfeljebb megmagyarázhatósága. Nem következik ebből az sem, hogy a politikai kultúra nem torzulhat el. Az »eltorzulás« azonban nem valamelyik politikai kultúra mérőeszközként való elfogadásával állapítható meg, hanem egy adott politikai kultúra saját fejlődésének folyamatában, és a szóban forgó társadalom adott fejlettségi szintjéhez képest” (Kulcsár 1987:334, 335). Tudni való, hogy az „etnocentrizmus” Kulcsár Kálmán értelmezésében a fejlődő országok egyes gondolkodóitól származó kifejezés a nyugati vagy európai politikai gondolkodás azon gyakorlatára, hogy a történetileg az európai fejlődés által produkált situációk megoldásából fakadó ismeretekből származó politikai eszméket és intézményeket használják értékmérőnek másfajta társadalmi fejlődés által kialakított értékekkel szemben. Kulcsár az „etnocentrikus” megközelítés problémáját „távrolról sem egyszerűnek” tartja. Egyrészt mert „az »európai« típusú fejlődésen kívül eső társadalmakban kialakult helyzetek összetevőiből és politikai megoldásukból fakadó tanulságok, nemkülönben sajátos politikai eszmekörük tanulmányozása jelentősen gazdagíthatja, egyes elemeiben akár tovább is fejlesztheti a politikatudományt”, másfelől „a fejlődő országok kutatói... a nyugati tudósok által feltárt... negatív jelenségeket is esetenként a nyugati tudós etnocentrizmusának számlájára írják” (Kulcsár 1982:396, 442).

2.2. A történetiség szempontja. A korrigált definíció

A Kulcsár Kálmán megfogalmazta kritika lényeges állítása, hogy a „politikai szubjektumnak” nincs „történeti feltételezettsége” (Kulcsár 1987:323), a nyugati irodalomban gyakran azt látni, hogy a „történeti nézőpontot” valamiféle leegyszerűsített, csak a ma jelenségeit körvonalazni kívánó „pszeudoszociológiaival” helyettesítik, amelyek mellőzik „a történeti gyökerek feltárását, a történeti jelenségek, folyamatok hatásainak vizsgálatát” (Kulcsár 1985:76.). Nézzük közelebbről ezeket az állításokat. Ha magának Almondnak az álláspontját vesszük, először, azt látjuk, hogy ő visszatekintve az 1963-as kutatásukra, saját munkásságát a történetiség vonatkozásában éppen ellenkezőleg látja: „A tanulmányban az egyes országokra jellemző kulturális típusok kialakulását azzal magyaráztuk – írta –, hogy milyen a kapcsolatuk az adott történelmi gyakorlattal, így utaltunk a brit reform-törvényekre, a brit intézmények amerikai örökségére, a mexikói forradalomra, a náciizmusra, és arra, hogy Németország elvesztette a második világháborút” (Almond 1989:29, 36). A politikai szubjektum történeti feltételezettségének hiányát illetően Almond szintén szolgál cáfolattal. Ugyanebben az írásában szükségesnek látta például nyomatékosítani az 1963-as kutatásnak azt a konklúzióját, hogy bizonyos politikai tárgyak megítélésében a magasan képzett vizsgálati alanyok válaszai mind az öt országban sokkal jobban hasonlítottak egymásra, mint saját országuk alacsonyabban képzett polgárainak álláspontjaira. Ilyenek voltak a kormányzási szakértelem és aktivitás megítélései. Más területeken (az állampolgári, államvezetési kötelezettségek, a demokratikus értékek iránti vonzódás, a politikai hit és elvhűség), „az adott nemzeti történelmi gyakorlat (az én kiemelésem – *V. T.*) olyan speciális típusokat alakított ki, amelyekben viszonylag kis jelentőséggel bírt az egyének végzettsége, képzettsége” (Almond 1989:24, 30).

A hazai politológusok közül többen a politikai kultúra almondi elméletét egyáltalán nem, esetleg nem így tartják „történelmietlennek”. Ágh Attila egyenesen arról ír, hogy „a történelmi szemlélet... a politikatudomány átfogó, Almond-féle feldolgozása szinte kötelezővé teszi” (Ágh 15). Gombár Csaba a politikai kultúra meginduló vizsgálatait (szerinte ez közvetlenül a második világháború utáni évekre tehető Fromm és Adorno munkásságával, annak ellenére, hogy maga a terminus csak az ismert almondi fellépés nyomán terjedt el) azért tartja érdekesnek, mert „ugyancsak a lélektani ismeretekre támaszkodva haladja meg, és szélesíti ki a politikai viselkedésen túl a politikai magatartást és annak *történeti megalapozottságát* (az én kiemelésem – *V. T.*)” (Gombár 1984:240). A „történetiség” szempontja megítélésem szerint is megtalálható Almond és az almondi iskola munkásságában. Főként a komparatív elemzéseikben – feltehetően a kritikák hatására is – e szempont növekvő mértékben érvényesülni látszik. Ha tanulmányozzuk például a már sokszor hivatkozott 1992-es kiadású Almond–Powell összehasonlító munkát (általános részének Almondék társszerzői, de egyben – lévén tanulmánykötet – a könyv szerkesztői is), akkor az országtanulmányok mindegyikében találunk „A tör-

ténelem kényszere”, „A történelmi örökség” vagy „A történelmi perspektíva” stb. című alfejezeteket, ami igazán nem lehet véletlen. Ezekben a szerzők nagyjából a Kulcsár hiányolta módon adják meg a történelmi dimenzionáltságát az adott országok mai politikai rendszerelemei, köztük az egyik tanulmányból sem hiányzó politikai kultúra vizsgálatának is. Mi lehet mégis a probléma, mennyiben nincs megfelelés mégsem (megítélésem szerint sem!) e vonatkozásban az álláspontok – és a politikai kultúra-koncepciók – között? Úgy gondolom – s ez a mi (kelet-közép) európai szemszögünkől bizonyára jobban látható –, hogy tartalmilag a pillanatnyi, az éppen most, aktuálisan mérhető politikai kultúrát meghatározó szocializációs hatásokban a „történetiség”, a szocializáció „történelmi perspektívája” az európai, különösen a kontinentális szocializációs gyakorlatban sokkal inkább jelen volt és van, mint az amerikaiban. Valószínűleg emiatt a „történetiség” az amerikai teoretikus felfogásban kevésbé nyomatékosított, sőt nem formalizált, taxatív magából a fogalom almond-verbai definíciójából teljességgel hiányzik is, ami tudományosan nem helytálló. A politikai kultúra általános fogalmának az almondi-verbai felfogása kizárólag a történetiség szempontjával kiegészítve fogadható el, hiszen úgy vélem, nem kell különösebb belátóképesség annak elismeréséhez, hogy magának ennek a szocializációs különbségnek az okai is történelmi, az amerikai és európai társadalmi és állami (politikai) fejlődés történelmileg eltérő, sajátos útjában találhatók meg.

Ezt a korrekciót végezte el Gombár Csaba, amikor politikai kultúra-definíciójában átvette az almond-verbai klasszikus fogalmat, amit kijavított a történetiség szempontjának a definícióba foglalásával. Meghatározásában „a politikai kultúra a csoportminőségű politikai beállítottságok, a történetileg kialakult és megalapozott (kondicionált) reakciókészségek foglalata, amely az intézmények általános emberi előzetese, kísérője és következménye. A valamilyen szervezeti keretek között folyó és a tudatosság valamilyen fokán levő politikai tevékenység mindig sokszínű érzelmi beágyazottsággal rendelkezik, és ennek tapasztalhatólag is ismeretes a csoportminőségű karakterisztikája. Mindazok a történetileg alapozott és csoportminőségűen egymástól eltérő reakciókészségek, amelyek nemzetenként, kultúrkörökként, társadalmi osztályokként, rétegenként és politikai tömörülésekként változó beállítottságokként jelentkeznek, képezik a politikai kultúra tárgyát. A politikai félelmek, indulatok, tömegszenvédélyek és politikai észjárások pedig mindig a politikai értékek vonatkozásában és vonzásában merülnek fel. A politikai kultúra az úgynevezett politikai tudat, azaz az emberi tudattartalom politikailag kiemelt jelentőségű részeinek körébe tartozik... Az átélt politikai élmények történelmi tapasztalattá rögzülve a különböző embercsoportokra markánsan jellemző politikai kultúrát alakítanak ki, amely elemző szempontból megismerő, érzelmi, értékelő magatartásmintákat hordozó beállítottsági (azaz kognitív, emotív, axio gnómiai és attitűdinális) szövedéket alkot, és amely sajátos jelzőrendszerként is működik a szimbólumok, jelszavak, ünnepek és a mindig jellemzően alkalmazott politikai szóhasználat formájában. Az ekként felfogott politikai kultúra tehát nem a politikai isko-

lázottság szűken vett kérdése, és nem a politikai elemző- és ítélőkészség elméleti színvonalára vonatkozik, hanem az általános szocializáció csatornáin többnyire öntudatlanul felszívott, elsajátított *attitűdöket és értékszerkezeteket* jelent, amely a *szociális karakter mélységében hat*, és amelynek sajátos hagyományozó és fenntartó mechanizmusai vannak a nevelés és nevelődés általános körülményei között” (Gombár 1983:200–201) az én kiemeléseim – *V. T.*). Kulcsár Kálmán számára „ez a meghatározás lényegében elfogadható”, csak a történetiség elemét tartja szükségesnek erősíteni. „Hangsúlyozandó ugyanis, hogy mindezek az orientációk... a politikai rendszer egyes elemeit realizáló cselekvésmódok túlnyomórészt hosszabb, történeti méretű fejlődés eredményei. A politikai kultúra mint *történelmi örökség* (az én kiemelésem – *V. T.*) tehát az egyén szempontjából sem egyszerűen »tanult« jelenség, hanem a történetileg felgyűlt tapasztalatok társadalmi és egyéni feldolgozásából áll” (Kulcsár 1987:324). Ebben a megközelítésben Kulcsár megítélése szerint úgy történt meg a „behaviorista” és az úgynevezett „történeti” megközelítési mód kombinációja, hogy a behaviorizmus „szubjektív elemei történelmi feltételezettséget” kaptak, másrészt „eltűnik a történeti megközelítés megfoghatatlan és irracionálisnak tételvezhető fogalma a néplelekről, a népjellemről, illetőleg ezek kódös és önkényes volta” (Kulcsár 1987:323).

2.3. A politikai szocializáció megítélésének megegyezősei és eltérései

Mielőtt a már többször felmerült témakör, a „nemzetkarakter” kérdését érintenénk, néhány mondat erejéig még szükséges visszatérni az almondi elmélet „történetiségére” és a politikai szocializációra. Amiben feltétlenül egyetértés mutatkozik „mindkét fél” részéről, az, hogy a politikai szocializáció tanulási, tapasztalási folyamat, amelynek során az egyének bevezetődnek a politikai értékek, szerepek, magatartások világába, aminek az eredménye a politikai kultúra kialakulása. A politikai szocializáció színterei lehetnek a család, az iskola, a munkahely, kortárscsoport, esetleg vallási szervezet, társadalmi egyesület, de a tömegkommunikáció, a politikai pártok (különösen a választási kampány időszakában), vagy az állampolgároknak a kormányzati struktúrákkal létrejött kapcsolata is. A szocializáció helyszíneit tekintve felosztható intézményes (szervezett intézményi keretek között zajló, pl. iskolai, munkahelyi, társadalmi-politikai szervezetben vagy a tömegkommunikációban történő) és nem intézményes (szervezetlen, pl. családban, kortárscsoportban, baráti körben végbemenő) formákra. A hatásmechanizmus jellege szerint megkülönböztethető a közvetlen, direkt szocializáció (a politikai kultúra elemeinek átadása tudatos, tervezett ráhatással bármely helyszínen, de kiváltképp az oktatási rendszerben, esetleg állami vagy pártvagy más intézményi propaganda útján) és a közvetett, indirekt szocializáció (a politikai kultúra elemeinek átadása spontán módon, bármely helyszínen, de kiváltképp a szülők, családtagok, tanárok, barátok példá-

ja, a mindennapok saját, véletlenszerű tapasztalatai hatásai útján). A felfogásbeli különbségek természetesen abból adódhatnak, ha egyik vagy másik formát tartjuk a többihez képest a meghatározónak. Úgy tűnik végül is, hogy a politikai kultúra fogalma és tartalma Almond-verbai felfogását nagymértékben befolyásolta, hogy a politikai szocializációval kapcsolatosan ők arra az álláspontra helyezkedtek, amelyet saját közegükben tipikusan megvalósulni láttak. Almondék szerint ugyanis a politikai szocializáció esetében (ab ovo) meghatározó jelentősége van a mindenkori egyéni, saját személyes élményen alapuló, különösen felnőtt korú tapasztalatoknak, és kevésbé a „generációsán átszarmaztatott”, a „történetileg kialakult és megalapozott” tapasztalatoknak (Almond 1989:36). Más „terepen” a nem intézményes, indirekt szocializációs színterek mellett az intézményes, direkt politikai szocializációs formáknak („demokráciára nevelés”) is nagy fontosságot tulajdonítottak a „minőségibb” politikai kultúra típusa kialakítása-kialakulása szempontjából – például a háború utáni NSZK-ban, és általában mindenütt, ahol ez szükségessé válik.

Ez a sommás álláspont is – amint a politikai kultúra más vonatkozásai esetén is láthattuk már – a későbbiek során szintén differenciáltabbá vált, különösen a 1992-es összehasonlító elemzés tanúsága szerint. A politikai kultúra mint politikai tudattartalom változékonyságának – hiszen lényegében erről van szó – realisabb megítélését nagyban előmozdíthatja Almondnak az a belátása, hogy a politikai tudatnak ebből a szempontból többféle rétege különböztethető meg. Az egyének legmélyebb (tehát a legnehezebben változó) tudatrétege „...olyan általános észrevételeket és hiteket tartalmaz, mint a hazafiság, a törzsi és osztályképzetek, az ideológiai elkötelezettség, és az egyén társadalmi jogairól és kötelességeiről alkotott alapvető felfogás. Ezenkívül léteznek kevésbé emocionális állásfoglalások és tudásszegmentek, jobbára az olyan politikai és kormányzati intézményekről, mint a választási rendszer, a törvényhozás és az igazságszolgáltatás szervezete, valamint a végrehajtó hatalom minősége. Legvégül pedig vannak az aktuális eseményekről, politikai ügyekről és személyiségekről táplált ideig-óráig tartó nézetek. Jóllehet ezek a magatartásformák mind ki vannak téve a változásnak, az első csoportba tartozók, amelyekre a legkorábban tettünk szert, hajlamosak viszonylag hosszabb ideig fennmaradni”. Fontos észrevételük, hogy a szocializáció az egyén életében soha nem zárul le. „A gyermekkorban elsajátított magatartásformák mindig alkalmazkodnak *vagy* (az én kiemelésem – V. T.) új megerősítést nyernek aszerint, hogy az egyén éppen milyen társadalmi élmény részese...” A nemzetek politikai kultúráját eredményező politikai szocializációt olyan kulturális transzmisszióként képzelik el, „...amelyben az egyik generáció politikai mintáit és hiteit tovább adja a következő generációnak...” A történetiség szempontjának fokozottabb figyelembevételére! E transzmisszió során megváltozhat a politikai kultúra. Megrázó erejű események „élményei” (Almondék a háborút és a gazdasági válságot említik ilyennek) különösen erősek, az egész társadalmon otthagyják nyomukat. Végül „bevezetik” a politikai reszocializáció fogalmát, amin azt értik, amikor bizonyos élmények hatására a

társadalom idősebb tagjainak politikai magatartásformáiban drasztikus változások állnak be (Almond–Powell 1992/96:53–54).

2.4. Nemzeti jellem, karaktervonások és a politikai kultúra

Gombár Csaba definíciójában a „karakter” (jellem) kifejezés kétszer is – mint a politikai kultúra tapasztalilag is megismerhető „csoportminőségű karakterisztikája”, illetve a politikai kultúra mint a „szociális karakter” mélységeiben ható politikai attitűd és érték szerkezet – előfordult. Gombár ezt a terminust beépítette tehát a politikai kultúrának a történetiség szempontja érvényesítésével immár szubjektívizmusától „mentesített” – s szerintünk ezzel már a tudományosság kritériumának is eleget tevő – almondi fogalmába. Ami a politikai kultúra-fogalom „lélektani vonatkozásait” illeti, Gombár Csaba „alapos feltételezésnek” tartja, hogy „a politikailag hatásos csoportmentálisok kritikus együttese megkülönböztető és magyarázó összetevő a politikai történelesekben”, ugyanakkor kétségei is vannak abban a vonatkozásban, hogy az attitűdök, ha a magatartásformákon keresztül sikeresen mérhetőek is, de ebből még nem következik mibenlétük meghatározása és hatásuk kimutatásának sikeressége (Gombár 1982:622–623). Ez a meggyőződése irányíthatta érdeklődését a nemzeti mentalitás hagyományos európai, kiváltképp a második világháború előtti magyarországi spekulatív – ahogy írja: „impresszionisztikus” – nemzeti karakter-konstrukcióira, illetve Széchenyi István, Prohászka Lajos, Babits Mihály, Kornis Gyula, Szekfű Gyula, Illyés Gyula, Németh László, Bibó István, Ottlik Géza stb. újraolvasására a magyar nemzetkarakterre vonatkozó megállapításaik megismerése okán. Álláspontja az, hogy a nem fajelméleti (a biológiai alapú faji karaktert propagáló) fogantatású írásokról leporlandó a „lejáratás”, szabad, sőt hasznos ezeket előzményül felhasználni a mai politikai kultúravizsgálatok során, még ha némelykor „legalábbis etnocentrikus megközelítésűek” is (Gombár 1982:623–624).

Kulcsár Kálmán is „a kultúrának mint történeti terméknek” a felfogását „egyes változataiban a népléleknek vagy népjellemnek a romantikával megjelent fogalmához” látja kötődni. A politikai kultúrák leírására „a kultúra ilyen karakterológikus” megközelítéseit azzal a megszorítással tartja elfogadatlannak, ha elismerjük, „...hogy ez a néplélek vagy népszellem a történeti feltételek folytán változik...” (Kulcsár 1987:322). Megfigyelhettük, hogy a politikai kultúra történeti szempontot érvényesítő definíciójának az almondi fogalommal és – tegyük hozzá – az empirikus kutatások módszere átvételével (Kulcsár 1985:76) történő „ötvöztetésével” voltaképpen ezeket a „megszorításokat” látta megvalósulni. Összefoglaló munkájában leírt elemzése a magyar politikai kultúra történeti aspektusairól – melyben főleg Bibó István írásait vette mintául – megítélésem szerint máig a műfaj meghatározó alkotásának számít.

E helyütt nem az a cél, hogy a nemzetkarakter problematikájánál hosszabban időzzünk, ezért csak néhány olyan további észrevétel felidézésére szorítkozunk, amelyek a politikai kultúra vizsgálatánál még érvek

lehetnek a terminus és tartalma gombári–kulcsári értelemben vett felhasználhatósága mellett. Erre bíztat már idézett előadásában Lackó Miklós is. A legfontosabb megállapítása talán, hogy a nemzetkarakterológia „nem az ördögtől való”. A nemzetek karakterjegyei léteznek, a társadalmi mentalitás egy sajátos ágát alkotják. „A nemzet mint társadalmi alakulat nemcsak különböző érdekű osztályok és rétegek együttese, hanem az együttélés és együttműködés történelmileg hosszú tartamú kerete is, s ez a belső küzdelmeken és bonyolult tagoltságokon keresztül is érvényes együttműködés a nemzethez tartozók mentalitásában is lecsapódik.” A nemzetkarakter tapasztalatokon, megfigyeléseken nyugvó leírásai a 18–19. század fordulójától terjedtek el, és jellegzetesen a kontinentális európai, kiváltképp a német, a spanyol vagy éppen a magyar irodalomban és politikai gondolkodásban nyertek teret, azaz Európában főleg ott, ahol „a polgári modernizáció során előrehaladó társadalmi integráció különböző okokból gyenge, hiányos, töredezett maradt”. Ezeknél a népeknél „...részben a nemzetkarakterológia funkciója, hogy egységbe foglalja azokat a heterogén – a történelmi múltból, a mentalitásból, az életmódból, a politikai struktúrából stb. származó – igen különböző típusú elemeket, amelyek a nemzeti összetartozás tudatát vagy fikcióját erősíthetik...”. A problémát és a félresiklási lehetőséget a nemzetkarakterisztika esetében Lackó szerint éppen az okozhatja, hogy ahol a legnagyobb szükség volna az azonosságjegyek felmutatására, a dolgok logikájánál fogva ott a legnehezebb ezt megtenni. Fennáll tehát annak a veszélye, hogy – torz ideologikus érdekektől megfertőzve – „... a nemzeti karakterjegyek a politikai nemzeten belüli »idegenek« kizárására szolgáljanak...” (Lackó 1987:17–18). Ezt a felhasználhatóságra vonatkozó dilemmát a nemzetkarakterisztika esetében megítélésem szerint egyszerűen feloldhatjuk azzal, ha a politikai kultúra megismerése más módszereit kiegészítő egyik – és megfontolással használva – jól alkalmazható eszközének fogjuk fel és fogadjuk el.

A magyar politikai irodalom (és eszmék) történetében egy kisebb részt képező, adott esetben lélekmérgező vagy egyszerűen csak primitív, de ártatlan sztereotípiákon kívül bőségesen található a pozitív funkciójú alkalmazásra igényes, jó példákat – mint erre Gombár a figyelmet rég ráirányította (Gombár 1982:623). Ennek immár iskolapéldává vált esete Prohászka Lajos 1936-ban megjelent „Vándor és bujdosó” című írása, és a nyomában Szekfű Gyula szervezésében kibontakozott „Mi a magyar?” vita irodalmi termése, amelynek során az 1930-as évek végének politikai körülményei között a vita résztvevői nem a „Ki?” kérdésre firtatták a válaszokat. Az 1939-es tanulmánykötetből különösen Babits Mihály „A magyar jellemről” című szép írása emelkedik ki és forgatható ma is haszonnal. Hasonlóképpen a mintavétel szinte kifogyhatatlan tárházának tekintett és megkerülhetetlen minden magyar politikai kultúrát kutató vagy az iránt érdeklődő számára Bibó István munkássága, kiváltképp az 1946-ban megjelent „A kelet-európai kis államok nyomorúsága” és az 1948-as „Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem” című írásai.

3. KITEKINTÉS A MAI MAGYAR POLITIKATUDOMÁNYI IRODALOM POLITIKAI KULTÚRA-ÉRTELMEZÉSEIRE

3.1. *Egy javasolt definíció Bibó István nyomán*

Bibó fenti írásai alapján az ő lehetséges politikai kultúra-definícióját Kende Péter rekonstruálta a következőképpen: „Politikai kultúrának nevezhető egy politikai közösség (nép, nemzet), illetve az azt alkotó egyedek képessége arra, hogy mint közösség összehangolódjék, a külső kihívásokkal szembenézzen, belső konfliktusaira megoldást találjon, a változó helyzetekhez alkalmazkodjék, a sorsát érintő problémákra gyakorlatias, tartós, esetleg még példaértékűen is érvényes válaszokat adjon. A politikai kultúra röviden a közösségi problémaérzékelés és -kezelés (még rövidebben: az önkormányzás) képessége, illetve ennek milyensége”. (Megjegyzem, hogy ez a meghatározás némileg – a politikai kultúra mint képesség, illetve ott készség – az 1992-es almond-powellre rímel.) Kende érvelésében a politikai kultúra mint készség jellemezhető fokozatai vagy minőségei szerint. Pozitív („egészséges”, azaz hosszú távon eredményes) a minősége ott, „ahol a közösség – vagyis annak hangadó része – reálisan szemléli saját dolgait, és hatékony válaszokat talál a sorsát érintő kérdésekre”. Gyenge („elferdült”), „ha olyan magatartások jellemzik, mint az eszelős vagy romantikus önáltatás, a sorsdöntő pillanatokban való félreállítás, habozás vagy téves választás, a néma belenyugvás vagy a féktelen indulati cselekvés, a nehézségek dramatizálása, a végletes megoldásokra való hajlam, illetve azok kritikátlan elfogadása”, azaz a bibói „közösségi hisztériák”. Kende nagyon körültekintően (és megítélésem szerint meggyőzően) igyekszik elkerülni a minősítés Kulcsár által kifogásolt szubjektivista buktatóit az alternativitás beemelésével. A pozitív és negatív reagálásnak ugyanis szerinte sokféle módja lehetséges. „Ha például – írja – három-négy, hasonló körülmények között élő nép politikai kultúráját egymással összevetjük, akkor azok nemcsak egy lineáris jó-rossz skála mentén különböztethetők meg, hanem másfajta minőségi eltérések szerint is. Ugyanazon történelmi kihívásra – legyen az háború, nagyhatalmi fenyegetés, modernizációs kényszer stb. – nemcsak egy megfelelő válasz adható; a működőképes intézmények, az erkölcsileg is igazolható kormányformák sokfélék. Ennélfogva a különféle közösségi választások, magatartások úgy is leírhatók, mint elvben egyenértékű, tehát eleve nem »osztályozandó«, hanem gyakorlatilag más és más előnyöket más és más hátrányokkal kombináló megoldások”. Minthogy „egy adott közösség politikai kultúrájának szilárdsága nem azon mérhető, hogy tagjai teljes harmóniában élnek-e egymással, hanem azon, hogy képesek a felmerülő konfliktusok elrendezésére, „a pozitív képlet nem az »egység«, hanem az egyezség, amely az ellentétek tudomásulvételének és feloldásának a képessége” (Kende 1994:234–236). Ez a Bibó Istvánból kiinduló Kende-féle értelmezés – a politikai kultúra mint a közösségi problémaérzékelés és -kezelés képessége és ennek milyensége – érezhetően elterjedőben van a hazai politikatudományban (Paczolay, Kurunczi).

3.2. Rendszerező törekvések

Szükségesnek tartok megemlíteni végül még egy írást, amelyik a rendszerváltás utáni hazai politikai kultúra-irodalmat vizsgálja meg, illetve egy másikat, amely többek között áttekinti a politikai kultúra mai értelmezéseit. A szerzők saját definíciót nem „adnak” vagy „ajánlanak” ugyan, de megítélésem szerint egyedi és találó csoportosításaikkal mégis hozzájárulnak tárgyunk elméleti háttere tisztázásához. Elsőként Becskeházi Attila egyéni hangvételű cikkét nézzük, ami voltaképpen egy politikai leltár az 1990–1992 közötti időszak politikai kultúra-tárgyú írásműveiről. Elkészítéséhez Becskeházinak szüksége volt – a tematikai differenciálás érdekében – egy „terminológiai zárójelre”, annak kimutatására, hogy „a »politikai kultúráról« írók hogyan használják a kifejezést”. Ezt szerinte úgy lehet megismerni, ha azt keresi, „mit jelent számukra a »politika« és a »kultúra«”. Az eredmény lényege, hogy egyrészt „a politikához tartozónak minősül minden olyan cselekedet, vélemény, jelenség, aminek közlője, végrehajtója, elemzője politikai kontextusba helyezi azt”, minthogy „a politikatudomány... diszciplináris határai nagyon képlékenyek”, másrészt „a »kultúra« is hasonlóképpen többértelmű és »törekeny« fogalom”. Összesítve: megfigyelhető „a politikai kultúrának mint fejlődésnek és kulturálódásnak a leírása”, „a politikai kultúra tematizálásakor is fontos szerepet kap a kulturálódásnak mint felvilágosodásnak és felvilágosításnak a definiálása”, végül „napjaink politikai kultúrája a múltbélielhez hasonlóan »ráépül« a hagyományokat őrző civil kultúrára”, a politikum és a politikai kultúra „konstruált természetű” kell hogy legyen, különben „a rá vonatkozó elemzések inkább a jelent elhagyó metafizikai spekulációk és nem »kortársi pillantások» lesznek (Becskeházi 1993:175–177). Ennek megfelelően aztán a tematikai „horizont is – csakúgy, mint a fogalmi – „meglehetősen tág” lett. A szerző a számításba vehető irodalmat tárgykörök szerint csoportosította, ami azért tanulságos, mert ez adja meg – ha közvetetten is –, hogy maga hogyan gondolkodik a politikai kultúra tárgyáról, implicite a fogalmáról is. A politikai kultúra-irodalom első tárgykörének a „politikaelemzést” nevezi meg. Ezen belül egy csoportját „nominalistának” nevezi, mely írásokban „diszciplinánk a politikai kultúra tárgyában... elsősorban a politikai történések a köznapitól eltérő megnevezésében találja meg identitását” (a „politológiai nyelv” megteremtése). A politikaelemzés egy további csoportjába a „kultúrpresszimista kritika” esszéizáló műveit, a harmadikba az eseménykövető leírást, avagy „tudópublicisztikát” sorolja. A második tárgykörbe a közvélemény-kutatások tartoznak. Egyik részük a rendszeresen ismétlődő szolgáltatás, a másik a tudományosság igényével fellépő empirikus kutatás, amely nem kerülheti meg az „elméletalkotás nehézségeit”. Végül a harmadik tárgykört „a politikum szimbolikus környezetének vizsgálata és a politológiai önreflexió” jelentené (Becskeházi 1993:180–184).

A második, befejezésül bemutatandó írás a már Nixdorff kapcsán aposztrofált Szabó Márton munkája. Ebben a szerző a politikai kultúrának szerinte eddig kialakult három felfogását említi meg. Az egyik a

szubjektív aspektus elmélete, a jól ismert Almond-verbai és az azt mintának tekintő több nemzeti és nemzetközi projekt. Ez a rendszerváltás után teret nyert a mi régióinkban és országunkban is (vö. a hazai empirikus politikai kultúrakutatás már hivatkozott irodalmával). Egy másik a szintetizáló felfogás lenne. A szintetizálónak elnevezett, esszéizálónak jellemzett második felfogás voltaképpen megegyezik azzal a körrel, amit Lackó Miklós „leíró” jellegűnek, Kulcsár Kálmán maga is – miként most Szabó – idézett vitacikkében „esszé” jellegűnek említett. Ide tartozik Tocqueville nevezetes írása ugyanúgy, mint „a magyar szociográfia közel százéves tradíciója”, ez „dominál a rendszerváltás szakirodalmában”, „de az vezető műfaja a diktatúrák félegális vagy tiltott irodalmának is”. Egyetértek mindezzel, s azzal is, hogy „szerzőik nem teremtettek mesterséges vizsgálati szituációt... a rekonstrukció hitelét és fedezetét... nem személytelen tudományos apparátus működtetése szavatolja, hanem az a személy, aki írta, és az, hogy az olvasó a megállapításokat »visszaigazolja«” stb. Egy ponton érezhető csupán – megítélésem szerint – leegyszerűsítés, amikor a szerző sommásan kijelenti, hogy „művelőinél hiányzik az az öndefináló, paradigma- vagy iskolateremtő igény, ami az aspektus- vagy tényezőelmélet híveit olyannyira jellemzi”. Erre cáfolat lehet az e tárgyban szintén esszéista, de igenis definiáló stb. Kulcsár, Gombár, Lackó, de akár Kende vagy Bihari Mihály munkássága is (Bihari 1993). A harmadik irányzatként elkülönített ún. szubsumációs (besorolásszerűen magába foglaló) felfogás „ernyő”-fogalmát az irodalom azon részének megjelölésére, ami politikai kultúrának tekinti magát, mert „nem jogrendszer, párt, parlament, ideológia, politikai filozófia, vagyis nem intézmény és reprezentatív eszme”, „amely szerint a – »szubjektív dimenzió« bármely eleme, bármely módszerrel vizsgálva politikai kultúrakutatást jelent” – telitalálatnak tartom, és maximálisan egyetértek vele (Szabó Márton 1994:527–531).

Összegzőképpen elmondható, hogy a politikai kultúra fogalma és elmélete első változatához képest maguknak az eredeti tételt felállító Gabriel Almondnak és munkatársainak a „kezén” is fokozatosan alakult, s a változások iránya a politikai kultúrát a történetiség aspektusából értelmező felfogás felé mutatott. A definíció gombári–kulcsári pontosítása az a szükséges korrekció volt, amivel az Almond-fogalom megítélésem szerint általánosan elfogadhatóvá vált, és napjainkban is követett és követésre méltó maradhatott. A politikai kultúra rendszerváltás utáni hazai irodalmában a dolog természeténél fogva sokkal inkább a mai magyar politikai kultúra gyakorlati feltárását jelentő rész dominál, mint az itt bemutatott „teoretizáló” vonulat. A jelen elméleti „hozádés”, a Kende–(Bibó)-féle fogalom is – színvonalasan – voltaképpen ezt a prakticista igényt elégíti ki. Érdekes és érdemes volna a szintetizáló „iskola” magyar politikai kultúra-jellemzőit szisztematizálni, és rávetíteni az empirikus politikai kultúra-kutatás mára már szintén szisztematizálható eredményeire. Ekkor következne be – nézetem szerint – a magyar politikai kultúra-kutatásunk valódi megfelelése a politikai kultúra történeti aspektus jegyében korrigált klasszikus fogalmának.

HIVATKOZÁSOK

- Almond, G. A. 1956. *Comparativ Political Systems*. *Journal of Politics*, XVIII.
- 1982. (1963) A polftikai kultúra vizsgálatához. Részlet az „Állampolgári kultúrából”. In: *Polgári elméletek a pártokról és a politikai magatartásról*. Szerk. Forgács Imre, Műv. Min.
- 1989. (1980) The Intellectual History of the Civic Culture Concept. In: *The Civic Culture Revisited*. London, New Delhi, (Edited by Gabriel A. Almond and Sidney Verba, 1980) Sage Publications, Newbury Park, Első kiadás.
- 1989. (1980) A polgári kultúra koncepciójának intellektuális története. In: *Politikatudományi tanulmányok*. Szerk. Balogh László, ELTE BTK TI.
- 1990. Communism and Political Culture Theory. In: *A Discipline Divided*. London: Sage
- Almond, G. A.–S. Verba, 1963. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. (Princeton, N. J.: Princeton University Press)
- Almond, G. A.– G. B. Powell 1996. (1992) *Összehasonlító politológia*. Budapest: Osiris
- Angelusz Róbert–Tardos Róbert 1991. Pártpolitikai mélyrétegek. In: Magyarország Politikai Évkönyve (a továbbiakban *MOPEK*) 1991. Szerk. Kurtán S.–Sándor P.–Vass L. Budapest
- Ágh Attila 1986. A polgári demokrácia mítosza és valósága. Budapest: Kossuth
- 1992. A politikai kultúra mint a rendszerváltás rejtett dimenziója. In: *Állam és polgár*. Szerk. Csepeli Gy., Kéri L., Stumpf I., Budapest: MTA PTI–MPKK
- Babits Mihály 1981. *A magyar jellemről*. Budapest: Magvető
- Becskeházi Attila 1993. A politikai kultúra. *Politikatudományi Szemle*, 2.
- Bibó István 1986. A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. Uő: Eltorzult magyar alkat, . szakutcs magyar történelem. In: *Válogatott tanulmányok*, II. kötet. Szerk. Nagy E., Vida I. Budapest: Magvető
- Bihari Mihály 1985. Politikai kultúra és demokratikus reformok. *Társadalomkutatás*, 2.
- 1993. Politikai stílus és politikai kultúra Magyarországon a 90-es évek elején. In: *MOPEK*
- Bihari Mihály–Pokol Béla 1992. *Politológia*. Budapest: ELTE, Tankönyvkiadó
- Brown, A.–J. Gray 1977. *Political Culture and Political Change in Communist States*. New York: Holmes and Meier
- Bruszt László–Simon János 1990. Posztpaternalista politikai orientációk Magyarországon. In: *MOPEK*. AULA-OMIKK
- 1991. A „választások éve” a közvélemény-kutatások tükrében. In: *MOPEK*. Ökonómia Alapítvány–Economix RT
- 1992. A Nagy Átalakulás. Elméleti megközelítések és állampolgári vélemények a demokráciáról és a kapitalizmusról. *Politikatudományi Szemle*, 1.
- 1994. Az Antall-korszak után, a választások előtt. In: *MOPEK*.
- Conradt, D. P. (1980) Changing German Political Culture. In: *The Civic Culture Revisited*. Op. cit.
- Csepeli György 1985. Magyar neurózis? *Társadalomkutatás*, 2.
- Dalton, R. J. 1996. Politika Németországban. In: *Összehasonlító politológia*. Szerk. Almond, G. A.–Powell, G. B., Budapest: Osiris
- Eckstein, H. 1966. *Division and Cohesion in Democracy: a Study of Norway*. Princeton University Press
- Fischella, D. 1994. A politikatudomány alapvonalai. Miskolc: IC(P) Holding RT
- Gazsó Ferenc–Stumpf István 1995. Pártbázisok és a választói magatartástípusok. In: *MOPEK*.
- 1996. Nemzedéki orientációk a rendszerváltozásban. In: *MOPEK*.
- Gerentsér Imre–Tóth Antal 1996. Az egyes tiltakozási fajták megítélése és a lakosság részvételi hajlandósága. In: *MOPEK*.
- Gombár Csaba 1982. A magyar politikai kultúra megismerésének lehetőségéért. In: *Politika és politikatudomány*. Szerk. Bihari Mihály, Budapest: Gondolat
- 1983. *Politika – címszavakban*. Politikatudományi Füzetek 1. 2. kiad. Budapest: ELTE ÁJK.
- 1984. (1982) Iskolák, műhelyek, irányzatok. In: *Egy állampolgár gondolatai*, Budapest: Kossuth

- 1984. Mentalitás, érték és politikai intézmény. *Társadalomkutatás*, 3-4.
- Gyurgyák János 1991. Változások a magyar politikai kultúrában. In: *Politikai kultúra és állam Magyarországon és Csehszlovákiában*. Szerk. Papp Gábor, Torino/Budapest: Giovanni Agnelli Alapítvány
- Kende Péter 1994. Politikai kultúra, civil társadalom, elit. In: *Mi a politika?* Szerk. Gyurgyák János, Budapest: Századvég
- Kulcsár Kálmán 1982. A politikai rendszer – a politikai folyamat. In: *Politika és politikatudomány*.
- 1985. A politikai kultúra és a magyar társadalom. *Társadalomkutatás*, 2.
- 1987. Politikai és jogszociológia. Budapest: Kossuth
- Kuranczi Jenő 1995. Politikai kultúra Magyarországon (1989–1994). In: *Politológus Vándorgyűlés, Szeged*, Konferenciakötet. Szerk. Gombos József, Kiss Mária Rita, Kozmáné Soós Edit, Szeged
- Lackó Miklós 1987. *Viták a nemzeti jellemről a XX. század első felében*. Budapest: MTA TI – OPI.
- 1991. A magyar politikai kultúra történeti hagyományairól. In: *Politikai kultúra és állam* Lehmruch, G. 1967. *Proporzdemokratie*. Mohr, Tübingen
- Lengyel Emőke–Tóth Antal 1993. Közép- és kelet-európai lakossági vélemények a térség gazdaságáról és az európai együttműködésről. In: *MOPÉK*
- Nixdorff, P. 1989. *Politikai kultúra – az összehasonlító elemzés zsákuticája, avagy királyi útja a politikai kultúrakutatás?* Társadalomtudományi Írások/5. Veszprém
- Paczolay Péter (1995). Politikai intézmények és politikai kultúra a rendszerváltás után. In: *Politológus Vándorgyűlés, Szeged*
- Paczolay Péter–Szabó Máté 1996. *A politikatudomány kialakulása*. Budapest: Korona Kiadó
- Parsons, T.–E. A. Shils, 1951. *Toward a General Theory of Action*. Harvard: University Press
- Prohászka Lajos 1990. *A vándor és a bujdosó*. Szeged: Universum Reprint
- Pye, L.W. 1965. Introduction: Political Culture, and Political Development. In: Pye, L. W.–S. Verba (eds.): *Political Culture, and Political Development*. Princeton: Princeton University Press
- 1985. *Asian Power and Politics: The Cultural Dimensions of Authority*. Cambridge (Mass), London: The Belknap Press
- Róbert Péter 1994. Középosztály, attitűdök, politikai preferenciák. In: *Törésvonalak és értékválasztások*. Szerk. Balogh István, Budapest: MTA PTI
- Simon János 1990. A nem-választók szabadsága. In: *MOPÉK*
- 1991. A „nem-választók” választása. In: *MOPÉK*
- 1992. A demokrácia „másnapja” Magyarországon. In: *MOPÉK*
- 1993. Állampolgári tükör 1992-ből politikusoknak és pártoknak. In: *MOPÉK*
- 1994. Politikai kultúra Magyarországon a „melankolikus forradalom” alatt és után (1989–1992) In: *Törésvonalak és választások*. Op. cit.
- 1996. Politika alulnézetből, avagy hogyan politizálnak a munkanélküliek? In: *MOPÉK*
- Stumpf István 1994. Választói magatartás a generációs és vallási törésvonalak mentén. In: *Törésvonalak és választások*. Op. cit.
- Szabó Márton 1994. A politikai szemantika lehetőségei. A társadalomtudományok nyelvi-konstrukciós fordulata és a politológia. In: *Törésvonalak és választások*. Op. cit.
- Szabó Máté 1993a. Társadalmi mozgalmak politikai tiltakozása. In: *MOPÉK*
- 1993b. A társadalmi mozgalmak szektora és a tiltakozás kultúrája Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 3.
- 1996. A kollektív tiltakozás trendjei. In: *MOPÉK*
- Szekfű Gyula (szerk.): 1992. *Mi a magyar?* Budapest: Helikon KFT
- Utasi Ágnes 1994. Generációs különbségek a családi kapcsolatokban és értékpreferenciákban. In: *Törésvonalak és választások*. Op. cit.
- Varga Tamás 1996. Néhány észrevétel a politikai kultúra fogalma és a magyar politikai kultúra kérdéséhez. In: *Konfliktus, konszenzus, kooperáció*. Szerk. Horváth Csaba, Pécs: JPTE TK, Friedrich Ebert Alapítvány

KÖNYVEKRŐL

BALÁZS ZOLTÁN

Schlett István: A magyar politikai gondolkodás története

I. kötet. Budapest: Korona Kiadó 1996.

Schlett professzor munkájának alkalmasint állandó jelzője lesz a „hiány-pótló”. A helyzet valóban az, hogy már egy ideje észrevettük a hiányt, de szerencsére tudtuk, hogy vannak a hiány pótlására alkalmas tudósok, és a szerző maga is jelzi, hogy a feladatot nem egyedül gondolta elvégezni. Sajnos a lehetséges szerzőtárs, Széll János már nem tudott részt venni ebben a munkában.

Schlett István nem történész, különösen nem a középkor vagy az újkor specialistája. Mégis vállalkozott rá, hogy ezeket a korszakokat is „fölveszi” a történetbe. Magam sem vagyok történész, ezért csak bizonytalanokodva és a teljes történeti irodalom ismeretével nem dicsekedhetve kérdezem, hogy a magyar történészek között akadt-e volna olyan, akinek a politikatudomány hiátusa föltűnik, és akit ez a feladat érdekel? Az ugyanis egyértelmű, hogy a politikatörténet minden történeti monográfia előkelő helyén szerepel, beleértve a marxista munkákat is, és nem kevés idevágó résztanulmány is született az elmúlt évtizedekben. A jelen kötet forrásjegyzéke pedig azt tanúsítja, hogy a szerző valóban a legrepresentatívabb, összegzésigénnyel készült, kimunkált koncepciókkal egybefogott történeti munkákra alapozta saját munkáját, de a magyar történettudománynak nemcsak a legfrissebb, hanem immár klasszikusnak számító műveit is forgatta. Hogy a történettudomány eredményeit mennyire tudta hasznosítani, mennyire igazodott el az egyes vitás kérdésekben, azt egy történésznek kell majd megítélnie. Jómagam – kompetencia hiányában – erre nem vállalkozhatom.

A politikai gondolkodás története valóban a „gondolkodás” és nem a „gondolatok” története akar lenni. A különbség az, hogy amíg az utóbbi kifejezés inkább látszik utalni a politikáról való elmélkedés, filozofálás történetére, egyfajta tudományként fogva föl azt; addig az előbbi szélesebb területet fog át, a politika résztvevőinek, s nem csupán teoretikusai-

nak gondolkodását, tudati motivációit tárgyalja. Ehhez Schlett professzornak a politikai ideológiákkal kapcsolatos felfogása adja meg – a nagyon is koherens – elméleti alapot.

Természetesen az ilyen meglehetősen széles értelemben vett „gondolkodástörténetet” nem könnyű igazán jól kézben tartani. A kötet olvasán az egyik legmarkánsabb benyomásom az volt, hogy az anyag imitt-amott „csúszkál”. Az első fejezetek, nyilván a vezérfonalul választott Szűcs Jenő-i szemléletmód következtében (s itt hadd jegyezzem meg, hogy ez az erős ráutaltság egyetlen szerzőre talán nem szerencsés – ezt oldani lehetett volna például a sajnálatos módon meg sem említett Hajnal István-i szemlélettel, ami egyáltalán nem áll ellentétben Szűcs Jenő-ével) egy erősen interpretatív, komparatív és a modern politikai filozófia kategóriáival kidolgozott leírást adnak a magyar középkorról.

A rendi monarchia elemzésénél inkább a társadalmi meghatározottságon alapuló politikai gondolkodás statikus keresztmetszetét kapjuk, történelmi eseményekkel gazdagon illusztrálva. (Ehhez képest nem egészen világos a „Mellékáramlatok” fejezet értelme, egy „teljes panorámát” nem lehet „teljesebbé” tenni: logikailag az itt ismertetett irányzatok is beletagozhatók a rendi hovatarozás megszabta elméleti keretbe.) Ez a rész az előzőhöz képest jóval kevesebbet foglalalkozik azonban a nyugati fejleményekkel való összehasonlítóssal, a rendi ideológiák nyugati változataival, és különösen keveset az állam és az egyház közötti feszültség újabb formáival, illetve az egyházon belüli mozgalmakkal, ideértve a filozófiai és a teológiai problémák politikai vetületeit (a források között egyháztörténeti munka nemigen szerepel, Szántó Konrád monográfiája például, minden hibája ellenére, nagyon sok helyütt használható összegzés). Egyáltalán, bizonyára érdemes lett volna legalább vázlatosan utalni arra, hogy a jelzett fejlemények és az eltűnő (mert a továbbiakban is mostohán kezelt, egy-egy bekezdésnyi terjedelemben tárgyalt) komparatív szemlélet iránt érdeklődő olvasó milyen kézikönyvekhez fordulhat. Viszont ebben a részben találjuk a rendi nacionalizmus genezisének a pontos kifejtését, bár kissé szétszórva (75–77. és 96–98. old.).

A következő rész (a Mohács körüli időszakról és a 15. századról van szó) újdonsága, hogy itt kerül először igazán előtérbe a könyv választott szemléletmódja, a „politikai gondolkodás” elemzése. Schlett professzor itt remekel, elsősorban a kiegyensúlyozott és pártatlan szemléletmóddal, amely nem akar post festa döntőbíráskodni. Az aprólékos elemzést, az egyes politikai álláspontokat sok idézet támasztja alá. Persze a „mindkét félnek sokban igaza volt” önmagában meglehetősen lapos megállapítás, kivéve a politikát, ahol ezt bizonyítani is kell; s ha van valamiféle mának szóló üzenete a könyvnek, akkor az talán éppen az, hogy legalább annyit lássunk be végre: a magyar – de bármilyen – történelem legtragikusabb pillanataiban sem lehet egyértelműen jó vagy rossz politikai döntést hozni – ami persze még semmit sem mond a morális helyállásról. Azt, hogy két, egymásnak ellentmondó politikai álláspont is lehet egyszerre igaz, éppen az bizonyítja, hogy mindkettőt el lehet árulni, s mindkettőt lehet erkölcsileg tartani. De a politika túlnyomórészt a gyakorlati bölcsesség terrénuma, ahol csak nagyon ritkán dönthető el, mi az egyértelműen he-

lyes álláspont. Mindazonáltal Schlett István téved, amikor ebből a megfigyelésből (is) azt a következtetést vonja le (több helyütt), hogy a politika és a morál egymást „fömlülítik”, vagyis hogy a politikai ítélet nem mindig és nem szükségszerűen esik egybe a morális ítélettel. E mögött az a magyar politikatudományban (és politikai gondolkodásban) sajnálatosan elterjedt meggyőződés húzódik meg, hogy Machiavellinek – *nolens volens* – igaza volt. Ez, természetesen, koránt sincs így, bár ennek bizonyítására itt nincs mód.

A 16–17. század politikai gondolkodásának elemzéséből az is kitűnik, hogy a mégoly szükösnek érzett politikai cselekvéstér is bővíthető, ha magukat a célokat fogalmazzuk át. Konkrétan: „Míg a XVI. században mindvégig az országegyesítés lebegett a magyar politikusok szeme előtt, a XVII. században általánosan elterjedt az a felfogás, hogy *a megosztottságból haszon is származhat, ha az országrészek jól játsszák a történelem által rájuk rótt szerepet*” (141. old. – az én kiemelésem – B. Z.). Rendkívül fontosnak tartom ezt a – *mutatis mutandis* – általános érvényű, és bár triviális, mégis oly ritkán elhitt megállapítást, hiszen rávilágít a politikai fatalizmus elvi és gyakorlati megcáfolásának lehetőségére. Hiányérzeteim igazából csak ott támadt, ahol a szerző a politikai cselekvéstér résztvevői között a Habsburg-dinasztiával foglalkozik, és céljait és lehetőségeit tekinti át. Igaz, hogy többször említi a hatékony államszervezés európai versenyében részt vevő dinasztia sajátos helyzetét, amelynek korlátaival a bécsi politikusok éppúgy küszködtek, mint a magyar politikusok a sajátjaikéival; de ezt talán valamivel részletesebben, európai perspektívába helyezve is ki lehetett volna fejteni, és gondosabban kellett volna kerülni a „kurucos” mentalitás (nem politikai álláspont!) olyan sommás megállapításait, mint: „A tizenöt éves háború bizonyossága szerint a Habsburgok nem tudták, aztán – közel egy évszázadon át – *nem is akarták* esküvel vállalt kötelességüket, az ország megvédését teljesíteni” (153. old. – az én kiemelésem – B. Z.). Az ellentét a könyv egyébként egyértelmű, a fentiekben jellemzett szemléletmódjával az ilyen helyeken elég kiáltó.

A 17. század a politikai gondolkodás technikáiban is fordulatot hoz. Megszaporodnak a pamflettek, pasquillusok, államberendezkedési vagy reformtervek, de föl-fölbukkanak immár absztraktabb igénnyel készült politikai filozófiai értekezések is. *A könyvnek ez és a hátralevő része* első sorban immár ezekre az írásművekre épít, de a politikai cselekvéstér módosulásainak tárgyalását sem mulasztja el. Az államigazgatási reformjavaslatok különösen érdekesek – igazából csak azt sajnálhatjuk, hogy magának az állami intézményrendszernek (ideértve a központi hatalom szerveit éppúgy, mint a vármegyerendszert és fejlődését) a – legalább vázlatos – bemutatása mindegyik korszakból hiányzik. (Egyébként nem kevésbé érdekes téma az uradalmi szervezetek fejlődése: igaz ugyan, hogy az arisztokrácia közhatalmi jogosítványai egyre inkább eltűnnek, de ebből távolról sem következik az, amit a szerző sugallni látszik [vö. 211. old.], hogy ti. az államszervezet átalakulása egészében öngerjesztő – esetleg külföldi hatásokra reagáló – folyamat. A nagybirtokszervezet „abszolutista-funkcionalista” átalakulása minden bizonnyal nemcsak

imitálta ezt a folyamatot.) Alighanem rengeteg fontos információt, viszonyítási pontot nyerhettünk volna egy ilyen fejezettel.

Tudvalevő, hogy eredeti magyar filozófiának mindig is meglehetősen szűkében voltunk, és ez igaz a politikai filozófia esetében is. Annál nagyobb becsben kell tartanunk azokat a munkákat, amelyek, noha jobbra a nyugati gondolkodás recepciói és adaptációi (általában a rendi szemlélettől áthatva), magát az elméleti igényt képviselik. S itt olyan „fölfedezésekre” bukkanhatunk, mint Rákóczi Ferenc értekezése a hatalomról, az 1790-es országgyűlésre készített alkotmánytervezetek és a felvilágosodás filozófiáinak égisze alatt fogant munkák (Nagyváthy József, Batthány Alajosé stb.). Ezek persze eddig is ismertek voltak, igaz, csak egy szűk szakmai – történelmi, irodalomkutatói – közvélemény számára, de például a középiskolai történelem- vagy irodalomtankönyvekben említés formájában sem kaptak helyet. És itt különösen hiányzik vagy csak nagyon töredékes az európai kitekintés, (egy-egy szerző neve és munkássága szerepel, eszmeáramlatok csak távoli hivatkozásként).

Tudván tudjuk, hogy Schlett István igazi szakterülete a következő kötetben tárgyalandó korszak. Az első kötet legjobb részei – azok, amelyek az egyes korok politikai dilemmáit érzékeltetik, sőt, beléjük helyezik – mindenképpen maradandó tudományos értéket képviselnek. És még valami. A dilemmákat kibontó elemzések arra az egyáltalán nem mellékes igazságra is ráébresztenek, hogy eleink között nagyon sok egészen kiváló politikus, államférfi is akadt, akiknek sokkal többel tartozunk, mint amit a történet vagy pozitívista szemléletű történelemkönyvek sugallnak (az előbbieket az osztálykorlátok átlépésével, az utóbbiak legföljebb valamilyen meglehetősen poros és életidegen nemzet vagy állam iránti elkötelezettséggel azonosítják a politikai kiválóság non plus ultráját). Ezekkel szemben itt és most minden egyes olvasó, politikai meggyőződésétől függetlenül is részese egy folyamatnak, amely nélkül ő maga sem volna most az, aki. A talán benne is megszülető erkölcsi természetű *hála* pedig összeköti őt, az élőt is a holtakkal, ami nélkül modern eszméink, intézményeink és a politikai közösség iránt érzett (vagy, sajnos, csak alig érzett) lojalitása is gyöngé marad. Schlett professzor politikai gondolkodás-története egyrészt elevenítő történelem: mi magunk is részesei vagyunk őseink dilemmáinak; másrészt nemesítő történelem: a (jelző nélküli) politikai nevelés eszköze.

Azt gondolom, hogy a könyv a legkevésbé sem csupán egyetemi tankönyv: a középiskolai történelemoktatás sem nélkülözheti.

SZABÓ TIBOR

A politikai filozófia múltja, jelene és jövője

Lánczi András: A XX. század politikai filozófiája.

Bibor Kiadó, Miskolc, 1997.

Örvendetes jelenség, hogy az utóbbi időben egyre több publikáció jelenik meg nálunk a politikai filozófiáról. A ma már klasszikusnak számító Leo Strauss és Joseph Cropsey tollából született *A politikai filozófia története* című kétkötetes mű (Európa, 1994), valamint a *Politikai filozófiák enciklopédiája* (Kossuth, 1995), angolszász szerzők műve magyar nyelven való megjelentetése egyre sürgetőbbé tette hazai szerző jelentkezését e téren.

Lánczi András régebb óta foglalkozik a politikai filozófia hazai meggyökeresztetésének problémájával, s ennek a törekvésének már több szakmai fórumon is hangot adott. Most megjelent könyvében tematikus és történeti áttekintést ad a 20. századi politikai filozófia főbb kérdéseiről. A mű szándéka szerint sem kronológiai jellegű, hanem problémacentrikus. Az a kérdés foglalkoztatja a szerzőt, vajon mi is a politikai filozófia, mi is a modernség. Szerinte ugyanis a „jelen politikai filozófiájának a legnagyobb gondja a modernség, a modern tudat és a modern ember céljainak vizsgálata” (10. old.). A könyv első két fejezetében tudományos igénnyel elemzi egyrészt azt a problémát, hogy milyen lényeges pontokon tér el egymástól a premodern és a modern politikai filozófia, másrészt azt, hogy a klasszikus modern politikai filozófiától miben tér el a 20. századi. A kötet másik két fejezete inkább ismertető, informatív jellegű közléseket tartalmaz arról, hogyan fogja fel Lánczi András a legújabb politikai filozófusok munkásságának lényegét, és mely problémákat és kategóriákat lát benne érdekesnek. Igaz tehát, hogy jellegében teljesen eltér egymástól a két-két fejezet, mégis egységet alkot abban, hogy

a szerző bemutatja a politikai filozófia múltját, jelenét és jövőjét. A kötet így gazdag információkkal látja el az érdeklődő olvasót.

A szerző már az első két fejezetben sem rejti véka alá, hogy felfogását döntően befolyásolják az „amerikai politikai tapasztalat”, az amerikai politikai filozófia eredményei és személyiségei. Abban egyetérthetünk a szerzővel, hogy a 20. században az amerikai politikatudomány és politikai filozófia „többszörös módon is meghatározta a politikai filozófia mozgásterét” (11. old.). A könyvben azonban túlsúlyban van az angolszász liberális politikai filozófia bemutatása, ami annak a – szerintünk nagyon is vitatható – álláspontnak a következménye, amit Láncki András úgy fejez ki a kötet végén, hogy „a XX. század az amerikai szellem évszázada” (209. old.). Ennek a meggyőződésének köszönhető, hogy az *európai* politikai filozófia csak igen gyéren, nem igazi jelentőségének megfelelően van jelen a kötetben. Azt a véleményét is túlzottnak tartom, hogy a „politikai filozófia mint önálló tudományág soha sem létezett Magyarországon” (12. old.). Mint *önálló* tudományág még másutt sem régóta létezik, másrészt nagy hiányossága a kötetnek, hogy nem említi meg *Bibó István* nevét sem.

Láncki András figyelemre méltó megállapításokat tesz a premodern és a modern politikai gondolkodás különbségét illetően. A premodernnek „kultúroptimizmusát”, természetes értelmét a modernnekél a „szenvédélyek uralma” váltja föl. A hatalom vágya – mondja Hobbes alapján – „nem emberi gyengeség, erkölcsi hiba, hanem természetének alapja” (28. old.). Megváltozik a modernségben a szabadságról alkotott fogalmunk, nagy szerepet kap benne az eredetiség, valamint a gazdaság és a kultúra egymáshoz való viszonya.

A klasszikus modern politikai filozófián belül Láncki elkülönít egy pragmatikus és egy premodern gondolatokkal tarkított absztrakt, elméleti vonulatot. Köztük nagy vita és eltérés van az individualitás és közösségiség, a szellemi tökéletesség és a politikai cselekvés között. Ez utóbbi ma is kérdés: vajon összeillik-e a német életfilozófia és az amerikai pragmatizmus? Nyilvánvaló, hogy itt két egymással szöges ellentétben álló gondolkodásmódról, tendenciáról van szó.

A modernség idején elemzi a szerző a nagyobb és az igazán nagy filozófusok politikai filozófiáját. Wittgenstein és Lukács esetében annak hiányát, Heideggernél pedig visszakövetkeztet műveiből arra, vajon milyen is volt politikai filozófiája. A Heideggerre vonatkozó rész, tömörsége ellenére, *vége* a nemzetközi szakirodalomban általánosan elfogadott szinten és igen színvonalasan mutatja be Heidegger filozófiájának és politikai szimpátiáinak, antiszemitizmusának és náci-szimpátiájának jellegét. A Lukácsra vonatkozó rész viszont egyoldalú, mert a Budapesti Iskola némely képviselője nyomán haladva csak a *Történelem és osztálytudatot* tartja fontosnak. Utal ugyan *Az ész trónfosztására*, de nem elemzi Lukács késői filozófiai főművét, *A társadalmi lét ontológiáját*, amelyben igen lényeges megállapítások találhatók a politikai filozófia tárgyköréből. Elegendő csak a *Szisztematikus fejezetek* fontosabb kategóriáira (reprodukció, elidegenedés, eszmei tényező, szubjektív faktor stb.) utalni.

Lánczi András helyesen veti fel a politikai filozófia reneszánszának problémáját, amit a második világháború utánra tesz. Itt, a kötet második fejezetében tárgyalja a politikai filozófia ismeretelméleti és etikai megalapozásának kérdését, amely talán a kötet legszínvonalasabb része. A politikai filozófiát mint ismereti formát alapozta meg I. Berlin, akiről igen szép és helytálló képet rajzol a szerző, vagy K. Popper és F. A. Hayek. A politikai filozófia etikai megalapozását Leo Strauss és Eric Voegelin végezték el.

Nagy érdeme a kötetnek, hogy megismerteti az olvasót a legutóbbi évtizedek, sőt az utóbbi évek politikai filozófiával összefüggő vitáival, problematikájával. Bemutatja, hogy mind az ismeretelméletileg, mind az etikailag megalapozott politikai filozófia polemizál a pozitivistá tudományeszménnyel. Lánczi András a pozitívizmushoz sorolja – talán nem is ok nélkül – a politikatudomány csak leíró jellegű ágát, amelynek hazánkban szintén vannak képviselői.

Az 1970-es években a politikai filozófia – nem függetlenül az 1968-as diákmozgalmaktól – új szakaszba lépett. Világossá vált, hogy nem elegendő a politikai jelenségek, tények empirikus leírása, de ettől az időtől kezdve a politikai filozófiának már nincs többé szüksége megalapozásra, megáll önmagában is. Ezt a *jelent* John Rowles és Robert Nozick neve fémjelzi.

A kötet második két része szinte lexikonszerű, tankönyvszerű ismertetést adja a 20. századi politikai filozófiai iskoláknak és főbb képviselőiknek. Sajnos a szerző itt nem tudja kikerülni az ismétléseket, s bár igyekszik a már elmondottakat nem újra tárgyalni, mégis kénytelen ezzel az eszközzel élni. Ettől függetlenül szép leírásokat, mondhatnánk nyugodtan: kis esszéket talál itt az olvasó H. Arendtről, R. Aronról és a többi már említett, elsősorban angolszász liberális szerzőről. Ezen túl tárgyalja még a Frankfurter Iskola, a francia egzisztencializmus képviselőit (Sartre-ot és Camus-t), az új szerződéselméletek (különösen John Rowles) koncepcióját. A szerző is érzi, hogy a felsorolás nem teljes, és a 20. század politikai filozófusainak ismertetésére nem vállalkozhat e kötetben. Mentegeti is magát (174. old.). Az összkép ugyanis egyoldalúra sikerült. Úgy véljük, hogy az európai gondolkodók háttérbe szorulását semmi sem indokolja. Különösen feltűnő a *Latin-Európa* politikai filozófiájának a mellőzése. Nem hagyhatjuk említés nélkül Antonio Gramsci nevét, akiről halálának 60. évfordulóján az idén az egész világon úgy emlékeznek meg tudományos konferenciákon, mint a század egyik legjelentősebb politikai filozófusáról. A szerző meg sem említi a nagyhatású francia Georges Sorelt, és szinte teljesen hiányzik a nem liberális politikai filozófia, különösen a vallásos politikai filozófia. De vitatható a szerzőnek a feminizmusról és az ökológiáról alkotott véleménye is. Arról van ugyanis szó, hogy mindkét mozgalom bizonyos, éppen angolszász elképzelés szerint, az *applied philosophy*, az alkalmazott filozófia körébe tartozik, s nem fogalmak, hanem olyan mozgalmak, amelyeknek persze lehet politikai filozófiai jelentősége is, de specifikumuk, hogy olyan filozófiai-politikai-etikai problémákat vetnek fel, amelyekre teljesen újszerű választ kell adnia az elméletnek.

Mindezeket a problémákat a könyv vitathatatlan érdemei mellett azért tesszük szóvá, hogy azok – remélhetőleg egyre többen –, akik a politikai filozófiával foglalkoznak majd, lássák: a politikai filozófia olyan ígéretes és mindenképpen kutatandó tudományág, amelyben igen sok érdekes és eddig kevésbé vagy egyáltalán nem elemzett téma, probléma van. Láncki András érdeme, hogy megjelentette Magyarországon a politikai filozófiáról szóló első kézikönyvet, ami akár – a többi eddig lefordított és megjelentetett kötetrel együtt – a felsőoktatás számára is hasznos lehet. A politikai filozófia oktatására, az amerikai és az európai hagyományokat egyaránt felhasználva és adaptálva, egyre nagyobb szükség lenne itthon is.